

TAMPEREEN YLIOPISTO

Marja Puranen

OPPIKIRJAT TODELLISUUTTA RAKENTAMASSA

Neuvostoliitto-kuva peruskoulun historian oppikirjoissa 1973–2013

Historian pro gradu -tutkielma

Tampere 2014

Tampereen yliopisto
Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö

MARJA PURANEN: Oppikirjat todellisuutta rakentamassa – Neuvostoliitto-kuva peruskoulun historian oppikirjoissa 1973–2013

Pro gradu –tutkielma, 184 s., 19 liites.
Historia
Toukokuu 2014

Pro gradu –tutkielmassani tutkin Neuvostoliitto-kuvaa ja sen muutoksia peruskoulun historian oppikirjoissa vuosien 1973 ja 2013 välisenä aikana. Tutkimusaineistonani ovat peruskoulun aikana julkaistut historian seitsemännen ja kahdeksannen luokan oppikirjat. Aineiston laajuuden vuoksi olen valinnut tutkimukseeni ainoastaan ensimmäiset painokset kustakin oppikirjasta. Neuvostoliitto-representaatio muodostuu oppikirjoissa kaikesta oppimateriaalista: oppikirjatekstistä, kuvista sekä muusta havaintomateriaalista. Analysoin oppikirjamateriaalia käyttäen tilastollisia menetelmiä, laadullista sisällön analyysiä, diskurssianalyysiä sekä kriittistä kuva-analyysiä. Tärkein metodini on diskurssianalyysi.

Oppikirjat rakentavat omanlaistaan Neuvostoliitto-kuvaa. Oppikirja on yksi perusopetuksen käytössä olevista oppimateriaaleista. Opetuksessa voidaan käyttää myös muuta havaintomateriaalia. Suomalainen kouluopetus on kuitenkin perinteisesti ollut melko oppikirja-lähtöistä, joten oppikirjan merkitys opetuksen sisältöjen tuottajana on suuri. Oppikirja on osa jokaisen ikäpolven käymää peruskoulua, jossa nuori toisen asteen sosialisointia kautta muovataan osaksi yhteiskuntaa. Peruskouluopetus sosiaalistaa nuoren tiettyihin arvoihin, sekä tietynlaiseen historia- ja maailmankuvaan. Neuvostoliitto-kuva on osa tuota historiakuva. Kuitenkaan perusopetus ei ole ainoa historiakuva rakentava foorumi: myös muu media – romaanit, elokuvat, musiikki – luovat osaltaan historiakuvaamme. Tutkin tässä työssäni vain historian oppikirjoissa rakentuvaa Neuvostoliitto-kuvaa.

Oppikirjojen sisältö määräytyy monella eri kentällä. Toisaalta oppikirjatekstillä on aina kirjoittaja tai useita kirjoittajia. Oppikirja voidaan kuitenkin nähdä institutionaalisenä tekstilajina, jolloin sen sisältöön vaikuttaa enemmän tarkoitus, jota varten se on kirjoitettu. Perusopetus on suunnattu koko kansalle ja sen sisällöt päätetään poliittisesti perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteissa. Nämä perusteet antavat valtakunnallisen ohjeen siitä, miten määräytyvät paitsi eri vuosiluokkien opetuksen sisällöt, myös arviointiperusteet. Perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteet on julkaistu tutkimukseni aikana vuosina 1970, 1985, 1994 sekä 2004. Tutkin näiden dokumenttien antamia ohjeita sekä niiden osaltaan luomaa Neuvostoliitto-kuvaa. Historian oppikirjojen sisältöön vaikuttavat kuitenkin myös kirjoitusajankohdan poliittinen tilanne sekä tietenkin uusin historian tutkimus, jota oppikirjojen tulisi heijastaa.

Neuvostoliitto-kuvaa rakennetaan oppikirjoissa kaikessa siinä materiaalissa, joka käsittelee Neuvostoliittoa. Tutkimukseni jakautuu neljään käsittelylukuun näiden aihealueiden mukaan: Neuvostoliitto valtiona, johtajien representaatio, Neuvostoliitto sodassa sekä kylmän sodan aika. Neuvostoliitto-kuva muuttui jokaisen tutkitun aihealueen kohdalla monella tavalla. Muutosta

tapahtui toisaalta oppikirjamateriaalin määrissä, toisaalta oppikirjoihin valituissa sisällöissä ja niiden sisällä oppikirjojen käyttämässä kielessä. Muutosten taitekohdiksi havaitsin erityisesti Neuvostoliiton hajoamisen sekä vuoden 1985 peruskoulun opetussuunnitelmien perusteet. Eniten Neuvostoliitto-representaatio muuttui vuosina 1990 ja 1993 kirjoitettujen historian oppikirjojen vertailuissa, mutta pienempiä muutoksia oli havaittavissa myös muualla oppikirjamateriaalissa.

Neuvostoliiton representaatio muuttuu Neuvostoliiton syntyä sekä Neuvostoliiton valtiollista rakennetta käsittelevässä materiaalissa yksityiskohtaisesta kohti yleisempää. Neuvostoliiton hajoaminen sen sijaan saa koko ajan enemmän tilaa, ja tässä tulkintakehikossa käsitellään yhä enemmän materiaalia. Historian oppikirjoissa on siis havaittavissa anakronismia: historiaa selitetään lopputuloksesta käsin. Kun Neuvostoliiton tiedetään hajoavan, kehitys aletaan tulkita sitä kohti meneväksi.

Suurin muutos tapahtuu Stalinin representaatioissa ja siten myös Stalinin ajan Neuvostoliiton representaatioissa. 1980-luvun puoliväliin saakka Stalinia ei nimetä diktaattoriksi. Hänen aikaansa käsitellään taloudellisen menestyksen diskurssissa. Vähitellen tämä kuva kuitenkin muuttuu ja Stalinin aika saa oman oppikirjalukunsa osana 1900-luvun diktatuureja. Neuvostoliiton hajottua oppikirjoissa on havaittavissa myös hetkellinen diktatuuri-diskurssin ylilyönti: Neuvostoliiton representaatio on hetken aikaa todella negatiivinen. Neuvostoliiton representaation tulkintaan vaikuttavat myös muiden valtioiden tulkinta: esimerkiksi Suomen representaatio talvi- ja jatkosotien kuvauksissa muuttuu hetkeksi 1990-luvulla todella positiiviseksi, jolloin Neuvostoliiton negatiivinen representaatio korostuu. Talvi- ja jatkosotien kuvaukset ovat muuttuneet ehkä vähiten tutkittuna aikana. Kuitenkin myös tässä materiaalissa on havaittavissa erityisesti 1970-luvulla Neuvostoliiton näkökulmasta kirjoitettua tekstiä.

Neuvostotalous nousee oppikirjojen diskursseissa vahvaan rooliin. Erityisesti 1970-luvun oppikirjoissa neuvostotaloutta käsitellään menestyksen diskurssissa. Vähitellen 1980-luvulla talouden ongelmat kuitenkin nousevat esiin ja Neuvostoliiton hajottua talouden ongelmia tulkitaan olleen yhä aiemmin. Lisäksi kylmän sodan ajan kuvauksissa Yhdysvaltojen representaatio käy läpi saman muutoksen mutta päinvastoin: vielä 1970-luvulla Yhdysvaltojen taloutta käsitellään todella ongelmalähtöisesti. 1990-luvulla nämä diskurssit ovat kuitenkin muuttaneet paikkaa.

Neuvostoliiton ja Suomen välisten suhteiden kuvauksissa kylmän sodan aikana on havaittavissa suomettumista. Neuvostoliitto esitetään hyvän naapuruuden diskurssissa ja oppikirjojen sanavalinnoissa korostuvat ystävyys, luottamus sekä hyvä naapuruus. Idän suhteiden hyviä puolia kuten kulttuurivaihtoa sekä idänkaupan merkitystä korostetaan 1970- ja 1980-lukujen oppikirjoissa. Muutos on suuri verrattuna 1990 ja 2000-lukujen oppikirjateksteihin. Tuolloin Neuvostoliitto kuvataan vähitellen uhan diskurssissa ja Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita aletaan tarkastella kriittisesti. Neuvostoliitto-kuvan muutosten tarkempi selittäminen vaatisi lisää taustatyötä. Tutkimuksessani nousi esiin joitain muutoksia, joita en voinut selittää Neuvostoliiton hajoamisella tai peruskoulun opetussuunnitelmien perusteiden ohjauksellakaan.

SISÄLLYSLUETTELO

1. JOHDANTO	1
1.1 TUTKIMUSKYSYMYKSIÄ	1
1.2 LÄHDEAINEISTO JA TUTKIMUKSEN RAJAUKSET	2
1.3 TEOREETTISET LÄHTÖKOHDAT	4
1.4 TUTKIMUSMENETELMÄT	6
1.5 TYÖN RAKENNE	9
2. MITEN OPPIKIRJOJEN SISÄLTÖ MÄÄRÄYTYY?	11
2.1 OPPIKIRJA TEKSTILAJINA	14
2.2 HISTORIAN OPETUKSEN TAVOITTEET	15
2.3 SUOMEN JA NEUVOSTOLIITON SUHTEET	21
3. NEUVOSTOLIITTO VALTIONA	24
3.1 NEUVOSTOLIITON SYNTY	24
3.2 KOMMUNISTINEN VALTIO	31
3.3 NEUVOSTOLIITON HAJOAMINEN	54
4. JOHTAJIEN REPRESENTAATIO	56
4.1 LENIN – KESKEISESTÄ VISIONÄÄRISTÄ SIVUROOLIIN	56
4.2 STALIN – TALOUDEN UUDISTAJA JA DIKTAATTORI	60
4.3 MUUT JOHTAJAT	68
5. NEUVOSTOLIITTO SODASSA – VAIHTELEVAT VIHOLLISKUVAT	75
5.1 HITLERIN VIHOLLINEN, EUROOPAN YSTÄVÄ?	76
5.2 SUOMEN VIHOLLINEN	88
5.3 VOITTAMATON PUNA-ARMEIJA	100
6. KYLMÄN SODAN AIKA	119
6.1 SUPERVALLAT VASTAKKAIN	120
6.2 KOMMUNISTINEN ITÄ-BLOKKI NEUVOSTOLIITON TALUTUSNUORASSA	145
6.3 SUOMEN HYVÄ JA LUOTETTAVA NAAPURI	165
7. MUUTOSTEN KOKOAMINEN JA POHDINTA	176
LÄHDE- JA KIRJALLISUUSLUETTELO	180
LÄHTEET:	180
TUTKIMUSKIRJALLISUUS:	182
LIITTEET	185

1. Johdanto

1.1 Tutkimuskysymys

Tutkimukseni aiheena on suomalaisista peruskouluajan historiakirjoista välittyvä Neuvostoliittokuva. Peruskoulun olemassaolon aikana Suomen ja Neuvostoliiton, sekä myöhemmin Suomen ja Venäjän väliset suhteet ovat moneen kertaan muuttuneet. Idänsuhteiden merkitys ei silti ole kadonnut mihinkään. Suomi ja Venäjä jakavat yhteisen historian ja pitkän rajan. Suomessa on lisäksi suuri venäläisvähemmistö. Vuoden 2012 lopussa Suomessa asui 30 183 Venäjän kansalaista, ja venäjää äidinkielenään puhuvia suomen kansalaisia oli lisäksi 1,15 %. Suomessa asuvista ulkomaalaisista venäläiset ovat toiseksi suurin ryhmä virolaisten jälkeen, ja venäjänkieliset ovat Suomen suurin vieraskielinen vähemmistö.¹

Neuvostoliittokuva voidaan nähdä osana laajempaa Venäjä-kuvaa. Neuvostoliitto syntyi kommunistisen vallankumouksen ja sisällissodan myötä entisen Venäjän keisarikunnan alueelle. Neuvostoliitto oli valtiona uusi, mutta se voidaan nähdä Venäjän perillisenä. Samoin Neuvostoliiton sorruttua uusi Venäjän valtio toimii Neuvostoliiton manttelin perijänä: muun muassa Neuvostoliiton ydinaseet siirtyivät Venäjän käyttöön.²

Neuvostoliittokuva on kuitenkin kuva historiallisesta entiteetistä, joka on sellaisenaan lakannut olemasta. Niinpä historian opetuksen painoarvo tuon todellisuuskuvan luomisessa on kasvanut. Peruskoulun historianopetus ei suinkaan ole ainoa kenttä, jossa Neuvostoliittokuvaamme rakennetaan. Lukemamme romaanit, katsomamme elokuvat, kuulemamme tarinat ja populäärihistoria vaikuttavat kaikki osaltaan siihen, millainen kuva meillä on Neuvostoliitosta.

Peruskoulu koskettaa koko ikäluokkaa kerrallaan ja toimii siten yhteiskunnassa ensisijaisena toisen asteen sosialisointikenttänä. Peruskoulussa opitut arvot, asenteet ja tiedot ohjaavat ajatteluamme, sekä minäkuvamme ja maailmankuvamme muotoutumista. Maailmankuvaamme liittyy myös käsitys historiasta. Siten se kuva, jota peruskoulu välittää Neuvostoliitosta vaikuttaa siihen, millainen historiakäsitys kokonaisuutelle sukupolvelle syntyy ja miten he konstruoivat ympäröivää todellisuutta.³

Tutkimuskysymykseni voi jakaa karkeasti seuraaviin osakysymyksiin:

¹ Tilastokeskus: Suomi lukuina, [http://www.stat.fi/tup/suoluk/suoluk_vaesto.html] luettu 15.5.2013.

² Katso esim. Lehtonen 2011, 10.

³ Takala 1995, 10–13; Karvonen 1995, 11–21.

1. Millainen Neuvostoliitto-kuva näkyy peruskoulun historian oppikirjoista vuodesta 1973 vuoteen 2013? Miten tuota kuvaa on luotu tekstissä, kuvissa ja muussa havaintomateriaalissa?
2. Miten Neuvostoliitto-kuva muuttuu tuona aikana oppikirjoissa?

1.2 Lähdeaineisto ja tutkimuksen rajaukset

Tutkimukseni lähdeaineisto koostuu vuosien 1973 ja 2013 välisenä aikana julkaistuista peruskoulun historian oppikirjoista. Tutkin oppikirjoista ne osiot, joissa Neuvostoliitto esiintyy. Tutkimukseni pyrkii kattamaan kaiken Neuvostoliiton historiaa käsittelevän teksti-, kuva- ja havaintomateriaalin, mitä oppikirjoista löytyy. Tutkimani sivu- ja kuvamäärät olen myös laskenut oppikirjoittain tuodakseni lukijalle selkeän kuvan tutkitun materiaalin määrästä. Neuvostoliittoa käsittelevien sivujen määrät myös vaihtelevat oppikirjoittain.

Tutkimukseni kattaa siis koko peruskouluajan historian oppikirjat yläkoulun 7. ja 8. luokilta. Peruskoulu-uudistus toteutettiin Suomessa vähitellen vuosien 1972 ja 1976 välillä.⁴ Myös peruskouluun sopivia oppikirjoja kokeiltiin ensin erilaisilla kokeilumonisteilla. Ensimmäiset käytetyt historian oppikirjat ilmestyivät useassa osassa – oletettavasti, koska niille oli kiireellistä tarvetta uuden opetussuunnitelman perusteiden ilmestyttyä 1970. Näitä kokeilumonisteita en ole tutkimukseeni sisällyttänyt, vaan tutkimukseni rajautuu ensimmäisiin ilmestyneisiin oppikirjoihin, jotka on otettu peruskoulussa käyttöön hyväksi havaittuina ja kouluhallituksen hyväksyminä.

Koska kyseisellä aikavälillä oppikirjoja on painettu valtava määrä, olen joutunut tekemään lisärajausta aineistooni: tutkin kustakin oppikirjasarjasta vain ensimmäisen painoksen. Siten tutkimusaineistoni sisältää yhden oppikirjan kustakin kirjasarjasta, jotka Suomessa on hyväksytty peruskoulun opetusvälineeksi vuosien 1973 ja 2013 välillä. Aineistoa olisi toki voinut rajata muillakin tavoilla: esimerkiksi valitsemalla vain tietyn kustantamon kirjoja tai tutkimalla oppikirjoja lyhyemmältä aikaväliltä. Oma mielenkiintoni kohdistuu kuitenkin nimenomaan koko peruskouluajana tapahtuviin muutoksiin oppikirjojen sisällöissä ja uskon, että kaikkien eri kirjasarjojen sisällyttäminen tutkimukseen tuo kattavamman kuvan tutkimastani ilmiöstä.

Olen rajannut tutkimukseni ensimmäisten painosten tutkimiseen, sillä siten pystyn mielestäni selkeästi ajoittamaan kunkin tekstin suunnilleen sen kirjoittamisajankohtaan. Oppikirjojen sisällön

⁴ Sarjala 2006, 42–43. Peruskoulu-uudistus kuitenkin alkoi jo 1960-luvulla komitea-mietintöjen kautta. Katso tarkemmin Arola 2008, 29–30.

muotoutumiseen vaikuttaa moni asia, mutta myös julkaisuajankohdan poliittisella tilanteella on merkitystä. Uusintapainoksien käyttämisessä olisi se vaikeus, etten voisi tietää – ainakaan ilman aikaa vievää selvitystyötä – mitkä tekstin kohdat ovat pysyneet muuttumattomina, ja mitkä ovat syystä tai toisesta muutettuja. Toisaalta tässä voisi olla mielenkiintoinen tutkimuskohde: millaisia muutoksia oppikirjojen valmiiseen tekstiin on uusintapainoksissa tehty ja miksi?

Oppikirjojen lisäksi lähdeaineistoni koostuu peruskoulun opetussuunnitelman perusteista vuosilta 1970, 1985, 1994 ja 2004. Tätä aineistoa olen kuitenkin käyttänyt erilaisessa roolia kuin oppikirjoja. Opetussuunnitelmat kertovat, millaisia tavoitteita ja sisältöjä historian opetukselle tutkittavana ajanjaksona on annettu opetushallituksen toimesta. Tämä kertoo toisaalta yleisesti historian opetuksen tavoitteista peruskoulussa, mutta toisaalta saattaa myös toimia muutosta selittävänä tekijänä.

Aikaisempaa tutkimusta peruskoulun historian oppikirjoista on tehty Suomessa jonkin verran. Neuvostoliitto-kuvaa historian oppikirjoissa ovat ennen minua tutkineet muun muassa Liina Länsiluoto poliittisen historian Pro gradu – työssään *Toiseuden tarinat, uhan kuvat : Venäjä-kuva ja suomalaiskansallisen identiteetin rakentaminen 1970- ja 1990-luvun peruskoulun historian oppikirjoissa* vuodelta 2008. Tutkimus keskittyy kuitenkin vain 1970- ja 1990-lukujen vertailun, eikä siten anna pitempää näkökulmaa Neuvostoliitto-kuvan muutoksesta peruskoulun historian aikana. Tällaisia pitemmän aikavälin muutoksen analyysejäkin on Suomessa tehty, tosin uusimmat jo 1990-luvulla. Esimerkkejä näistä tutkimuksista ovat Pirkkoliisa Heinon poliittisen historian Pro gradu *Punaista ja harmaata: Neuvostoliiton kuva suomenkielisissä yleisen historian oppikirjoissa 1918–1993* vuodelta 1996 sekä Niko Hurmeen ja Satu Malisen kasvatustieteiden Pro gradu-tutkielma *Neuvostoliitto- Venäjä-kuva Suomen historian oppikirjojen teksteissä 1920-luvulta 1990-luvulle* vuodelta 1995. Molemmat tutkimukset ovat kuitenkin jo lähes 20 vuotta vanhoja, eivätkä keskity nimenomaan peruskoulun ajan historian oppikirjoihin. Lisäksi oman näkemykseni mukaan oppikirjojen Neuvostoliitto-kuvasta ei voi saada kattavaa kuvaa, mikäli kuvalliset materiaalit rajataan täysin tutkimuksen ulkopuolelle, kuten Hurme ja Malinen ovat tutkimuksessaan tehneet.

Oman tutkimukseni kannalta Länsiluodon tutkimus on ollut relevantti Neuvostoliittoa käsitteleviltä osiltaan. Näkökulma on Länsiluodon työssä rajattu nimenomaan suomalaisen identiteetin rakentamiseen. Mielestäni on tärkeää muistaa, että historian opetuksella on aina ollut tämän kaltaisia poliittisia päämääriä. Toinen työni kannalta hyödyllinen pro gradu –työ on vuodelta 2002 Heidi Falckin poliittisen historian tutkimus *Oppikirjojen Neuvostoliitto-kuva ajanmukaiseksi! :*

historian oppikirjojen tarkastaminen osana suomalais-neuvostoliittolaista naapuruutta. Falck on tutkinut kahdeksan Suomi-Neuvostoliitto Seuran järjestämän oppikirjaseminaarin päämääriä ja tuloksia vuosien 1972 ja 1978 välillä. Seminaarien pääasiallinen tarkoitus on Falckin mukaan ollut toimia osana Kekkoslaista ystävyyden ja yhteistyön naapuruuspolitiikkaa, mutta seminaarilla oli myös käytännön vaikutuksia tuon ajan oppikirjojen sisältöihin, nimenomaan Neuvostoliittoa käsittelevään oppiaineeseen. Lisäksi seminaareihin osallistui useita oppikirjojen tekijöitä. Tällainen oppikirjojen sisältöön vaikuttanut toiminta, joka ei tapahdu opetussuunnitelmatyön raameissa, on oman työni kannalta mielenkiintoista ja kertoo oppikirjatekstin poliittisesta merkityksestä.

Tutkimukseni sijoittuu osaksi laajaa oppikirjatutkimuksen perinnettä. Oppikirjatutkimus on kasvatustieteen tutkimussuuntaus, jossa tutkimuskohteena ovat oppikirjat. Oppikirjatutkimus voidaan jakaa kolmeen osa-alueeseen: erillisanalyyseihin, joissa tutkitaan jotain yksittäistä oppikirjaa; ryhmäanalyyseihin, joissa tutkimuskohteena on jokin kirjaryhmä; sekä ajallisia tai paikallisia vertailuja sisältävään oppikirjatutkimukseen.⁵ Oma tutkimukseni sijoittuu jälkimmäiseen tutkimuksen lajiin, sillä kyseessä on 40 vuoden ajalla tapahtuvaa vertailevaa oppikirjatutkimusta. Tutkimukseni lähtökohdat ja suhteutumiseni oppikirjoihin lähdeaineistona ovat kuitenkin vahvasti historian tutkimuksen piiristä. Pyrkimykseni ei ole tutkia oppikirjoja esimerkiksi didaktiikan näkökulmasta, vaan merkityksiä luovina teksteinä.

1.3 Teoreettiset lähtökohdat

Konstruktivismi on teoreettinen viitekehys, jonka mukaan kieli luo todellisuutta, eikä vain heijastele sitä. Koska tutkimukseni käsittelee Neuvostoliitosta annettua kuvaa (representaatiota) suomalaisissa historian oppikirjoissa, on tärkeää pohtia, mikä suhde kielellä ja todellisuudella ylipäättään on. Oma tutkimukseni perustuu konstruktivistiselle todellisuus-käsitykselle. En lähde siitä olettamuksesta, ettei meistä riippumatonta todellisuutta olisi olemassa, mutta meillä ei ole keinoa puhua meitä ympäröivästä todellisuudesta muuten kuin kielen avulla. Kieli kantaa mukanaan erilaisia merkityksiä ja konventioita, eikä pysty kuvaamaan neutraalisti ja objektiivisesti ympäröivää todellisuutta. Siten myös teksti luo aina tietynlaisen kuvan todellisuudesta.⁶

Diskurssi on Michel Foucault'n luoma käsite, joka on muuttanut perinteistä käsitystämme kielestä. Diskurssia sinänsä on myös vaikea kattavasti määritellä, sillä riippuen kontekstista sitä käytetään

⁵ Falck 2002, 13.

⁶ Eskola & Suoranta 2008, 138–141.

monessa eri merkityksessä. Sen synonyymina voisi käyttää merkityssysteemiä.⁷ Diskurssi voi olla puhuttua tai kirjoitettua; tärkeää on, että kieleen suhtaudutaan nimenomaan merkityksiä luovana, ei niitä välittävänä merkitysjärjestelmänä. Toisaalta kieli on sosiaalisesti rakentunutta, toisaalta se rakentaa sosiaalista todellisuutta. Kun tutkija on kiinnostunut nimenomaan tekstin luomasta todellisuuskuvasta, ei niinkään tuon kuvan vastaavuudesta todellisuuden kanssa, hän on kiinnostunut tekstistä diskurssina.⁸

Kieli muodostaa oman *merkityssysteeminsä*. Siten merkitys muuttuu muodon mukana. Sisältöä ja muotoa ei voi erottaa toisistaan. Usein merkitystä luo yhtä paljon se, miten sanomme, kuin mitä sanomme. Sanavalinnat, lauserakenteet sekä muut muodon piiriin usein lasketut seikat tuottavat siis merkityksiä, luovat tietynlaista sosiaalista todellisuutta.⁹ Samoin merkitykset muodostuvat aina kontekstissa: yksittäisen lauseen merkitys voi muuttua kun tunnetaan myös ympäröivät lauseet. Siten myös Neuvostoliitto-kuvaan vaikuttavat myös muu oppikirja-teksti, muiden valtioiden representaatiot, kokonaisuus.¹⁰ On myös hyvä tiedostaa, ettei merkitysten havaitseminen ja luominen ole yksin tekstin ja siten sen kirjoittajan käsissä, vaan myös lukijan tekemissä tulkinnoissa. Nämä tulkinnat riippuvat monista asioista, kuten ympäröivästä todellisuudesta. Tämän päivän tutkijan tulkinta 1970-luvun oppikirjatekstistä voi olla hyvinkin erilainen kuin tuon ajan oppilaan tulkinta.

Oppikirja on yksi kirjallinen lajityyppi muiden joukossa. Oppikirjatekstin tapa rakentaa todellisuutta on monin tavoin rajattu: oppikirjalla on tietty funktio ja tietyt lajityypilliset ominaispiirteet, ja tietty rajattu sisältö. Oppikirjateksti voidaan siis nähdä yhtenä diskurssina, tapana luoda sosiaalista todellisuutta. Tuon todellisuuskuvan muodostumiseen vaikuttavat muun muassa käytetyt sanavalinnat, havainnollistamiskeinot, kuvien kautta konstruoitu todellisuuskuva, tekstin taustalla vaikuttava ideologia, tekstin tuottamisen konventiot, ympäröivä sosiaalinen todellisuus, historiallinen aika ja paikka, kulttuuri, ja niin edelleen.¹¹ Käsittelen tarkemmin oppikirjan tapaa tuottaa merkityksiä luvussa 2.1.

Sosialisaatiolla tarkoitetaan sitä prosessia, jonka myötä sisäistämme meitä ympäröivän yhteiskunnan ja kulttuurin konventiot, valtasuhteet, diskurssit. Elämme siis yhteiskunnassa, joka on

⁷ Jokinen, Juhila & Suoninen 1993, 9.

⁸ Eskola & Suoranta 2008, 193–196.

⁹ Jokinen, Juhila & Suoninen 1993, 9–11.

¹⁰ Alasuutari 2011, 61–62.

¹¹ Karvonen 1995, 27–32.

sosiaalisesti konstruoitu ja joka toisaalta konstruoi meitä. Yksilö ei syntyessään ole vielä sisäistänyt häntä ympäröivää todellisuutta, sen arvoja ja vallitsevaa ideologiaa. Kasvamme yhteiskunnan jäseniksi, osaksi kulttuuriamme sosialisointiprosessin kautta.

Primaarisosialisointi on yksilön ensimmäinen, lapsuuteen ajoittuva sosialisointi, jonka kuluessa hänestä tulee yhteiskunnan jäsen. Sekundaarisosialisointia ovat kaikki sitä seuraavat tapahtumasarjat, joissa yksilö johdatetaan oman yhteiskuntansa objektiivisen maailman toisille sektoreille.¹²

Kasvatuksen ja koulutuksen tehtävä on sosialisointia kautta tuoda yksilö osaksi yhteiskunnallista dialektiikkaa. Oppikirja voidaan nähdä osana tätä sosialisointia, sillä sen sisältö on säädelty poliittisesti ja heijastelee siten yhteiskunnan näkemyksiä siitä, millaisiin arvoihin ja ajatteluun yksilö tulisi sosiaalistaa. Oppikirja on yksi osa kouluopetusta, joka on tärkein sekundaarisosialisointin instituutio. Koulutusjärjestelmän lisäksi sosialisointia alueita ovat perhe, joukkoviestintä sekä nuorison itsensä muodostamat epäviralliset ryhmät, eli vertaisryhmät. Koulutusjärjestelmä on kuitenkin näistä ainut, joka on keskittynyt nimenomaan sosialisointiin ja tämä toiminta on enemmän tietoista, kuin muilla ryhmillä.¹³

1.4 Tutkimusmenetelmät

Usein tutkimuksessa on tapana erottaa toisistaan kvantitatiivinen ja kvalitatiivinen tutkimusmenetelmä ja pitää näitä kahta menetelmää yhteen sovitamattomina. Alasuutari lähtee teoksessaan siitä lähtökohdasta, että tiedeyhteisöllä on selkeät yhteiset tavoitteet luotettavan tutkimuksen tekemiseksi ja menetelmien valinta riippuu lähinnä siitä, millä keinoilla tuohon päämäärään päästään. Niinpä on perusteltua käyttää kumpaakin tutkimusmenetelmää silloin kuin se on tarpeen.¹⁴ Itse koen Alasuutarin näkökulman oivaltavana:ärkevin tapa tehdä tutkimusta on mielestäni lähteä liikkeelle tutkimuskysymyksestä ja pohtia, millä keinoin siihen saa parhaiten vastattua. Mikäli tutkimuskysymykseen vastaaminen edellyttää sekä kvantitatiivista, että kvalitatiivista tutkimusta, on näiden molempien käyttö perusteltua.

Eskolan ja Suorannan mukaan tutkimuksessa on usein mahdotonta soveltaa vain yhtä analyysitapaa. Käytännössä erilaiset tutkimusmenetelmät kietoutuvat yhteen. Esimerkiksi taulukointi edellyttää usein aineiston jakamista teemoihin ja diskurssianalyysi jonkinlaista laskemista, vaikkapa tiettyjen sanojen toistumisen tilastointia.¹⁵

¹² Berger ja Luckmann 1994, siteerannut Aittola 2012, 68.

¹³ Takala 1995, 12.

¹⁴ Alasuutari 2011, 31–33.

¹⁵ Eskola & Suoranta 2008, 161.

Tutkimukseni tarkoitus on selvittää, millainen Neuvostoliiton representaatio peruskoulun 7. ja 8. luokan historiankirjoissa on havaittavissa, ja miten tuo representaatio muuttuu peruskoulun aikana 1973–2013. Aineistoni on suhteellisen laaja perinteiseen diskurssianalyysiin, mutta Eskolan ja Suorannan mukaan tämä ei välttämättä aiheuta kuin lisää työtä tutkijalle.¹⁶ Tärkein tutkimusmenetelmäni on diskurssianalyysi. Diskurssianalyysi ei ole niinkään yksittäinen metodi, vaan sen voi ymmärtää väljäksi teoreettiseksi viitekehyykseksi. Diskurssianalyysi perustuu konstruktivismiin lähtöoletuksiin: teksti ei vain välitä, vaan myös luo todellisuutta. Diskurssianalyysi on Jokisen, Juhilan ja Suonisen toimittamassa *Diskurssianalyysin aakkosissa* määritelty ”sellaiseksi kielen käytön ja muun merkitysvälitteisen toiminnan tutkimiseksi, jossa analysoidaan yksityiskohtaisesti sitä, miten sosiaalista todellisuutta tuotetaan erilaisissa sosiaalisissa käytännöissä”¹⁷. Diskurssianalyysissä on kyse diskurssin, ei sen takana piilevän todellisuuden tutkimisesta. Mielenkiinto kohdistuu itse kieleen. Diskurssianalyysi on siis teoreettinen viitekehys, jonka puitteissa kukin tutkija voi muodostaa oman metodinsa. Koska oman mielenkiinnon kohteenani on Neuvostoliittokuvan representaatio, on diskurssianalyysin tekeminen keino selvittää, miten kielellisillä valinnoilla on oppikirjoissa luotu erilaisia todellisuuksia.

Käytän diskurssianalyysin lisäksi myös laadullista sisällönanalyysiä, sillä siihen, millainen kuva Neuvostoliitosta muodostuu oppikirjatekstin perusteella vaikuttaa paitsi käytetty kieli, myös se, millaista sisältöä kirjoissa esiintyy. Suomen ja Neuvostoliiton erityissuhteista ja tuon ajan politiikasta, sekä tuon ajan historian tutkimuksen uusimmista havainnoista johtuen, oppikirjojen rakentamat todellisuudet voivat vaihdella paljonkin. Diskurssianalyysissä keskitytään merkitysisältöjen analyysiin, laadullisessa sisällönanalyysissä taas oppikirjan sisältöjen tutkimiseen. Tässä tutkimuksessa näitä kahta tutkimusmenetelmää on käytetty toisiaan tukevina, jotta on saatu aikaan erilaisten representaatioiden analyysiä.¹⁸

Oppikirjojen kielen ja sisällön tutkimisen lisäksi tutkimukseni kohteena ovat myös oppikirjoissa käytetyt havainnollistamiskeinot, siis kuvat, taulukot, tilastot, piirroksot, kartat ja muu havaintomateriaali, jota oppikirjoista löytyy. Tämän materiaalin tulkinnassa olen käyttänyt kuva-analyysin keinoja. Kuvien analysoimiseen on kehitetty erilaisia työkaluja tutkijan käyttöön¹⁹, mutta niiden soveltaminen riippuu jälleen tutkijan valitsemasta teoreettisesta viitekehyyksestä. Konstruktivismi toimii myös tässä tehtävässä suunnannäyttäjänäni. Aivan kuten kieli muodostaa

¹⁶ Eskola & Suoranta 2008, 197.

¹⁷ Jokinen, Juhila & Suoninen 1993, 9–10.

¹⁸ Eskola & Suoranta 2008, 193–202.

¹⁹ Katso esim.

oman merkityssysteeminsä, niin tekevät myös muut merkit ja kuvat. Ne eivät ole itsenäisiä entiteettejä, vaan historiallisia ja kulttuurillisia konventioita, aivan kuten tekstitkin, joten niiden tulkinta vaihtelee kontekstista riippuen.²⁰

Kuvat eroavat sikäli kielellisistä merkeistä, että niiden merkitys ei ole suoraan tietystä kielijärjestelmästä riippuvainen, vaan samalla kuvalla voi olla monia merkityksiä tulkitsijasta riippuen. Gillian Rosen mukaan kuvan merkityksen katsotaan yleisesti syntyvät kolmella eri areenalla (site): kuvan tuottamisen, itse kuvan sekä kuvan yleisön areenalla. Kuvan tuottamisella Rose tarkoittaa sekä kuvan tuottamiseen liittyvää teknistä toteutusta (Onko kyseessä valokuva vai piirros? Millaisia mahdollisuuksia välineistö antaa taiteilijalle?) sekä tuottamiseen liittyviä sosiaalisia tai poliittisia ambitiesiä, joita joko taiteilijalla tai kuvan tilaajalla saattaa olla. Kuva itse luo merkityksiä esimerkiksi kompositiolla, sävyillä ja väreillä. Toki kyseessä on usein taiteilijan tai tekijän päätös, muttemme tarvitse tietoa tuosta päätöksenteosta voidaksemme tulkita kuvaa sen mukaan, mitä silmillämme näemme. Kuvan tulkintaan vaikuttava yleisö tarkoittaa sitä, missä kontekstissa ja kenen toimesta kuvaa tulkitaan. Tulkintaa voivat ohjata mahdolliset tekstuaaliset vihjeet, joita kuvan yhteydessä saattaa olla. Olen tulkinnut kuvatekstit, joita oppikirjojen kuvien yhteydessä usein on, tällaisina tekstuaalisina vihjeinä. Muutoinkin kuvan esitysympäristö, konteksti vaikuttaa kuvan tulkintaan. Luonnollisesti kuvan tulkittamiseen vaikuttavat myös omat henkilökohtaiset historiamme ja kokemuksemme. Rose luo kirjassaan katsauksen erilaisiin lähestymistapoihin, joita kuvien tutkimisessa voidaan käyttää. Itse tyydyn työssäni pyrkimään kuvien kriittiseen tarkasteluun Rosen merkitysten muodostumisen teorian pohjalta.²¹

Oppikirjoissa kuvien ja muun kuvallisen havaintomateriaalin tarkoituksena on toimia nimenomaan havainnollistamiskeinoina ja siten oppimisen apuvälineinä. Kuitenkin kuvien valinnat eivät ole neutraaleja, vaan ne myös luovat todellisuudesta tietynlaista kuvaa: ne ovat osa oppikirjoista löytyvää diskurssia. Oppikirjasta löytyvän todellisuuden kuvan luomiseen vaikuttavat monet tekijät, joita käsittelen taustaluvussa 2. Nuo samat tekijät vaikuttavat sekä tekstin että kuvien valintaan ja siihen, millaista todellisuutta koulutusjärjestelmä oppikirjojen välityksellä luo.

Diskurssianalyysin, sisällönanalyysin, sekä kriittinen kuva-analyysi ovat keinoja, joilla pyrin pääsemään käsiksi siihen tapaan, jolla oppikirjoissa on luotu Neuvostoliitto-kuvaa. Koska tutkin Neuvostoliitto-kuvan muutosta neljän vuosikymmenen aikana, on käytössäni myös vertaileva

²⁰ Peim 2005, 24–27

²¹ Rose 2007, 3–27.

metodi. Muutosta tutkiessa on väistämättä vertailtava varhaisempia oppikirjoja myöhempisiin ja päinvastoin. Toisaalta joudun vertaamaan myös lähivuosina painettuja kirjoja toisiinsa, jotta pystyn löytämään aineistosta jatkuvuuksia, siis muodostamaan jokseenkin yhtenäisiä luokkia, joita on mahdollista vertailla keskenään.

1.5 Työn rakenne

Työni jakautuu taustalukuun, varsinaisiin käsittelylukuihin, sekä tulosten tarkastelu-kappaleeseen. Taustaluku jakautuu kolmeen alalukuun. Käsitelen niissä tarkemmin oppikirjojen sisältöön vaikuttavia asioita: oppikirjaa omana lajityyppinä, perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteita sekä Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita tutkimaan ajanjaksona. Nämä kaikki vaikuttavat siihen, miten historian oppikirjoissa on kuvattu Neuvostoliittoa vuosina 1973–2013.

Tutkimuskysymykseni käsittely etenee teemoittain. Neuvostoliiton representaatio rakentuu kaikesta oppikirjamateriaalista, jossa Neuvostoliittoa käsitellään. Tämä aineisto on todella laaja, sillä Neuvostoliiton historia käsittää lähes koko 1900-luvun. Niinpä olen jakanut Neuvostoliitto-käsittelyn useaan osaan. Ensin käsitelen Neuvostoliittoa valtiona: millainen kuva oppikirjoissa rakentuu valtion synnystä, Neuvostoliitosta valtiona, eli muun muassa talousjärjestelmästä, koulutusjärjestelmästä ja valtion johtamisesta, sekä valtion romahduksesta. Tässä luvussa tuon siis esiin Neuvostoliiton elinkaaren, sekä Neuvostoliiton sisäisten asioiden kuvauksia oppikirjoissa. Millainen valtio Neuvostoliitto on? Millaista on elämä Neuvostoliitossa? Tämän jälkeen tutkin Neuvostoliiton johtajien representaatioita, joista erityisesti kiinnitän huomiota Leninin ja Stalinin representaatioiden muutoksiin. Neuvostoliitto-kuvaa rakennetaan oppikirjoissa pitkälti myös johtajien kautta, sillä valtion johto henkilöityy heihin. Niinpä valtion sisäisten asioiden hoitaminen ja erilaiset uudistukset, sekä ulkosuhteiden hoito kuvataan monesti Neuvostoliiton johtajien kautta. Millainen representaatio kustakin johtajasta annetaan ja miten johtajien kuvaukset heijastuvat Neuvostoliiton kokonaisrepresentaatioon?

Johtajien representaatioiden jälkeen siirryn tutkimaan Neuvostoliittoa sodassa. Käsitelen luvussa 5 toisen maailmansodan sekä talvi- ja jatkosotien diskursseja. Valtion representaatioon sodassa vaikuttaa mielestäni myös se, miten vastakkainen osapuoli on esitetty. Siksi peilaan Neuvostoliiton representaatioita toisaalta esimerkiksi Hitlerin Saksaan, muihin liittoutuneisiin, sekä Suomen representaatioihin. Tarkastelen paitsi sotivien valtioiden politiikan ja toiminnan syiden kuvauksia, myös armeijoiden kuvausta sekä kotirintaman ja siviilien roolia.

Sotivan Neuvostoliiton representaatioista siirryn käsittelemään vielä kylmän sodan aikaista Neuvostoliittoa ja tuon ajan ulkopoliittikkaa. Neuvostoliitto-kuvaan vaikuttaa olennaisesti Yhdysvaltojen ja muiden länsimaiden esittäminen, sillä kyse on jälleen vastapöleista, aivan kuin sotatilanteissakin. Lisäksi tutkin oppikirjoissa esiintyviä muutoksia Neuvostoliiton liittolaisten ja satelliittivaltioiden kuvauksissa. Oman alalukunsa saa myös Neuvostoliiton ja Suomen välisten suhteiden käsittely toisen maailmansodan jälkeen. Lopuksi tarkastelen vielä näitä yksittäisiä tuloksia ja niistä muodostuvaa kokonaiskuvaa tulosten yhteenvetona luvussa 7. Tarkoitukseni on tässä luvussa tarkastella, millaisia yksittäisiä diskursseja ja toisaalta diskurssien jatkumota eri teemojen kautta oppimateriaalista nousee esiin.

2. Miten oppikirjojen sisältö määräytyy?

Oppikirjan sisältöön vaikuttavat monet seikat. Peruskoulun historian oppikirjojen sisältöön vaikuttavat ennen kaikkea opetussuunnitelmat, joissa on määritelty, millaisia opetussisältöjä peruskoulun historian opetuksessa tulee opettaa. Peruskoulun opetuksen sisällöistä, tavoitteista ja arvoista päättää opetushallitus noin kymmenen vuoden välein julkaistavassa perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa. Tämä opetussuunnitelmien perusteet on poliittisesti tuotettu ohje kaikille Suomen peruskouluille, jonka varassa kunta- ja koulukohtaiset opetussuunnitelmat sitten laaditaan. Opetussuunnitelmien perusteissa on paitsi oppiainekohtaisia sisältö- ja arviointiohjeita, myös kasvatustavoitteita. Myös kulloinkin voimassa oleva näkemys oppimisesta vaikuttaa opetuksen suunnitteluun, sekä välillisesti myös oppikirjojen teksteihin ja ratkaisuihin.²²

Opetussuunnitelmat eivät kuitenkaan synny tyhjiössä, vaan ne ovat poliittisen päätöksenteon tulosta. Niinpä POPS:in sisältöön vaikuttavat myös kulloinenkin poliittinen tilanne sekä ympäröivän yhteiskunnan asenteet ja arvot. Samoin oppikirjojen tekijät ovat ympäröivän yhteiskunnan arvojen ja asenteiden sekä poliittisten virtausten vaikutuksille alttiita. Luonnollisesti myös oppikirjan tekijät vaikuttavat oppikirjan sisältöön sekä erityisesti oppikirjojen luomiin merkityksiin käyttämänsä kielen kautta. Oppikirjan tekijä on se henkilö, jonka tuottamaa oppikirjateksti on. 1970-luvulta lähtien oppikirjantekijöitä on yleensä ollut useita, yleensä historian tutkijoita, historian opettajia sekä kasvatusalan ammattilaisia.²³ Oppikirjatekstistä pyritään usein häivyttämään tekijöiden ääni pois, jotta teksti olisi ”objektiivista”, mutta tekijän merkitystä ei silti tulisi väheksyä.²⁴

Oppikirjan tehtävänä on välittää mahdollisimman ajanmukaista tietoa oppilaalle, mutta saatavilla olevasta informaatiosta on valikoitava oppikirjaan päätyvä aines. Historian tutkimuksen uusimmat tutkimustulokset tulevat oppikirjoihin viiveellä, mutta oppikirjojen tulisi pyrkiä olemaan ajan tasalla.²⁵ Oppikirja voidaan nähdä yhtenä kirjallisuuden lajina, genrenä, jolla on tiettyjä yhtenäisiä

²² Katso esim. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2004, 4.

²³ Hujakka 1997, 9–10. Hujakka korostaa omassa työssään oppikirjan kirjoittajien merkitystä tekstin sisältöjen valitsemisessa, mikä poikkeaa omasta näkökulmastani. Itse ajattelen, että oppikirjojen sisällölle on asetettu melko tarkat reunaehdot 1990-luvulle saakka peruskoulun opetussuunnitelmien perusteissa. Lisäksi peruskoulun opetuksen sisältöihin vaikuttavat toisaalta historian uusimman tutkimuksen seuraaminen, sillä oppikirjojen kirjoittajista ainakin yksi on yleensä historian tutkija, että ympäröivä poliittinen todellisuus.

²⁴ Karvonen 1993, 11–21; Falck 2002, 12.

²⁵ Karvonen 1995, 11–21.

lajipiirteitä. Oppikirja on siis monella tapaa rajoittunut formaatti, jonka muotoiluun, esitystapoihin, sivumääriin, kieleen sekä sisältöön vaikuttavat sille asetetut vaatimukset ja päämäärät.²⁶

Kustantamoiden vaikutus historian oppikirjojen sisältöön on rajoittunutta. Vaikka Suomessa ei olekaan valtiollista kustantamoa,²⁷ oppikirjojen kustantaminen on keskittynyt suurille kustantamoille. Tärkeimmät oppikirjojen kustantajat Suomessa ovat WSOY²⁸, Otava sekä Weilin+Göös. Pienempiäkin oppikirjakustantamoja löytyy, mutta niiden on vaikea kilpailla suurten kustantamojen kanssa. Kustantamojen tavoitteena on saada myymistään tuotteista voittoa. Yleensä opettajat, mahdollisesti rehtorin kanssa, voivat päättää opetuksessa käyttämästään oppikirjasta itse. Tuolloin kustantamoiden markkinoiksi muodostuvat juuri koulut ja opettajat. Kustantamo ei kuitenkaan voi vaikuttaa paljoakaan oppikirjan sisältöön, sillä POPS sitoo opetuksen sisältöjä. Oppikirjan ulkoasuun sen sijaan kustantamo voi vaikuttaa, ja koska merkitystä eivät luo vain tekstin sisältö, vaan myös ulkoasu, kieli, kuvat ja havaintomateriaali, vaikuttavat myös kustantamot omalta osaltaan oppikirjojen luomiin merkityksiin.²⁹

Historia oppiaineena on ehkä vahvimmin sidottu politiikkaan.³⁰ Historian opetus sosiaalista yhden sukupolven tietynlaiseen historiakäsitykseen ja maailmankuvaan, johon sisältyy myös tiettyjä arvoja ja asenteita. Ei ole poliittisesti merkityksetöntä, millainen tämä maailmankuva on. Historian opetuksen sisältöihin vaikuttavat paitsi yhteiskunnan sisäinen kehitys, myös Suomen kulloinenkin ulkopoliittinen ja kansainvälinen tilanne. Erityisen paljon poliittiset näkemykset vaikuttavat lähihistorian kuvaukseen, mutta myös siihen, mitkä historialliset tapahtumat nähdään merkityksellisinä ja mille asioille annetaan painoarvoa historian opetuksessa. Itse näen oppikirjan sisältöihin vaikuttavat tekijät seuraavanlaisena kuviona:

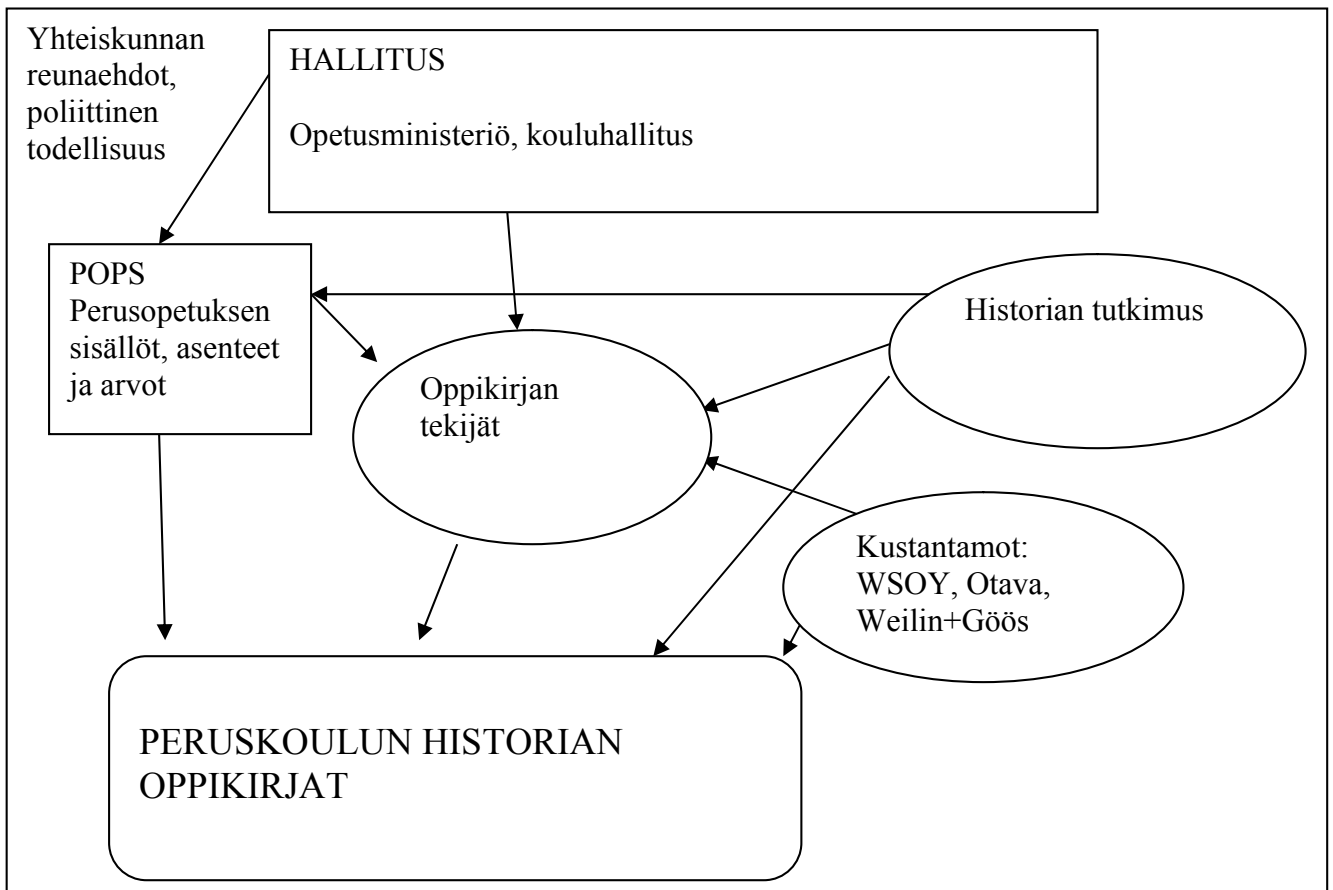
²⁶ Brax 2003, 117–118;

²⁷ Valtiollisen kustantamon mahdollisuus nousi poliittiseen keskusteluun monesti peruskoulu-uudistuksen aikana. 1960-luvulla SDP otti yhdeksi keskeisistä koulutuspoliittisista tavoitteistaan valtiollisen kustantamon perustamisen. 1960-luvulla perustetut komiteat eivät kuitenkaan mietinnössään antaneet tukea tällaiselle ehdotukselle. Vuonna 1973 oppimateriaalikomitea julkaisi mietinnön, jossa se ehdotti valtion kustantamon perustamista. Mietintö vuosi kuitenkin Helsingin Sanomille ennen aikojaan ja aiheutti suuren kohun. Niinpä asian läpiviemiseen ei löytynyt tarpeeksi poliittista tahtoa. Huomattavaa on, että Neuvostoliitossa oli käytössä valtiollinen kustantamo ja oppikirjojen sisältö päätettiin poliittisesti. Falck 2002, 10–11, 26–27.

²⁸ WSOY ei enää kustanna oppikirjoja, vaan sen oppimateriaalit siirtyivät vuonna 2011 SanomaPro:n käyttöön. SanomaPro on Suomen suurin oppimateriaalien kustantaja. Se on osa Sanomaa. Katso esim. <http://sanomapro.fi/opetus-ja-opiskelu/yritys>.

²⁹ Falck 2002, 11–13.

³⁰ Hujakka 1997, 1.

Taulukko 1. Historian oppikirjojen sisällön määräytyminen.

Taulukon kehikon muodostaa yhteiskunta, jonka sisällä opetuksen sisällöistä ja oppimateriaaleista päätetään. Kaikki päätöksenteko yhteiskunnassa, myös opetussuunnitelmien perusteista päättäminen, tapahtuu tietyssä historiallisessa ajassa, paikassa ja kulttuurillisessa kontekstissa. Yhteiskunta ei kuitenkaan ole ulkoapäin suljettu systeemi. Luonnollisesti myös ulkopoliittinen tilanne vaikuttaa yhteiskunnassa vallitsevaan poliittiseen ja kulttuurilliseen tilanteeseen ja siten myös koulutuspolitiikkaan. Samoin historiallinen tutkimus käsittää myös kansainvälisen tutkimuksen.

Seuraavaksi käsittelen tässä mainittuja historian oppikirjojen sisältöön vaikuttavia tekijöitä laajemmin. Aloitan oppikirjasta itsestään käsitellen sen sisältöön ja muotoon vaikuttavia tekijöitä lajityypistä tekijöihin. Tämän jälkeen otan tarkasteluuni opetussuunnitelmat, joiden laatiminen on sidonnainen kulloiseenkin poliittiseen tilanteeseen. Tutkimukseni kattaa neljä vuosikymmentä 1970-luvulta aina nykypäivään asti, joten poliittisen historian katsaus jää pintapuoliseksi. Mielestäni Neuvostoliiton ollessa kyseessä, on ulkopoliittista tilannetta mahdoton rajata vaikuttavien tekijöiden ulkopuolelle. Erityisesti Kekkonen ajan ulkopoliitiikalla on ollut merkittävä

rooli myös perusopetuksen tavoitteiden muodostumisessa. Teen myös lyhyen katsauksen Neuvostoliiton ja Suomen välisiin suhteisiin, sekä niiden vaikutuksiin.

2.1 Oppikirja tekstilajina

Oppikirjaa voidaan tarkastella omana tekstilajinaan. Kirjallisuutta voidaan jakaa genreihin eli tyyllilajeihin erilaisin perustein. Yleensä tätä jakoa perustellaan tiettyjen tekstien samankaltaisilla piirteillä.³¹ Osuvampi teoreettinen viitekehys tekstien lajitteluun on kuitenkin Wittgensteinin esittämä perheyhtäläisyyden ajatus. Genret eivät koostu samankaltaisista teksteistä, vaan ikään kuin samankaltaisten piirteiden muodostamista teos-ketjuista, joiden ääripäävät voivat olla kaukana toisistaan. Siten vaikkapa oppikirja genrenä ei ole pysyvästi määritelty, vaan tyyllilaji voi muuttua, tosin yhteiskunnan ja kulttuurin reunaehtojojen rajoissa. Usein genret muuttuvat defamiliarisaation tai anomalioiden kautta, suunnan määrää kulttuurillinen viitekehys.³²

Millaisia lajityypillisiä ominaisuuksia oppikirjatekstillä siis on? Oppikirjaa on vaikea tyhjentävästi määritellä, mutta genrenä sitä voisi kuvailla muun muassa siten, että kyseessä on kirjoitetusta kielestä, kuvista ja muusta havaintomateriaalista koostuva kokonaisuus. Merkitys muodostuu oppikirjassa näiden erilaisten esitystapojen yhteen kietoutumisena. Oppikirjoissa on myös nykyään huomattavasti laajempi valikoima erilaisia havaintomateriaaleja, kuin esimerkiksi peruskoulun alkuvaiheessa. Karvonen kuvaa oppikirjaa institutionaaliseksi tekstiksi. Oppikirjalla nimittäin harvoin on yksittäistä kirjoittajaa, vaan työryhmä. Niinpä oppikirjan tekijän ääni on kollektiivinen. Lisäksi tekstin tekijän, kirjailijan, merkitys on kirjallisuustieteessä nykyään kyseenalaistettu Roland Barthesin julistettua tekstin tekijän kuolleeksi.³³

Oppikirjatekstin luomisen taustalla vaikuttaa selkeä tavoite. Tekstiä luodaan opetuksen välineeksi. Opetus on Suomessa ollut pitkään todella oppikirjalähtöistä. Koulun opetussisällöt päätetään loppukädessä poliittisesti, opetussuunnitelmassa. Lisäksi ennen vuotta 1991 oppikirjojen tuli saada viranomaisten hyväksyntä ja käydä läpi tarkistus.³⁴ Oppikirjan voi myös nähdä opetussuunnitelmana.³⁵ Koulu toimii toisen asteen sosialisointien kenttänä, ja siten luo merkittävässä määrin todellisuuskuvamme. Oppikirjojen luoma todellisuuskuva vaikuttaa siis myöhempään näkemyksiimme merkityksellisesti. Valtio voi käyttää koulua välineenään luodessaan

³¹ Karvonen 1995, 24.

³² Brax 2003, 117–118, 127–131.

³³ Karvonen 1993, 11–21; Kaarto 2003, 163–179.

³⁴ Karvonen 1995, 11–21.

³⁵ Karvonen 1995, 12.

yhteiskuntakelpoista kansalaista. Oppikirjasta emme opi vain sisältöä, vaan myös diskurssiin sisältyviä arvoja. Lisäksi sosiaalistumme oppikirjan tyyliin, ja opimme odottamaan myös tulevilta oppikirjoilta tiettyä tyyliä ja konventioita.³⁶

Oppikirjan tulee myös välittää oppilaille uusimpaan tutkimukseen perustuvaa tietoa, mutta sivumäärä ei saa suunnattomasti kasvaa. Aiheiden kirjo siis vain kasvaa, mutta sivumäärien tulisi pysyä samoina: tämä aiheuttaa yhdelle aiheelle omistetun sivumäärän suhteellista pienenemistä. Oppikirjatekstiä leimaa myös tietynlainen puhetapa: kuiva asiallisuus. Oppikirja on myös tietynlaisessa auktoriteettiasemassa oppilaaseen nähden ja tämä valtasuhde on havaittavissa käytetystä kielestä: asiantuntija kertoo tietämättömälle miten asia oli. Tällaista todellisuuden kuvaa voi olla vaikea kyseenalaistaa.³⁷

2.2 Historian opetuksen tavoitteet

Opetussuunnitelman perusteet on kansallinen kehys, jonka pohjalta paikallinen opetussuunnitelma laaditaan. Opetuksen järjestäjällä on vastuu opetussuunnitelman laadinnasta ja kehittämisestä. Opetussuunnitelmassa päätetään perusopetuksen kasvatus- ja opetustyöstä ja täsmennetään perusteissa määriteltyjä tavoitteita ja sisältöjä sekä muita opetuksen järjestämiseen liittyviä seikkoja.³⁸

Historian oppikirjojen sisältöihin vaikuttavat paitsi uusin historiallinen tutkimus, myös opetussuunnitelmissa määritellyt historian opetuksen tavoitteet. Perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteissa (POPS) opetusministeriö määrittelee valtakunnallisesti perusopetuksen tavoitteita, oppisisältöjä, opetusmenetelmiä, arviointia sekä koululaitoksen edustamia ja välittämiä arvoja.³⁹ Luonnollisesti opetussuunnitelmien perusteet luovat vain pohjan tai suuntaviivoja opetukselle. Opettajan rooli on suomalaisessa peruskoulussa yhä suuri, sillä oppimateriaalina voi käyttää oppikirjan lisäksi myös muuta materiaalia. Kuitenkin oppikirjat heijastelevat hyvin pitkälti voimassa olevia opetussuunnitelmia, sillä opetussuunnitelmien perusteet toimivat myös oppimateriaalien laadintaohjeena. Opetussuunnitelma toimii myös yhteiskuntakehityksen suuntaajana, tavoitteiden tarkentajana, koulutusjärjestelmän suunnittelun välineenä, opettajan pedagogisen suunnittelun ohjeena sekä arvioinnin perustana. Eri aikoina perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteissa on ollut erilaisia painotuksia – 2000-luvulla on

³⁶ Karvonen 1995, 37, 205.

³⁷ Karvonen 1995, 11–21.

³⁸ Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2004, 4.

³⁹ Atjonen 2006, 77.

siirrytty jälleen arviointia painottavampaan linjaan.⁴⁰ Opetussuunnitelmat ovat oppimateriaalien laadinnassa keskeisessä asemassa ja heijastelevat oman aikansa arvoja ja päämääriä.⁴¹

Peruskoulun opetussuunnitelmien suunnittelutyö alkoi 1966 valtioneuvoston asetettua peruskoulun opetussuunnitelmakomitean. Tuon komitean mietintö on ensimmäinen virallinen ehdotus peruskoulun opetussuunnitelman perustaksi.⁴² Se on siitä mielenkiintoinen mietintö, että oppiainejako, jota nykyisin pidämme melko itsestään selvänä, ei vielä tuolloin sitä ollut. Historiaa ei esitetty omaksi oppiaineekseen, vaan komitea näki mahdolliseksi historian, yhteiskuntaopin ja maantiedon integroimisen sosiaalisiin opintoihin, jotka olisivat osa ”orientoitumisopintoja”, tarkemmin osa kokonaisuutta ”orientoituminen kulttuuriin ja yhteiskuntaan”.⁴³ Ilmeisesti opetusministeriö on kuitenkin päätenyt toisiin ratkaisuihin, sillä historia muodostui omaksi oppiaineekseen.

Vuoden 1970 opetussuunnitelmien perusteissa on Arolan mukaan monia muutoksia aiempiin kansakoulun ja oppikoulun opetussuunnitelmiin nähden. Vuoden 1970 POPS painottaa lähihistorian merkitystä, demokratiaa sekä ideologiasta vapaata opetusta. Esimerkiksi uskonnon opetus nähtiin nykyisessä muodossaan eettisesti ongelmalliseksi.⁴⁴ Myös poliittisuus nähtiin peruskouluun sopimattomana. Arolan mukaan ”Opetuksessa ei pitänyt ilmaista käsityksiä siitä, että joissakin yhteiskuntajärjestelmissä oli tehty pelkästään huonoja ja joissakin pelkästään onnistuneita ratkaisuja.”⁴⁵ Arola näkee tämän poliittisten kannanottojen välttämisen osana peruskoulun tavoitteita koskevaa eettistä keskustelua. Itse mietin kuitenkin, onko kyse kylmän sodan ajan suomalaisesta politiikasta ja Neuvostoliiton merkityksen tunkeutumisesta myös tähän diskurssiin?

Vuonna 1970 ilmestyivät myös eri oppiaineille suunnatut oppaat. Vuoden 1970 POPS:in opettajan oppaassa ”*Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto*” on käyty läpi historian opetussisältöjä. Opas neuvoo opettajille, mitkä asiat kustakin aihealueesta on nostettava merkitykselliseksi opetuksessa sekä antaa viitteellisiä ajankäyttöneuvoja; montako oppituntia tulisi käyttää kuhunkin opetettavaan aiheeseen. Näistä painotuksista voi tulkita eri aiheiden merkittävyyttä oppaan

⁴⁰ Atjonen 2006, 76–78.

⁴¹ Falck 2002, 7.

⁴² Komiteanmietintö 1970: A4. 1971, 3–6. Yhtenäistä koulujärjestelmää oli Suomessa pohdittu jo vuosisadan alussa ja 1940-luvulla Yrjö Ruutu johti komiteaa, joka esitti siirtymistä yhtenäiskoulujärjestelmään. Näiden 1940-luvun mietintöjen pohjalta aloitettiin 1960-luvulla uudelleen komiteatyö yhtenäisen peruskoulun rakentamiseksi. Arola 2008, 29.

⁴³ Komiteanmietintö 1970:A4. 1971.,87–94.

⁴⁴ Arola 2008, 31–42.

⁴⁵ Arola 2008, 42.

ilmestymisajankohtana. Lisäksi oppaasta voi lukea implisiittisiä arvoja, joita opas välittää eteenpäin.

Neuvostoliiton syntyvaiheille on varattu POPS - 70:ssä yhteensä viisi oppituntia: yksi oppitunti kummallekin vallankumoukselle, sekä kolme oppituntia Neuvostoliiton rakentamiselle.⁴⁶ Tarkemmin tuon historiallisen ajanjakson opettamisesta on sanottu seuraavaa: ”Vallankumouksen aatteelliseen, taloudelliseen ja valtiolliseen taustaan on kiinnitettävä asianmukainen huomio. *Leninin osuus on nähtävä keskeisenä* sekä vallankumouksessa että uuden valtion rakentamisessa. Leninin toiminta on asetettava maailmansodan ja sisällissotien Venäjällä aiheuttaman kaaostilan taustaa vastaan. Neuvostoliiton valtiollinen ja taloudellinen rakenne on pyrittävä tuomaan esille mahdollisimman konkreettisesti ja esimerkkien valossa, *subjektiivisia arvostuksia välttäen. Stalinin diktaattorihahmo voi myös tulla esille 3. ja 4. tunnilla.*”⁴⁷

Kursiivein merkityt kohdat ovat mielestäni erityisen huomion arvoisia. Leninin osuus on neuvottu opettamaan keskeisenä. Neuvostoliitto on erityisesti neuvottu opettamaan asiaa arvottomatta, siis arvoneutraalisti. Stalinista puhutaan ”diktaattorihahmona”, ei siis edes suoraan diktaattorina. Samassa oppaassa puhutaan kuitenkin Hitleristä ja Mussolinista diktaattoreina. Mussolinin käsittelyyn on varattu yksi oppitunti, Hitlerin käsittelyyn taas kolme tuntia.⁴⁸ Näiden painotuksien kontekstissa Stalinin käsittelyyn varattu aika vaikuttaa erityisen vähäiseltä. Stalinia neuvotaan käsittelemään vielä puolikas tunti osiossa ”Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen kehitys johtavina suurvaltoina”; toinen puoli oppitunnista on varattu Hruštševin ajalle.⁴⁹ Kaiken kaikkiaan Stalinia ei siis tarvitse valtakunnallisen ohjeen mukaan käsitellä puolta oppituntia enempää.

Toisen maailmansodan käsittelylle on vuoden 1970 oppaassa varattu neljä oppituntia, ”Suomen osuudelle” kolme.⁵⁰ Suomen osuudella tarkoitetaan Suomen ja Neuvostoliiton sotia, talvi- ja jatkosotaa, jotka historiallisen kontekstinsa puolesta ovat osa toista maailmansotaa, mutta oppikirjoissa usein esitetty erikseen, vasta toisen maailmansodan yleisen käsittelyn jälkeen. Toisen maailmansodan yleisestä kulusta neuvotaan käsiteltäväksi erityisesti joitakin aiheita, joihin kuuluvat myös hyökkäys Neuvostoliittoon sekä Stalingradin taistelu, joka on oppaassa nimetty ”käänteen tekiväksi taisteluksi”. Lisäksi toisen maailmansodan opetuksessa tulisi oppaan mukaan ”todeta

⁴⁶ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 52.

⁴⁷ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 52. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁸ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 55–56.

⁴⁹ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 59–60.

⁵⁰ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 57.

sodan olleen poliittisten aatesuuntien välistä taistelua, mistä osittain johtui sen verisyys ja leppymättömyys.”⁵¹ Tämän voisi ajatella näkyvän myös oppimateriaalissa esimerkiksi Neuvostoliiton ja Natsi-Saksan ideologioiden vastakkainasetteluna.

Suomen ja Neuvostoliiton välisille sodille toisessa maailmansodassa on varattu kolme oppituntia, jotka on suositeltu käytettäväksi siten, että ensimmäinen oppitunti käytettäisiin talvisotaan, seuraava jatkosotaan ja kolmas välirauhansopimukseen ja sen täyttämiseen. Oppaassa todetaan myös seuraavasti:

*Suomen kohdalla helposti nousee – sinänsä epähistoriallinen – kysymys, olisiko Suomi voinut välttyä joutumasta mukaan sotaan. Tästä on tietysti mahdollista keskustella, kunhan vältytään helppohintaiselta jälkiviisaudelta ja Suomelle tarjolla olleet vaihtoehdot todetaan realistisesti. Yleensä näiden asioiden käsittelyssä on otettava huomioon, että sotamuistoihin liittyy osittain oppilaiden isovanhempien ja vanhempienkin kokemia monenlaisia elämyksiä, jotka ovat vaikuttaneet oppilaiden kotien ilmapiiriin (esim. luovutetuilta alueilta kotoisin olevat perheet, kaatuneiden omaiset, sotaveteraanit jne.). Tämän ei silti tarvitse johtaa katteettomien ylisanojen käyttöön positiivisessakaan mielessä. Suomalaisten suhtautumisessa Neuvostoliiton vaatimuksiin ennen talvisotaa olisi alleviivattava sen moraalista ja oikeudellista luonnetta, joka oli tiettyä perua venäläistämiskauden oikeustaistelusta. Neuvostoliiton sotilaallinen intressi on todettava tässä yhteydessä.*⁵²

Se, että oppaassa varoitetaan jälkiviisaudesta, pohdittaessa sodan välttämättömyyttä, on mielestäni tulkittavissa kritiikiksi liiallista neuvostoliittomyönteisyyttä kohtaan. Toisaalta opas varoittaa liiallisesta myönteisyydestä myös suomalaista osapuolta kohtaan. On mielenkiintoista, että oppaassa alleviivataan Suomen toiminnan oikeudellisuutta ennen talvisotaa, sillä monissa 1970-luvun alun oppikirjoissa tämä asia on kovin eritavalla esitetty. Opas luultavasti pyrkii puuttumaan tähän epäkohtaan. Opetussuunnitelmien linjaukset eivät kuitenkaan näy oppimateriaaleissa heti, vaan koulutuspoliittisten linjausten ja oppikirjojen sisällön suhteessa on aina nähtävissä viive, ennen kuin muutokset näkyvät konkreettisesti oppikirjatekstissä. Opas myös neuvoo nostamaan Neuvostoliiton sotilaallisen intressin puheeksi, mikä on aihe, joka jakaa 1970-luvun alun oppikirjoja.

Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen käsittely vaikuttaa hieman puolueelliselta, sillä Yhdysvaltoja käsiteltäessä on toinen oppitunti varattu kokonaan yhteiskunnallisille ongelmille, kun Neuvostoliittoa käsiteltäessä niitä ei nosteta esiin lainkaan.⁵³ Taloudelliset ongelmat tosin nostetaan käsiteltävien aiheiden listalle molemmista maista puhuttaessa – Neuvostoliitossa maatalous ja Yhdysvalloissa työttömyys.⁵⁴

⁵¹ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 58.

⁵² POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 58–59.

⁵³ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 60.

⁵⁴ POPS - 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 60.

Vuoden 1985 POPS:ssa historian oppiaines on yläkoulussa jaettu siten, että seitsemännellä vuosiluokalla opetetaan ”Venäjän yhteiskunta vuonna 1905” ja kahdeksannella vuosiluokalla varsinaisesti ”Neuvostoliiton syntyvaiheet”.⁵⁵ Aiemmassa POPS:ssa vuodelta 1970 ei käynyt ilmi vuosiluokkien välistä asiasisältöjako. Vuoden 1985 jälkeen painetuissa oppikirjoissa Neuvostoliiton syntyvaiheiden käsittely siirtyykin seitsemänneltä luokalta kahdeksannelle luokalle.

Neuvostoliiton syntyvaiheiden opetuksessa on nostettu esille ”vuosi 1917 ja Lenin” sekä ”neuvostovallan vakiintuminen ja Stalin” vallankumouksen taustan lisäksi.⁵⁶ Stalinin roolin siis uskoisi nousevan suuremmaksi Neuvostoliiton alkuvaiheita käsiteltäessä. Toisen maailmansodan jälkeisessä historiassa Neuvostoliittoa käsitellään teemassa, joka on nimetty: ”USA ja Neuvostoliitto – johtavat suurvallat”.⁵⁷ Käsiteltävään ainekseen ei siis kuulu pelkkä kylmä sota, vaan myös kahden suurvallan käsittely erikseen ja toisiinsa vertaillen.

Vuoden 1985 POPS:n pohjalta on painettu myös erillinen peruskoulun opetuksen opas historian ja yhteiskuntaopin opetukseen. Oppaassa on muun muassa jaettu opetettava aines luokka-asteittain uudelleen: Suomen itsenäistymiskehitys sekä Neuvostoliiton syntyyn johtaneet vallankumoukset on siirretty käsiteltäväksi 8. luokalla. Neuvostoliiton alkuvaiheiden käsittelystä opas antaa opettajalle selkeitä linjauksia sekä ohjeita tuntityöskentelyyn. ”Neuvostoliiton syntyvaiheiden tarkastelu ulotetaan 1930-luvun loppupuolelle. Vallankumousvuoden 1917 tapahtumat käsitellään suhteellisen tarkasti, jotta Suomen itsenäistymiskehityksen tausta hahmottuisi.”⁵⁸ Neuvostoliiton synty saa siis merkityksensä Suomen itsenäistymisen kontekstissa. Neuvostoliiton synty tulee oppaan mukaan käsitellä suhteellisen tarkasti. Lisäksi oppaassa linjataan, että ”Leninin elämänvaiheet käsitellään pääpiirteittäin” ja että opetuksessa ”tuodaan esille Stalinin merkitys Neuvostoliiton johtajana”.⁵⁹ Stalinia ei siis nimitetä diktaattoriksi. Käsiteltävä olisi myös ”Neuvostoliiton yhteiskunnallistaloudellista kehitystä maailmansotien välisenä aikana”.⁶⁰ Opas ei kuitenkaan mainitse tuon ajan Neuvostoliitossa tapahtuvia ihmisoikeusrikkoksia tai Stalinin vainoja ja murhia. 1980-luvulla ei siis vielä tuoda Neuvostoliittoa esille negatiivisessa valossa eikä epäkohtiin puututa. Neuvostoliittokuva, joka opetuksen oppaista tähän mennessä muodostuu, on melko neutraali, jollei jopa positiivinen. Stalin ei vielä ole osa diktatuurien käsittelyä.

⁵⁵ Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1985, 141.

⁵⁶ Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1985, 141.

⁵⁷ Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1985, 142.

⁵⁸ Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi. 1987, 28.

⁵⁹ Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi. 1987, 28.

⁶⁰ Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi. 1987, 28.

Vuoden 1987 opetuksen oppaassa on myös osio ”Suomen tilanne 1938-1948”. Talvisodan ja jatkosodan vaiheet on ohjeistettu käsiteltävän vain ”pääpiirteittäin”, ja pääpaino annetaan rauhannehtojen täyttämislle ja rauhansopimuksen vaikutuksille. Myös talvisodan syiden käsittelyyn annetaan ohjeita: ”Painotetaan Suomen ja Neuvostoliiton erilaista käsitystä turvallisuuden lisäämisen vaatimista toimista v. 1938 ja 1939.”⁶¹ Sodan syyksi annetaan siis eroavat käsitykset turvallisuudesta, eikä Neuvostoliiton turvallisuus-perusteluita aseteta kyseenalaiseksi. Muita sotaan johtaneita syitä opas ei käsittele. Sotien tapahtumien käsitteleminen pääpiirteittäin selittyy mielestäni osittain rauhanaatteen ja ihmisoikeuksien korostumisella, mikä näkyy 1980-luvulla paitsi tässä käsiteltävässä opetuksen oppaassa⁶², myös POPS:ssa⁶³.

Kylmää sotaa käsittelevä osio on oppaassa melko lyhyt. ”Euroopan kahtia jakautumista käsitellään osana sodanjälkeistä suurvaltapolitiikkaa.[...]Johtavien suurvaltojen sisäinen kehitys ja niiden asema erityisesti suhteessa liittolaisiinsa selostetaan pääpiirteittäin.”⁶⁴ Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen nimiä ei mainita ja niistä puhutaan suurvaltoina, kuten vuoden 1970 oppaassakin. Sisäisen kehityksen ja vertailun esiin tuominen vaikuttaa oppikirjojen tapaan käsitellä kahta ”suurvaltaa” omissa luvuissaan. Vuoden 1970 oppaassa tämä vastakkainasettelu ja vertailu tuotiin esiin vahvemmin, nyt se tulee vain ”selostaa pääpiirteittäin”. Osiossa nostetaan myös esille liennytyskehitys, mikä tuntuu olevan linjassa oppaan rauhanomaisuuden korostamisen kanssa.

Vuoden 1994 peruskoulun opetussuunnitelman perusteet on huomattavasti ohuempi, kuin aiempien vuosien oppaat. Lisäksi tuolta vuodelta ei ole lainkaan erillisiä ainekohtaisia lisäoppaita. Tämä kertoo peruskouluopetuksen muuttumisesta valtio-ohjautuvasta koulutuslaitoksesta kohti vapaampaa linjaa. Luonnollisesti jokaisella aineella on yhä tarkkaan määritellyt tuntimääränsä, sekä keskeiset sisältöalueet, mutta opettajilla tuntuu olevan enemmän vapautta toteuttaa opetusta haluamallaan tavalla, sillä kullekin asiasisällölle ei ole määritelty tarkkaa oppituntimäärää.⁶⁵ Samoin puuttuvat opettajaa ohjaavat ehdotukset erilaisista opetusmenetelmistä eri aihealueiden käsittelyssä. Tuollaisia ohjeita löytyi vielä vuosien 1970 sekä 1985 POPS:ista.⁶⁶

⁶¹ Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi. 1987, 29.

⁶² Katso esim. Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi. 1987,13, 15, 16, 27.

⁶³ Katso esim. Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1985, XXX

⁶⁴ Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi. 1987, 29.

⁶⁵ POPS 1994,

⁶⁶ Katso esim. POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 52; Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi. 1987, 28–29.

Vuoden 2004 perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa historian opetukselle annetut suuntaviivat koostuvat historian opetuksen tavoitteiden, keskeisten sisältöjen, sekä arvosanaan kahdeksan vaadittavien kriteerien esittelystä.⁶⁷ Historian oppiaineen sisällöt 7. ja 8. luokalla on esitetty melko suurpiirteisesti. ”Suurvaltojen kilpailusta ensimmäiseen maailmansotaan seurauksineen” on sisältöluokka, jonka alle ”Venäjän keisarikunnan luhistumisen syyt ja vuoden 1917 vallankumoukset” on asetettu.⁶⁸ Leniniä ei siis mainita enää erikseen. Myöskään Stalinia ei ole erikseen mainittu, kuten ei tosin Hitleriä tai Mussoliniakaan. Asiakirja on rakennettu suurten linjojen kautta. ”Laman ja totalitarismin aika” – osiossa mainitaan demokratioiden ja diktatuurien käsittely.⁶⁹ Koska Neuvostoliiton sortumisesta on jo yli vuosikymmen, Stalinin olettaisi viimeistään nyt kuuluvan selkeästi diktatuurien käsittelyluvun alle.

Kylmä sota on myös asetettu uuteen kontekstiin. Se löytyy luvun ”Idän ja lännen ristiriidoista pohjoisen ja etelän vastakkainasetteluun” alta.⁷⁰ Neuvostoliittoa tai Yhdysvaltoja ei ole erikseen mainittu. Historiallisen tiedon vahvan tulkitsemisen ja luokittelun uusiin luokkiin luulisi näkyvän myös oppikirjojen teksteissä ja niiden tekemissä tulkinnoissa Neuvostoliitosta.

2.3 Suomen ja Neuvostoliiton suhteet

Suomen ja Neuvostoliiton väliset suhteet vaikuttivat kylmän sodan aikana moniin asioihin Suomessa, myös opetuksen sisältöihin. Tutkimistani vuosista noin puolet, 1973 – 1991 sijoittuvat aikaan, jolloin Neuvostoliitto oli Suomen naapurimaa. Tuolloin Neuvostoliitto-kuvaa rakennettiin myös vihollisuuden näkökulmasta: tunne vihollisesi. Neuvostoliiton hajottua kyse on historiallisesta entiteetistä, ei enää mahdollisesta vihollisesta.⁷¹ Venäjä oli suurin Neuvostotasavalloista ja Neuvostoliiton manttelin perijä. Suomen ja Venäjän ulkosuhteiden voi katsoa rakentuvan Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden perinnölle, niin hyvässä kuin pahassa. Tarkastelen Suomen idänsuhteita tutkimani ajanjaksona uusimman tutkimuksen valossa, tässä tapauksessa Rytövuori-Apusen *Unionin ajan idänpolitiikka-* sekä Kallenaution *Suomi kylmän rauhan maailmassa*-teosten kautta.

Sotien jälkeen Suomen ulkopolitiikkaa Neuvostoliiton suuntaan on kutsuttu ”suomettumisen” ajaksi. Kyseessä on ilmiö, joka merkitsi Neuvostoliiton valtapiiriin joutumista. Itse termi syntyi

⁶⁷ Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2004, 146–148.

⁶⁸ Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 2004, 147.

⁶⁹ Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 2004, 147.

⁷⁰ Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 2004, 147.

⁷¹ Leisti & Vähä 2001, 114.

Länsi-Saksassa 1960-luvulla ja tarkoitti Suomen kaltaiseksi tulemista.⁷² “Finlandization is when you are diplomatically nice in order to receive in exchange some kind of compensation or protection.”⁷³ Rytövuori-Apusen mukaan Suomelle tuon voidaan kuitenkin katsoa olleen paras mahdollinen tie selviytyä kylmästä sodasta itsenäisenä. Stalin itse totesi Titolle 1945, että alueen miehittäjä myös tuo sinne oman yhteiskuntajärjestelmänsä. Onkin siis kysyttävä, mitkä olivat todennäköisyydet Suomen miehitykselle? Rytövuori-Apusen mukaan suurimman uhan muodostivat toisaalta Korean sodan aika, toisaalta taas Tšekkoslovakian miehitys vuonna 1968.⁷⁴

Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita määrittivät selkeät säännöt, joihin osapuolet olivat suostuneet Yya-sopimuksen myötä. Sen mukaan Suomen kautta tulevan hyökkäyksen sattuessa Suomi puolustaisi aluettaan yksin tai yhdessä Neuvostoliiton kanssa. Kekkonen aikana Yya-sopimusta tulkittiin niin, että pidettiin kiinni Suomen puolueettomasta asemasta ja mahdollisuudesta kieltäytyä esimerkiksi yhteisistä sotaharjoituksista.⁷⁵ Kekkonen tulkitsi sopimusta korostaen sen antavan Suomelle puolueettoman aseman, mikä oli hieman kyseenalaista.⁷⁶

Brežnevin aikana vallitsi niin kutsuttu Brežnevin oppi, jonka mukaan toiset sosialistiset valtiot voisivat puuttua jonkin sosialistisen maan asioihin, mikäli sitä uhkasi kapitalistinen kehitys. Tämä koski vain sosialistisia satelliitti-valtioita, mutta Brežnevin aikana myös Suomea kohtaan tehtiin selväksi, ettei Suomen puolueettomuuden katsottu olevan ”klassista puolueettomuutta”, vaan perustuvan Yya-sopimukseen. Tästä kysymyksestä tuli merkittävä Suomen puolueettomuutta ajatellen. Suomessa asia nähtiin niin, että Suomen puolueettomuus edelsi Yya-sopimusta, eikä siten perustunut sille. Tunnustus puolueettomuudelle tulikin, mutta vasta vuonna 1989, kun Neuvostoliitto Gorbatšovin johdolla oli jo hajoamisen partaalla.⁷⁷

Tosiasiasa Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa oli kyse hienovaraisesta vallankäytöstä, joka poliittisessa diskurssissa näyttäytyy ”ystävyydestä” ja ”luottamuksesta” puhuttaessa. Neuvostoliitto ei käyttänyt voimaa Suomea vastaan vuoden 1944 jälkeen eikä Yya-sopimuksen ehtoja koskaan testattu käytännössä. Kyse oli Rytövuori-Apusen mukaan ilmiöstä, josta hän käyttää nimitystä ”vallan sisustus”. Yya-sopimus oli osa neuvostovallan näkyvää muotoa Suomessa, mutta luottamussuhteet ja pehmeän vallankäytön mekanismit muodostivat todellisen hallintajärjestelmän,

⁷² Kallenautio 2005, 305.

⁷³ Corriere della Sera – lehden kolumnisti Albert Ronchey 16.3.1977, siteerannut Rytövuori-Apusen 2007.

⁷⁴ Rytövuori-Apusen 2007, 161–170.

⁷⁵ Rytövuori-Apusen 2007, 168–174.

⁷⁶ Kallenautio 2005, 273.

⁷⁷ Rytövuori-Apusen 2007, 168–174.

jonka pohjalle kahden valtion suhteet rakentuivat.⁷⁸ Tämä ”vallan sisustus” on toinen tapa ilmaista suomettumisen ilmiö: Neuvostoliitto pystyi vaikuttamaan Suomessa tehtyihin hallitusratkaisuihin ja Suomessa otettiin Neuvostoliiton mielipide huomioon kansallisessa päätöksenteossa. Oliko tämä aina välttämätöntä ja harrastettiin Suomessa liioittelevaa itsesensuuria ovat vaikeita kysymyksiä. Kuitenkin selvää on se, että Neuvostoliiton taholta valvottiin suomalaisten poliitikkojen ja lehdistön toimintaa sekä puututtiin Suomen sisäpolitiikkaan.⁷⁹

Suomen ja Neuvostoliiton välinen poliittinen ystävyys perustettiin Yya-sopimuksen myötä. Perustettu ystävyys merkitsee sitä, että sillä päätetään aikaisempi vihamielinen suhde. Poliittinen ystävyys näkyy käytännössä valtion päämiesten välisissä suhteissa. Neuvostoliiton ja Suomen tapauksessa valtasuhteet ovat selkeästi epätasapainossa, jolloin ystävyydestä puhuttaessa on kyse sovinnaisista valtamekanismeista. Neuvostoliitto oletti Suomen toimivan siten, ettei sen tarvitsisi puuttua tehtyihin päätöksiin ja käyttää kovaa valtaa pehmeän sijaan. Vähitellen Neuvostoliiton vallan sisustus aiheutti sen, että suomalaiset päättäjät menivät pidemmälle kuin olisi ollut tarpeellista tehdäkseen Neuvostoliittoa miellyttävää politiikkaa.⁸⁰ Valtasuhde konkretisoitui Yöpakasissa 1958 sekä Noottikriisissä 1961. Poliittisen konsultaatiot olivat Suomen kannalta ongelmallisia puolueettomuuspolitiikan uskottavuuden näkökulmasta. Sisä- ja ulkopoliittikka olivat Suomessa noiden kriisien jälkeen erottamattomat: idän suhteiden kautta alettiin peilata suurempaa osaa päätöksenteosta kuin aiemmin. Sanavapautta tuona aikana sääteli Pariisin rauhansopimuksen (1947) artikla, jonka mukaan sotapropaganda ja liittoutuneiden vastainen julkaisutoiminta oli kielletty. Tämän asetuksen nojalla Neuvostoliitto pystyi kontrolloimaan, mitä Suomessa kirjoitettiin.⁸¹ Voisi ajatella, että tällainen totuttu itsesensuuri olisi näkynyt myös oppikirjojen teksteissä tuona aikana.

Neuvostoliiton hajottua idän suhteista on haluttu poistaa kaikki ”erityisyys”. Kyse on osittain suomettumisen trauman purkamisesta. Venäjän ja Suomen väliset suhteet ovat Rytövuori-Apusen mukaan painottuneet nimenomaan EU:n kautta käytävään diskurssiin, eivät niinkään kahdenvälisille suhteille.⁸²

⁷⁸ Rytövuori-Apunen 2007, 20–24; 161–162; 177–178.

⁷⁹ Kallenautio 2005, 311–318.

⁸⁰ Rytövuori-Apunen 2007, 178–190.

⁸¹ Rytövuori-Apunen 2007, 191–195; Kallenautio 2005, 314–315.

⁸² Rytövuori-Apunen 2007, 39–48.

3. Neuvostoliitto valtiona

Tässä luvussa käsittelen Neuvostoliittoa valtiona. Tällä tarkoitan sitä, miten Neuvostoliittoa on oppikirjoissa kuvattu ensin uutena valtiona, joka syntyy Venäjän keisarikunnan tilalle, sitten kommunistisena valtiona, jossa ideologia läpäisee kaiken sisäpoliittisen toiminnan, ja lopulta romahtavana valtiona, jonka olemassaolo lakkaa yllättävän nopeasti. Olen rajannut Neuvostoliiton johtajien representaatiot tämän luvun ulkopuolelle, sillä niissä ei suoranaisesti käsitellä Neuvostoliittoa valtiona, vaan neuvostojohtoa.

Käyn ensin läpi, miten Neuvostoliiton syntyvaiheita ja vallankumousta on oppikirjoissa kuvattu. Tämän jälkeen siirryn käsittelemään Neuvostoliitto-kuvauksia, joissa kohteena on Neuvostoliitto toimivana valtiona. Miten Neuvostoliittoa johdetaan ja miten kommunismi siinä näyttäytyy? Miten valtion talous toimii? Millaiset olot Neuvostoliitossa on ja millaista elämä on siellä? Pyrin selvittämään, millaisia representaatioita Neuvostoliiton sisäisistä oloista oppikirjoista löytyy, ja miten ne ovat muuttuneet. Lopuksi tutkin vielä, miten valtion hajoaminen on oppikirjoissa esitetty.

3.1 Neuvostoliiton synty

Neuvostoliiton synty on osa Neuvostoliiton representaatiota. Luomalla tietynlaisen historiallisen kontekstin ja selityksen Neuvostoliiton syntymiselle oppikirjat luovat myös ensimmäisen mielikuvan Neuvostoliitosta lukijalle. Onko tuo mielikuva positiivinen vai negatiivinen? Onko Neuvostoliitto valtiona syntynyt oikeudenmukaisesti, oliko vanha valta epäoikeudenmukainen ja vallankumous siten oikeutettu?

Neuvostoliiton syntyä käsittelevät kappaleet lähtevät yleensä liikkeelle tsaarinvallan murtumisesta ja käyvät sen jälkeen läpi maaliskuun vallankumouksen ja väliaikaisen hallituksen kauden, jonka jälkeen päästään lokakuun vallankumoukseen ja Neuvostoliiton perustamiseen. Niinpä keisarivallan kausi ja väliaikaisen hallituksen aika muodostavat ne toiset, jota vasten lokakuun vallankumousta ja Neuvostoliiton perustamista peilataan. Leninillä on suuri rooli Neuvostoliiton perustamisessa ja hän on todella merkittävässä roolissa myös oppikirjoissa tuosta ajasta puhuttaessa. Olen kuitenkin rajannut Lenin-representaation tämän käsittelyn ulkopuolelle ja keskityn tässä nimenomaan uuden valtion diskurssiin. Lenin-representaation analyysi löytyy seuraavasta luvusta, jossa tutkin Neuvostoliiton johtajien representaatioita ja niiden muutoksia.

Neuvostoliiton syntyvaiheiden käsittely alkaa lähes jokaisessa oppikirjassa Tsaarin ajan Venäjän kuvailulla. Lukijalle luodaan kuva vanhasta järjestelmästä ja syistä, jotka johtivat lakkoihin ja vallankumouksiin 1900-luvulla. Sisällöllisesti tutkittavana aikavälinä ei ole havaittavissa suurtakaan vaihtelua Keisariajan Venäjän kuvauksissa. Oppikirjoissa nousee esiin Venäjän yhteiskunnan epätasa-arvoisuus ja suuret erot rikkaiden ja köyhien välillä: ”Venäläisen yhteiskunnan tyypillinen piirre oli suurten vastakohtaisuuksien esiintyminen. Pieni joukko rikkaita omisti huimaavan suuria omaisuuksia, kun taas valtaosa venäläisistä eli hyvin puutteellisissa oloissa.”⁸³ ”Osa kansasta eli viheliäisessä köyhyudessa ja joutui elättämään itsensä kerjäämällä. Hovi ja varakkaat aateliset puolestaan elivät yltäkylläisyydessä kullanhohtoisissa palatseissa.”⁸⁴

Keisarin representaatio on kautta linjan luotu hyvin negatiiviseksi. Keisari oli itsevaltiainen, jolla olisi ollut mahdollisuus auttaa kansalaisiaan, mutta sitä hän ei halunnut tehdä. Tsaarin valtaa ei myöskään sopinut vastustaa: ”Tsaarin hallitus ei halunnut tehdä oikeastaan mitään kansan elinehtojen parantamiseksi.”⁸⁵ ”Itsevaltiaan tsaarin vastustajat suljettiin vankiloihin tai karkotettiin Siperiaan.”⁸⁶ Tsaari kuvataan heikkona hallitsijana. Tästä kertovat muun muassa munkki Rasputinin saama valta hovissa. ”Viimeinen keisari *Nikolai II* oli heikkotahtoinen hallitsija, johon pääsivät vaikuttamaan vanhoilliset *slavofilit* ja kenraalit sekä ennen muuta kuuluisa poliittinen seikkailija *Rasputin*. Uudistusten tekoa tsaari pelkäsi siitä lähtien, kun hänen kruunajaisissaan sattui enteellisiä levottomuuksia, joissa useita tuhansia ihmisiä sai surmansa.”⁸⁷

Maaliskuun vallankumouksen jälkeen vallassa oli Venäjällä väliaikainen hallitus. Väliaikaisen hallituksen aika oli lyhyt: vain maaliskuusta lokakuuhun 1917. Kuitenkin tuo aikakausi on merkittävä suhteessa Neuvostoliiton syntyyn, sillä väliaikainen hallitus oli se taho, jolta bolševikit kaappasivat vallan. Vallankaappauksen oikeutus riippuu siis osaltaan siitä, millainen kuva vanhasta järjestelmästä, eli väliaikaisesta hallituksesta, annetaan. Väliaikaisesta hallituksesta annettu kuva vaihtelee merkittävästi oppikirjasta toiseen. Monissa 1970- ja -80-luvun oppikirjoissa väliaikainen hallitus esitetään porvarillisenä. ”Poliittisilta voimasuhteiltaan väliaikainen hallitus oli selvästi porvarilliseen keskustaan tukeutuva.”⁸⁸ ”Hallituksen jäsenet olivat vapaamielisiä porvareita. Vain yksi jäsen Aleksandr Kerenski oli mielipiteiltään vasemmistolainen.” Kuitenkin myös poikkeuksia

⁸³ Historian perustiedot 7 1974, 184.

⁸⁴ Aikalainen 7 2012, 172.

⁸⁵ Peruskoulun historia 3 1973, 126.

⁸⁶ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 19.

⁸⁷ Historia ja me 7 1976, 183. Kursiivit alkuperäislähteen mukaiset.

⁸⁸ Historian perustiedot 7 197, 187.

on: ”Tähän väliaikaiseen hallitukseen kuului keskustan ja maltillisen vasemmiston edustajia.”⁸⁹ Väliaikaisen hallituksen kuvaaminen porvarilliseksi tuo lisää kontrastia bolsevikkeihin nähden. Näin vanha ja uusi valta erottuvat selkeämmin toisistaan. Vasemmistolainen vallankumous on luonnollisesti helpompi oikeuttaa, mikäli kaadettu hallitus on oikeistolainen. Ideologinen vastakkainasettelu on kuitenkin vain yksi tapa luoda vastakkainasettelua väliaikaisen hallituksen ja bolsevikkien neuvostojen välille. Väliaikaisen hallituksen tavoitteiden ja toimien kuvaus on myös osa tuon historiallisen ajan representaatiota ja siten Neuvostoliitto-kuvan muodostumista. Väliaikaisen hallituksen tavoitteiden sekä bolsevikkien tavoitteiden vertailu voi tuoda esiin vastakkainasettelun diskurssia, jolla bolsevikkien toimia on pyritty oikeuttamaan.

1990-luvulta eteenpäin väliaikaisen hallituksen aikaa ei enää käsitellä oppikirjoissa kovinkaan pitkästi. Tosin on hyvä huomata, että koko Neuvostoliiton syntyyn johtavien tapahtumien käsittely putoaa sivumäärällisesti 1990-luvulle tultaessa.⁹⁰ Onko kyse Neuvostoliiton poliittisen merkityksen vähenemisestä ja siten Neuvostoliittoa käsittelevän aineksen vähenemisestä?

Tärkeäksi teemaksi oppikirjoissa nousee ensimmäisen maailmansodan merkitys. Väliaikaiselta hallitukselta toivottiin keisarin syrjäytyttyä sodan lopettamista. Näin ei kuitenkaan käynyt, vaan ”Kerenski kuitenkin valitsi sodan jatkamisen”⁹¹. Valitseminen kertoo siitä, että hallituksella ja Kerenskillä olisi ollut myös vaihtoehtoja, mutta se päätti jatkaa sotimista. Tätä valintaa on selitetty muun muassa väliaikaisen hallituksen heikkoudella:

Länsivaltojen painostuksesta väliaikainen hallitus jatkoi sotaa Saksaa ja Itävalta-Unkaria vastaan, vaikka siihen oltiin jo perin kyllästyneitä. [...] Kansalle hän (Lenin) lupasi leipää, maata ja rauhaa, eli juuri niitä asioita, joita kansa kaipasi. [...] Toisaalla väliaikainen hallitus jatkoi sotaa ja yritti lujittaa omaa valtaansa, ja toisaalla työläis- ja sotilasneuvostojen valta kasvoi kansan keskuudessa.⁹²

Väliaikainen hallitus esitetään heikkona sekä jokseenkin vallanhaluisena. Lenin lupaa kansalle rauhaa, sekä leipää ja maata. Väliaikaisen hallituksen tarkoitukset on monissa oppikirjoissa kuitenkin kuvattu jaloiksi, eikä väliaikaisen hallituksen tekemiä muutoksia pyritä mustamaalaamaan vastakohtaisuuksien korostamiseksi. ”Hallitus armahti poliittiset vangit, julisti paino- ja kokoontumisvapauden ja lopetti vähemmistökansojen sortotoimet. Tällöin myös Suomelle palautettiin autonomia.”⁹³ ”Väliaikaisen hallituksen tavoitteena oli tehdä Venäjstä tasavalta,

⁸⁹ Historian maailma 7b 1976, 121.

⁹⁰ Katso Liite1 ja Liite2.

⁹¹ Historian perustiedot 7 1974, 188.

⁹² Koulun historia 8 1987, 27.

⁹³ Koulun historia 8 1987, 27.

rauhottaa olot ja parantaa ihmisten elinolosuhteita. Hallitus päätti kuitenkin jatkaa sotaa vastoin sotaan kyllästyneiden kansalaisten tahtoa, ja se koitui lopulta väliaikaisen hallituksen kohtaloksi.”⁹⁴

Väliaikaisen hallituksen tavoitteiden ja kukistumisen syiden ei voi katsoa paljoakaan muuttuneen tutkittavana ajanjaksona. Sen sijaan Leninin ja bolševikkien lokakuun vallankumouksen tulkinnat eivät ole pysyneet yhtä muuttumattomina. Niitä tarkastelen seuraavaksi Neuvostoliiton perustamisen representaatioiden yhteydessä, sekä Leniniä lähemmin luvussa 4.1. Neuvostoliiton perustamisella tarkoitan vallankumouksesta 1917 Neuvostoliiton perustamiseen 1922 johtanutta kehitystä, johon kuuluu muun muassa Venäjän sisällissota 1918-1921. Miten sisällissotaa on oppikirjoissa tulkittu? Lisäksi tutkin, miten oppikirjoissa kuvataan Neuvostoliiton perustaminen ja uuden valtion syntyyn liittyvät ongelmat ja uudistukset.

Sisällissodan käsittely on muuttunut oppikirjoissa paljon. Ensinnäkin sisällissodan taisteluvuodet vaihtelevat oppikirjasta riippuen. Sota alkaa vuonna 1918 tai 1919 ja päättyy vuonna 1920, 1921 tai 1922 oppikirjasta riippuen. Sisällissodan merkitys myös vähenee vuosien myötä. Esimerkiksi neljästä uusimmasta oppikirjasarjasta vain puolet käsittelee sisällissotaa Neuvostoliiton historian syntyvaihteiden yhteydessä.

Sisällissota-diskurssi muuttuu myös sen mukaan, ketä sodasta tulisi syyttää, sekä mitä vaikutuksia sodalla on. Sisällissota kuvataan 1970- ja -80-luvuilla toisaalta ulkomaalaisten sotajoukkojen invaasion näkökulmasta, jossa bolševikit kuvataan Venäjän puolustajina ulkomaita vastaan. Venäjällä alkoi kansalaissota keväällä 1918. Samalla kun ulkovallat lähettivät joukkojaan taistelemaan neuvostohallitusta vastaan, ne tukivat kaikin tavoin uuden hallituksen venäläisiä vastustajia.⁹⁵ ”Järjestelytyön vaikeuksia lisäsi sota, jota hallitus joutui käymään sekä ulkoisia että sisäisiä vihollisia vastaan. [...] Myös muut suurvallat katsoivat aiheelliseksi puuttua Venäjän tapahtumiin. Eri puolille maata saapui vieraita sotajoukkoja[...]⁹⁶ Toisaalta sisällissota kuvataan valkoisten kenraalien ja puna-armeijan välisenä taisteluna. ”Venäjällä eivät suinkaan kaikki olleet bolševikkien kannattajia. Vastustajat kokosivat voimansa kaataakseen neuvostohallituksen. Johtajina olivat ns. valkoiset kenraalit, jotka saivat tukea länsivalloilta[...]⁹⁷

⁹⁴ Aikalainen 7 2012, 173.

⁹⁵ Peruskoulun historia 3 1973, 132–133.

⁹⁶ Historian perustiedot 7 1974, 193.

⁹⁷ Koulun historia 8 1987, 31.

Sisällissota on usein kuvissa esitetty lähinnä karttojen avulla. Kartoissa näkyy bolševikkien hallitsema alue, monesti myös alueen kasvu vuosi vuodelta. Usein karttoihin on myös merkitty ulkomaisten sotavoimien sijainti.⁹⁸ Mielenkiintoisen poikkeuksen muodostaa kuitenkin vuoden 1987 *Koulun historia 8*, jossa on julkaistu myös neuvostoaikainen propagandapiirros sisällissodan kulusta.⁹⁹ Siinä Trotskin puna-armeijaa edustava ratsumies keihästää pieniä, koomisesti piirrettyjä, valkoisia sotaisia ukkoja, jotka esittävät valkoisia kenraaleja.

Sisällissodassa bolševikit taistelivat ahdistettuina joka puolelta. Trotskin järjestämän puna-armeijan onnistui kuitenkin yksi kerrallaan keihästää eripuraiset valkoiset kenraalit.

Kuva 1. Sisällissota julisteena. (*Koulun historia 8* 1987, 32.)

Vierittämällä syyn sisällissodasta ulkomaiden tai sotaisien kenraalien päälle Neuvostoliiton alkutaival näyttäytyy tietyssä diskurssissa, jossa luodaan kuvaa sotaan pakotetusta, siihen reagoivasta osapuolesta. 1970-luvulta aina -90-luvulle saakka oppikirjoissa bolševikit esitetään oikeutetuiksi vallanpitäjiksi, joita vastavallankumoukselliset ”uhkasivat”: ”...sitä [neuvostohallitusta] *uhkasi* vastavallankumous, jota valkoiset kenraalit ryhtyivät järjestämään.”¹⁰⁰ ”Vastavallankumoukselliset joukot *uhkasivat* bolševikkihallitusta kaikilla suunnilla.”¹⁰¹ Ehkä

⁹⁸ Ks. esim.

⁹⁹ *Koulun historia 8* 1987, 32. Piirrosta ei kuvatekstissä kutsuta propagandaksi, mutta niin oli tilanne lähes kaikissa historian oppikirjoissa ennen 2000-lukua.

¹⁰⁰ *Historia ja me* 7 1976, 189. Kursiivi kirjoittajan lisäämä.

¹⁰¹ *Historiankirja 8* 1990, 30.

selkeimmän kuvan tästä kuvailemastani diskurssista antaa vuoden 1985 oppikirja *Historian tiet 8*, jossa sisällissota kuvaillaan seuraavasti:

Erilaiset poliittiset ryhmittymät ja valkoiset kenraalit ryhtyivät toimiin Leninin hallituksen kaatamiseksi. Alkoi *kansalaissodan aika* 1918-22. Vastarintakeskuksia syntyi eri puolille Venäjää. Lisäksi ympäristövallat lähettivät huomattavia sotavoimia, joiden tarkoituksena oli avata uusi rintama Saksaa vastaan ja kukistaa bolševikkihallitus. Se oli saarrettu ja eristetty tärkeimmistä elintarvike-, raaka-aine-, ja polttoainelähteistään. Neuvostohallitus joutui rintamien tulirenkaseen.

Talvella 1918 perustetun puna-armeijan iskukyky kasvoi kuitenkin jatkuvasti. Vastustajien puolella valkoiset kenraalit eivät pystyneet yhdistämään voimiaan. Puna-armeija kukisti pääosin vastustajat vuoden 1920 loppuun mennessä. Viimeiset ulkomaiset joukot poistuivat Kaukoidästä 1922.¹⁰²

Neuvostohallitus on kuvaamassani diskurssissa ”uhattuna”, se on ”joutunut” tilanteeseen, jossa ”vastustajat” saartavat sen. Nuori Neuvosto-Venäjä joutuu siis sotimaan, vaikkei sitä itse olisikaan halunnut. Sisällissota esitetään puolustustaisteluna, joka lukijan on helpompi hyväksyä. Bolševikeilla ei näytä olevan muuta vaihtoehtoa kuin taistella. Kyseinen katkelma on osa alalukua, jonka otsikkona on ”Neuvostovallan yllä leijuu kuoleman uhka”. Tämä otsikko ja kappaleen yhteydessä oleva kartta ovat myös osoituksia sisällissota-diskurssin puolueellisesta asenteesta.

Kuva 2. Sisällissodan kartta. (*Historian tiet 8 1985, 36.*)

Karttaan on merkitty ”ulkovaltojen hyökkäykset” mustilla nuolilla. Punaiset nuolet taas on nimetty ”Bolševikkien alueen laajentuminen” – nimityksellä. Toinen osapuoli siis ”hyökkää”, toinen vain ”laajentaa alueitaan”.¹⁰³

¹⁰² *Historian tiet 8 1985, 35–36.*

1990- ja 2000-luvun kirjoissa sisällissodan käsittely muuttuu. Ensinnäkin sisällissodan merkitys ei ole enää niin suuri. Vielä 1990-luvun oppikirjoissa sisällissota esitetään omalla kartallaan. Tekstin määrä kuitenkin laskee selvästi verrattuna 1970- ja 1980-lukujen oppikirjoihin. 1970-luvulla sisällissotaa käsitellään useiden sivujen verran, 1980-luvullakin vielä ainakin sivun verran. 1990-luvulla aiheeseen ei käytetä oppikirjoissa enää edes yhtä sivua ja ehkä vain yksi kartta. Lisäksi sisällissodan käsittelyyn, kuten vähitellen muuhunkin Neuvostoliiton historian käsittelyyn, ilmestyy neutraalimpi, oppikirjamainen ote:

Venäjällä syttyi sisällissota ja kansa jakautui punaisiin ja valkoisiin. Ranska, Iso-Britannia, Yhdysvallat ja Japani tukivat valkoisia kenraaleja näiden yrittäessä kukistaa bolševikit. Lev Trotskin organisoima puna-armeija kukisti kuitenkin vastustajansa vuoteen 1920 mennessä. Neuvosto-Venäjän rakentaminen saattoi jatkaa.¹⁰⁴

Näin lyhyesti sisällissota on käsitelty 1990-luvun lopulla. Tässä valkoisia tukivat Ranska, Iso-Britannia, Yhdysvallat ja Japani. Uusimmassa historian oppikirjasarjassa Forumissa ulkomaalaisia valkoisten tukijoita ovat enää Ranska ja Britannia. Oppikirja pohtii myös näiden valtioiden syitä tukea valkoisia ja sekaantua näin Venäjän sisällissotaan:

Kaikki venäläiset eivät hyväksyneet lokakuun vallankumousta. Esimerkiksi varakkaat ihmiset ja keisarin armeijassa palvelleet upseerit pelkäsivät omaisuutensa ja henkensä puolesta, joten Venäjällä syttyi sisällissota bolševikkien johtamien ”punaisten” ja heitä vastustavien ”valkoisten” välille. Koska Ranska ja Iso-Britannia sotivat edelleen Saksaa vastaan, Venäjän aselepo Saksan kanssa oli heille kauhistus. Niinpä maat tukivat sisällissodassa valkoisia. Euroopan maat halusivat kukistaa Venäjän kommunistisen hallituksen myös siksi, että ne pelkäsivät kommunismin leviävän. Ison-Brittipoliitikko Winston Churchill puki ajatuksen sanoiksi: Bolševismi on kukistettava kehtoonsa.

Sisällissodassa bolševikit kukistivat säälimättömästi kaikki vastustajansa. Valkoiset hävisivät sodan Ranskan ja Iso-Britannian tuesta huolimatta.¹⁰⁵

Lainauksessa sisällissotaa ei ole esitetty puolustustaisteluna, kuten 1970- ja 1980-lukujen oppikirjoissa. Sisällissota syttyy, koska kaikki eivät hyväksy uutta hallitusta tai kommunismin aatetta. Valkoinen osapuoli ei myöskään ole punaista aktiivisempi sodan aloittamisessa.

Huomionarvoista on, että 2000-luvulla julkaistuista oppikirjoista sisällissotaa käsittelevät vain Kronikka 8 (2000), Aikalainen 7 (2009) sekä Forum 7 (2012). Sen sijaan Historian tuulet 7 (2003) ja Kaleidoskooppi 7 (2004) esittävät Neuvostoliiton syntyvaiheet ilman mainintaakaan sisällissodasta.¹⁰⁶ Kronikka 8:ssa sisällissotaa käsitellään puolitoista sivua, selvästi laajemmin kuin Forum 7:ssä, jossa sisällissota käydään läpi puolessa sivussa. Lisäksi oppikirjassa on kartta sisällissodasta.¹⁰⁷ Oppikirjassa tuodaan esiin myös ulkomaista Ranskan ja Britannian sotilaallinen ja aineellinen tuki valkoisille. Toisaalta sisällissotaa käsittelevään karttaan on merkitty myös

¹⁰³ Historian tiet 8 1985, 35–36.

¹⁰⁴ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 235.

¹⁰⁵ Forum 7 Historia 2012, 164.

¹⁰⁶ Katso Historian tuulet 7 2003, 187–190; Kaleidoskooppi 7 2004, 154–157.

¹⁰⁷ Katso Kronikka 8 2000, 37–38.

”Amerikkalaisia” Venäjän Karjalan alueelle.¹⁰⁸ Jää siis hieman epäselväksi, olivatko amerikkalaiset mukana sisällissodassa vai eivät ja miksi. Aikalainen 7 taas ohittaa sisällissodan kolmella lauseella:

Vuosina 1918-1922 bolsevikkien johtamasta valtiosta käytettiin nimitystä Neuvosto-Venäjä. Noina vuosina maassa käytiin sisällissotaa bolsevikkien puna-armeijan ja entisten liittolaisten Ranskan, Ison-Britannian ja Yhdysvaltojen tukeman valkoisen armeijan välillä. Sisällissodan päättyttyä bolsevikkien voittoon vuonna 1922 perustettiin Neuvostoliitto.¹⁰⁹

1990-luvulla sisällissota kuuluu yhä oppikirjojen käsittelemiin aiheisiin, vaikka sen saama tila tekstissä ja kuvissa vähenee selvästi 1980-lukuun verrattuna. 2000-luvulla sisällissodan käsittely tuntuu riippuvan kirjan tekijöistä: se ei enää kuulu ehdottomasti käsiteltävään oppiaineeseen. Vuoden 2004 POPS:ssa käsiteltäväksi aihekokonaisuudeksi on mainittu ”Venäjän keisarikunnan luhistumisen syyt ja vuoden 1917 vallankumoukset”.¹¹⁰ Vallankumoukset oppikirjoissa käsitelläänkin, puolet oppikirjoista vain jättävät Neuvostoliiton syntyä käsittelevän kappaleensa siihen, jolloin sisällissota rajautuu kokonaan opetettavan aineksen ulkopuolelle. Näin 2000-luvulla syntyvä kuva Neuvostoliiton synnystä vaihtelee todella paljon. On suuri ero, syntyykö uusi valtio sisällissodan tuloksena, jolloin koko kansa ei ole uuden valtion kannalla, vai suhteellisen nopean vallankumouksen kautta bolsevikkien saatua vallan.

Neuvostoliiton syntymisestä kerrotaan huomattavasti yksityiskohtaisemmin ja pidemmin oppikirjoissa, jotka on kirjoitettu ennen Neuvostoliiton hajoamista.¹¹¹ Tämä voisi viitata siihen, ettei Neuvostoliiton historian tarkka tunteminen ole enää yhtä tärkeää suomalaisille nuorille Neuvostoliiton lakattua olemasta.

3.2 Kommunistinen valtio

Kuva Neuvostoliitosta toisen maailmansodan jälkeen on muuttunut paljon. Vuoteen 1993 asti oppikirjoissa käsitellään erikseen Neuvostoliiton sekä Yhdysvaltojen – kahden kylmän sodan supervallan – historiaa. Vuodesta 1993 eteenpäin Neuvostoliittoa Stalinin jälkeen käsitellään nimenomaan kylmän sodan kautta, jolloin kilpavarustelu, avaruuskilpa sekä suurvaltojen selkkaukset ja kriisit nousevat merkittävämpään asemaan, kuin Neuvostoliiton sisäpolitiikka. Olen pyrkinyt vaikeuksista huolimatta konstruoimaan Neuvostoliiton representaatiota esille nousseiden teemojen kautta. Sisällöllisiä teemoja, joiden kautta Neuvostoliiton valtiollista kuvaa on

¹⁰⁸ Kronikka 8 2000, 38.

¹⁰⁹ Aikalainen 7 2009, 175.

¹¹⁰ Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 2004, 147.

¹¹¹ Katso Liite 1.

oppikirjoissa luotu, ovat Neuvostoliiton hallinto, talous, koulutus sekä ideologia. Kunkin teeman kautta muodostuu omanlaisensa kuva Neuvostoliitosta valtiona.

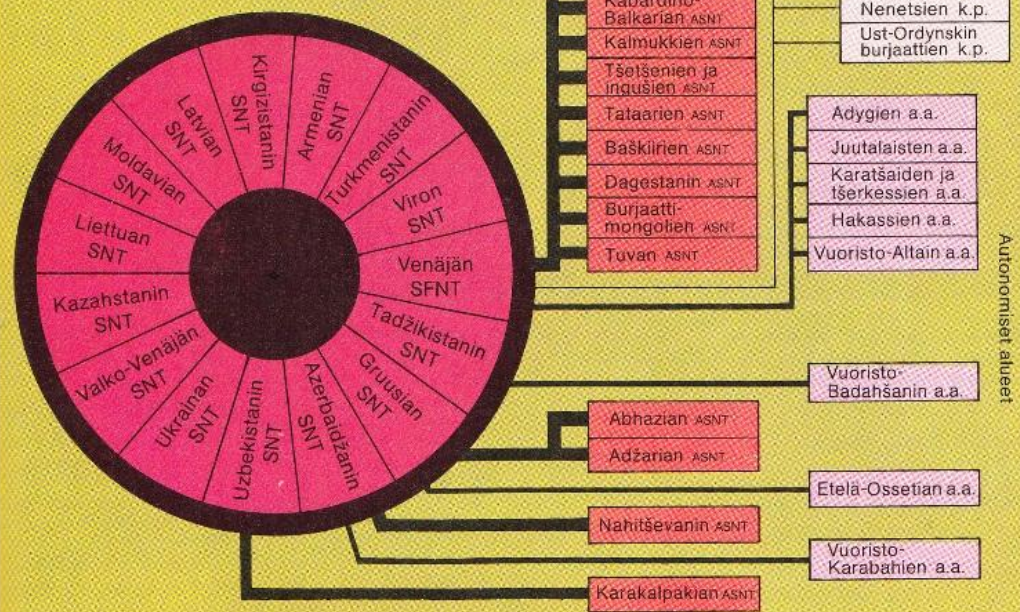
Neuvostoliitosta luodaan kuva tiukan keskusjohtoisena valtiona, tosin 1970-luvun oppikirjoissa on vielä nähtävissä viittauksia edustukselliseen demokratiaan Neuvostoliiton hallintojärjestelmästä puhuttaessa. ”Näin eri kansallisuudet ja kansalliset ryhmät saavat oikeudenmukaisen edustuksen. [...] Korkein neuvosto nimittää jäsenet ministerineuvostoon, jonka puheenjohtaja vastaa meidän pääministeriämme.”¹¹². Näistä lainauksista voi lukea paitsi uskoa edustukselliseen demokratiaan, myös vertailua suomalaiseen poliittiseen todellisuuteen.

Neuvostoliiton perustamisen yhteydessä kaikissa 1970-luvun oppikirjoissa on esitetty kaavio siitä, miten Neuvostoliiton hallinto toimii uuden perustuslain mukaan. Tässä kaksi esimerkkiä tuollaisista kaavioista 1970-luvun oppikirjoista:¹¹³

¹¹² Peruskoulun historia 3 1973, 136.

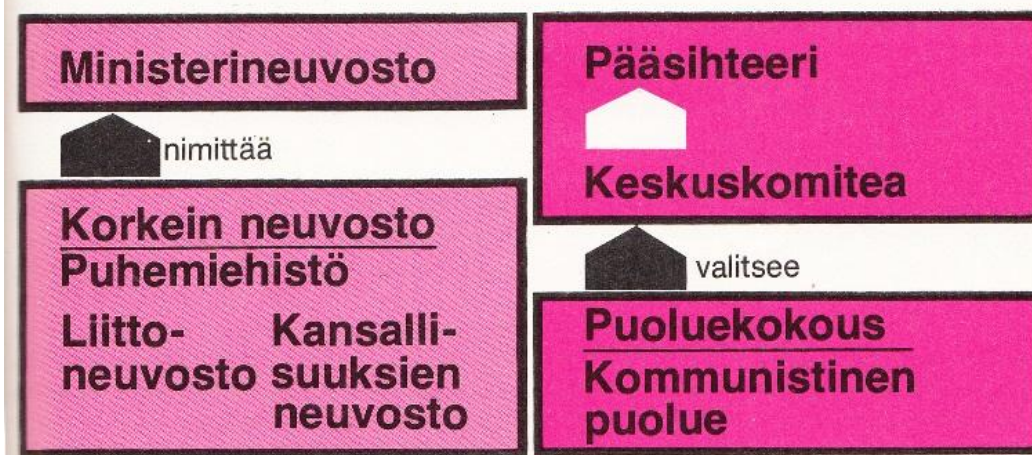
¹¹³ Peruskoulun historia 3 1973, 137; Historian perustiedot 7 1974, 195.

NEUVOSTOLIITON KANSALLISUUKSIEN MUKAINEN VALTAKUNNALLINEN RAKENNE

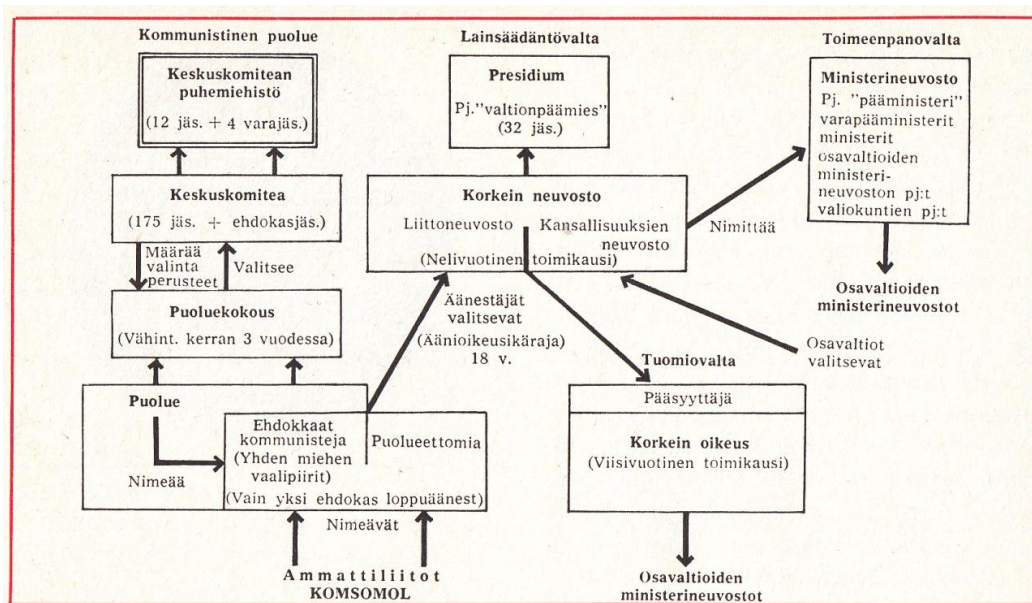

Kaaviot kertovat Neuvostoliiton hallinnollisesta järjestelmästä. Alempi osoittaa mm., miten valta-

kunnallisen tason ja kansallisuuksien edustus on toteutettu kansanedustuslaitoksessa.

Kuva 3. Neuvostoliiton hallinnollinen järjestelmä. (Peruskoulun historia 3 1973, 137)

Kaavakuva Neuvostoliiton hallintojärjestelmästä.

Kuva 4. Kaavakuva Neuvostoliiton hallintojärjestelmästä. (Historian perustiedot 7 1974, 195.)

Tuota kaaviota katsomalla ei välttämättä vielä saa kovin selkeää kuvaa siitä, miten Neuvostoliittoa johdetaan. Oppikirjan teksti kuitenkin kertoo tarkemmin aiheesta otsikolla ”Neuvostoliiton valtio- ja yhteiskuntajärjestelmä”. Tämä teksti kertoo lukijalle muun muassa eri tahojen päätöksenteosta ja tehtävistä ja on yhteensä kolmen sivun mittainen. Tekstistä saa mielestäni harhaanjohtavan demokraattisen kuvan:

Koko Neuvostoliiton ylin päättävä elin on korkein neuvosto. Sen jäsenet valitaan vaaleilla. Korkeimman neuvoston liittoneuvostoon valitaan yksi edustaja keskimäärin 300 000 asukasta kohden. Korkeimman neuvoston kansallisuuksien neuvostoon saa jokainen sosialistinen neuvostotasavalta väkilukuun katsomatta lähettää 25 edustajaa ja pienemmät itsehallinnolliset alueet samoin tietyn väkiluvusta riippumattoman määrän edustajia.

Edustajia valittaessa on jokainen 18 vuotta täyttänyt neuvostokansalainen äänioikeutettu. Jokaisessa vaalipiirissä on uusi ehdokas. Ehdokkaita voivat asettaa kommunistinen puolue, ammattiliitot sekä kommunistisen puolueen nuorisjärjestö. Mikäli ehdokkaita on useampia suoritetaan lopullista vaalia varten karsintavaali. Varsinaisessa vaalissa äänestäjä ilmoittaa, hyväksyykö hän valitun ehdokkaan vai ei. Mikäli valitun ehdokkaan toiminta ei tyydytä äänestäjiä, hänet voidaan varsinaisten vaalien välissäkin vaihtaa uuteen.¹¹⁴

Tämän esityksen perusteella saa Neuvostoliitosta valtiona melko demokraattisen kuvan: vaaleilla valittavat päättäjät korostuvat, niin myös yleinen äänioikeus. Myös muissa 1970-luvun oppikirjoissa on käytetty tilaa sekä Neuvostoliiton hallintojärjestelmän esittämiseen kaaviona, että sanalliseen kuvaukseen. 1980-luvulla oppikirjoissa kuvaillaan hallintojärjestelmää jo lyhyemmin:

Neuvostoliiton lakia säättävä elin on 1500-jäseninen *korkein neuvosto*, joka siis vastaa Suomen eduskuntaa. Sinne valitaan edustajat kustakin neuvostotasavallasta, mutta myös eri kansallisuudet saavat lähettää sinne edustajansa. Toisin kuin meillä Suomessa Neuvostoliitossa on vain yksi puolue, *Neuvostoliiton kommunistinen puolue*, joka päättää maan asioista. Puolueen pääsihteeri on maan varsinainen johtaja. Puolueen jäsenmäärä on

¹¹⁴ Historian perustiedot 1974, 196.

nykyään alle 20 miljoonaa, sillä sen jäseneksi ei pääse kuka tahansa, vaan valinta tapahtuu tarkan tutkinnan ja valinnan kautta.¹¹⁵

On mielenkiintoista, että tässä *Koulun historia 8*-oppikirjassa Neuvostoliiton korkeinta neuvostoa on verrattu Suomen eduskuntaan. Tällainen vertaus demokraattiseen instituutioon luo myös neuvostohallituksesta demokraattisen kuvan. Toisaalta tässä lainauksessa on tuotu esiin myös kommunistisen puolueen merkitys sekä yksipuoluejärjestelmä. Myös 1970-luvun oppikirjoissa on esillä kommunistinen puolue. Puolueen pääsihteerin asema ei kuitenkaan teksteissä korostu, eikä puolueen jäsenyyden vaikeasta saavuttamisesta löydy mainintoja. Joissakin 1980-luvun oppikirjoissa hallinto on sivuutettu yhdellä lauseella: ”Yhteiset asiat päätettiin Korkeimmassa Neuvostossa, missä oli edustettuna yli sata kansallisuutta ja kieltä.”¹¹⁶

1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa on siis havaittavissa eroavaisuuksia neuvostohallinnon representaatioissa. Suurin ero on kuitenkin oppimateriaalin määrän suuri muuttuminen, useiden sivujen kuvauksista muutamiin lauseisiin. Vuoden 1970 POPS:ssa pelkästään Neuvostoliiton syntyvaiheiden käsittelyyn on varattu viisi oppituntia, joista kolme nimenomaan uuden valtion rakentamiseen. ”Neuvostoliiton valtiollinen ja taloudellinen rakenne on pyrittävä tuomaan esille mahdollisimman konkreettisesti ja esimerkkien valossa, subjektiivisia arvostuksia välttäen.”¹¹⁷ Oppikirjoista löytyvät hallintokaaviot selittyvät myös osin tällä konkretisointi-pyrkimyksellä. Olisiko myös vähäinen kritiikki ja äänestyksen korostuminen yritystä välttää ”subjektiivisia arvostelmia”? Seuraavassa POPS:ssa vuodelta 1985 ohjeistus on muuttunut siten, että käsiteltävät aihepiirit ovat ”vuosi 1917 ja Lenin” sekä ”neuvostovallan vakiintuminen ja Stalin”.¹¹⁸ Opettajaa myös ohjeistetaan käymään läpi ”Neuvostoliiton yhteiskunnallis-taloudellista kehitystä maailmansotien välisenä aikana”¹¹⁹. Neuvostoliiton valtiollinen rakenne ei enää ole sellaisenaan yksi opetettavista aiheista, vaan yhteiskunnallinen kehitys. Tämä ohje antaa mahdollisuuden myös jättää Neuvostoliiton hallintojärjestelmä opettamatta ja käsitellä yleisempiä linjauksia, kuten millaisia muutoksia Stalinin valtaannousu toi Neuvostoliiton yhteiskuntaan. Opettajaa ei myöskään enää erikseen ohjeisteta arvostelmien välttämiseen.

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa ei ole lainkaan osiota, jossa käsiteltäisiin Neuvostoliiton hallintojärjestelmää. Hallintojärjestelmää käsitellään edelleen

¹¹⁵ *Koulun historia 8* 1987, 37.

¹¹⁶ *Elävää historiaa peruskoululaiselle* 8 1986, 27–28.

¹¹⁷ *POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto*. 1970, 52.

¹¹⁸ *Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet* 1985, 141.

¹¹⁹ *Peruskoulun opetuksen opas: historia ja yhteiskuntaoppi*. 1987, 28.

muutamilla lauseilla 1990-luvun alun oppikirjoissa, mutta se tapahtuu muiden asiasisältöjen sisällä, ei erikseen omassa osiossaan.

Vuonna 1923 hyväksytyn perustuslain mukaan korkeinta valtaa liittovaltiossa käyttivät neuvostojen edustajakokous ja sen valitsema toimeenpaneva keskuskomitea. Hallitusta kutsuttiin kansankomissaarien neuvostoksi, jonka puheenjohtajana toimi Lenin. Liittovaltiolle kuuluivat ulkopolitiikka, maanpuolustus, ulkomaankauppa ja taloussuunnittelu. Muita asioita piti osavaltioiden saada hoitaa itsenäisesti, mutta *käytännössä kommunistinen puolue keskitti kaiken vallan Moskovaan.*¹²⁰

Tässä vuoden 1993 oppikirjatekstissä huomionarvoista on se, että Neuvostoliiton valtiollinen järjestelmä on esitelty tiettyyn hetkeen sidoksellisena, sillä johtajaksi on henkilöitynyt Lenin. Lisäksi teksti tekee selväksi, että todellisuudessa valta oli jossain muualla, kuin tässä järjestelmässä. Myös tämä oppikirja on julkaistu vuoden 1985 POPS:n voimassa ollessa. Kritiikin määrä oppikirjoissa lisääntyy vuosien 1985-1993 oppikirjoissa, vaikkei tuota muutosta tukemaan ole tehty uutta perusopetuksen opetussuunnitelmaa. Toisaalta tässä aiheessa vuoden 1985 POPS antoi suhteellisen paljon vapautta niin oppikirjan tekijöille kuin opettajillekin verrattaessa vuoden 1970 oppaiden tarkkoihin ohjeisiin.

Neuvostoliiton hajottua Neuvostoliiton syntyä käsittelevien kappaleiden sivu- ja kuvamäärät laskevat selvästi.¹²¹ Neuvostoliiton synnyn yhteydessä ei toisaalta käsitellä enää esimerkiksi Neuvostoliiton valtiomuotoa ja hallintoa, toisaalta esimerkiksi Leninin elämä ja vallankumoukset saavat vähemmän huomiota. Tulkitsen Neuvostoliiton valtiollisen käsittelyn vähenemisen osoitukseksi Neuvostoliiton merkityksen vähenemisestä historian opetuksessa. Muutos alkaa jo vuoden 1993 oppikirjasta, vaikka uusi POPS julkaistiinkin vasta 1994. Tämä osoittaa mielestäni oppikirjan sisältöjen määräytymisen monimuotoisuutta: hallituksen ohjeistus ei yksin määrää, mitä oppikirjoihin päätyy.

Uuden 1994 opetussuunnitelman perusteiden ilmestymisen jälkeen julkaistuissa oppikirjoissa ei löydy lainkaan mainintaa Neuvostoliiton hallintojärjestelmästä. Vuoden 2000 oppikirjassa Kronikka 8 Neuvostoliiton hallinnosta tosin todetaan, että ”Vaikka keisaria oli vastustettu juuri hänen yksinvaltansa takia, Venäjällä oli vallankumouksien jälkeen taas päädytty yksinvaltaan. Kaikkien merkittävimpien päätösten takana oli Lenin.”¹²² Nyt Neuvostoliitto siis esitetään yksinvaltaisena heti perustamisestaan lähtien. Aiemmin yksinvaltaisuus on noussut oppikirjoissa esille erityisesti Stalinin kauden yhteydessä, mutta nyt myös Leninin yksinvaltius nousee esiin.¹²³

¹²⁰ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 255. Kursiivit kirjoittajan omia.

¹²¹ Katso LiiteX.

¹²² Kronikka 8 2000, 40.

¹²³ Tarkemmin Stalinin kauden representaatiota on käsitelty luvussa 4.2.

2000-luvun oppikirjoissa hallitusmuoto on esillä vain muun tekstin seassa muutamilla lauseilla, useimmiten Stalinin Neuvostoliitto-kappaleissa. ”Ylintä valtaa Neuvostoliitossa käytti muodollisesti korkein neuvosto. Se kokoontui pääkaupungiksi valitussa Moskovassa. Todellinen valta oli kuitenkin kommunistisella puolueella, jonka johdossa oli pääsihteeri.”¹²⁴ Neuvostoliiton representaatiota rakennetaan 2000-luvulla yhä selvemmin Stalinin diktatuurin kautta. Stalinin Neuvostoliitto, jossa kuvataan Stalinin diktatuuria, on oma lukunsa kaikissa 2000-luvun oppikirjoissa. Tähän diktatuuri-diskurssiin sopii huonosti minkäänlainen äänestäminen. Toisaalta voi myös kysyä, onko nykykoululaiselle tärkeää tietää, miten hallinto oli järjestetty Neuvostoliitossa, erityisesti kun todellinen valta kuitenkin keskittyi kommunistiselle puolueelle.

Seuraavaksi tarkoitukseni on käsitellä sitä, millainen kuva oppikirjojen pohjalta muodostuu Neuvostoliiton taloudellisesta tilanteesta erityisesti toisen maailmansodan jälkeen. Suunnitelmatalouteen siirtymisen yhteydessä käsitellään paljon Neuvostoliiton taloutta, mutta tätä talouden diskurssia on vaikea erottaa Stalin-representaatiosta. Stalinin rooli korostuu suunnitelmatalouteen siirtymisen yhteydessä, sillä se toteutettiin hänen kaudellaan. Neuvostotaloutta käsitellään kuitenkin myös Stalinin kauden ulkopuolella, sekä ennen että jälkeen hänen kauttaan.

Neuvostotalous käy läpi suuren muutoksen oppikirjateksteissä. 1970- ja 1980-luvun oppikirjojen teksteissä ja kuvissa on havaittavissa positiivinen diskurssi, joka muuttuu vasta Neuvostoliiton hajottua 1990-luvun oppikirjoissa. 1970-luvun oppikirjoissa talouden ongelmista ei mainita lainkaan. Päinvastoin Neuvostoliiton taloudesta 1970-luvulla kirjoitetaan *menestystarinan diskurssissa*:

Tuotannon kasvaessa työviikkoa on pystytty pidentämään. Yritysten ja kolhoosien itsenäisyys taloudellisissa ratkaisuisissa on kasvanut. Samalla neuvostokansalaisille on tullut entistä paremmat mahdollisuudet hankkia sellaisia tavaroita, jotka tekevät elämän mukavammaksi ja miellyttävämmäksi. Elintaso on jatkuvasti noussut Neuvostoliitossa.¹²⁵

Menestystarinan diskurssi esiintyy 1970-luvun oppikirjoissa niin tekstissä, kuin havaintomateriaalissa. 1970-luvun puolivälin jälkeenkkin taloudesta kirjoitetaan voitokkaana:

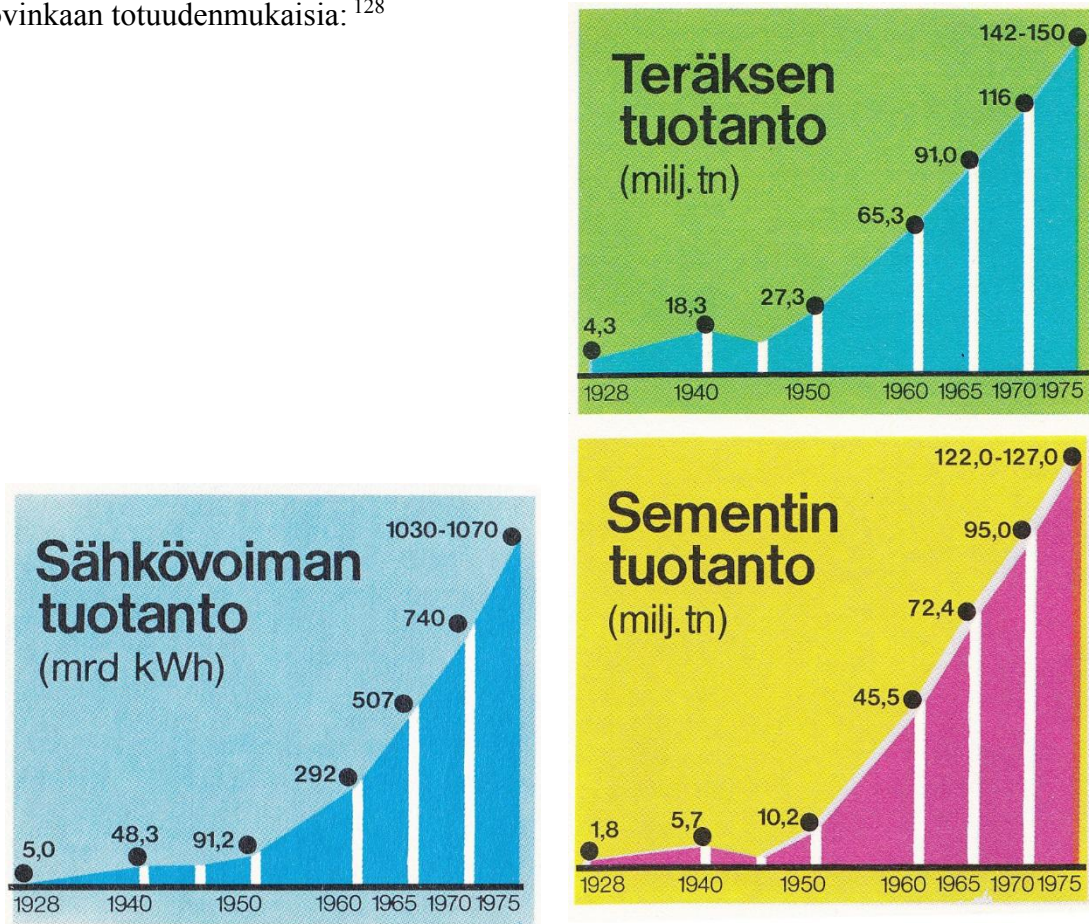
Useat johtohenkilöistä ovat insinöörejä, minkä vuoksi Neuvostoliiton viimeaikaisen nopean taloudellisen kehityksen on katsottu olevan teknisten asiantuntijoiden ansiota. [...] Talouselämää on liberalisoitu, ts. on vähennetty keskusvirastojen tiukkaa byrokraattista valvontaa.¹²⁶

¹²⁴ Historian tuulet 8 2005, 58.

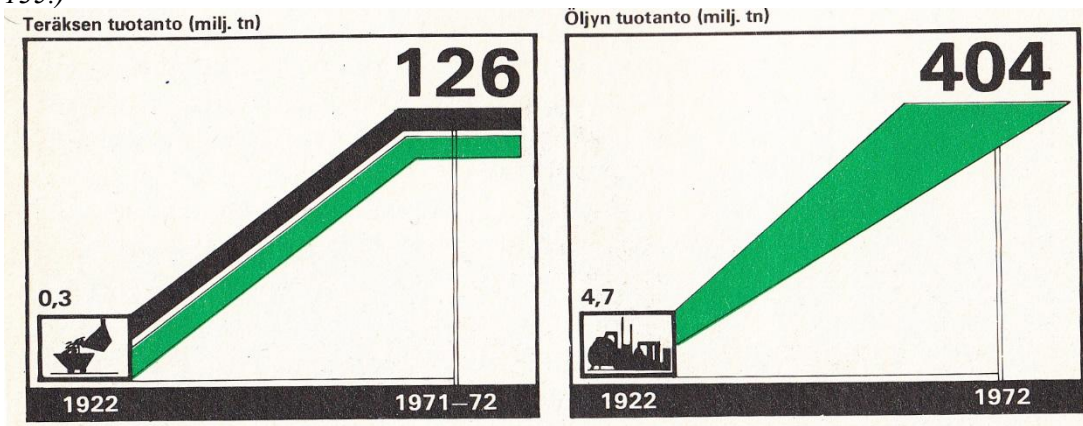
¹²⁵ Historian maailma 8a 1976, 99.

¹²⁶ Historia ja me 8 1977, 70.

Myös tilastoissa ja kuvaajissa neuvostotalous näyttäyty jatkuvasti kasvavana, menestyksekkäänä.¹²⁷ Kuvaajissa näkyy jatkuva nousu, ne ovat kuin viivoittimella piirrettyjä, eivät siis kovinkaan totuudenmukaisia:¹²⁸

Kuva 5. Sähkövoiman, teräksen ja sementin tuotanto Neuvostoliitossa. (Peruskoulun historia 3 1973, 134–135.)

Kuva 6. Teräksen ja öljyn tuotanto Neuvostoliitossa. (Historian maailma 8 1976, 96.)

¹²⁷ Katso esim. Peruskoulun historia 3 1973, 134–135; Historian maailma 8a 1976, 96–99.

¹²⁸ Peruskoulun historia 3 1973, 134–135. Kuvaajat eivät oppikirjassa sijaitse vierekkäin vaan kahdella eri sivulla.

Menestystarina-diskurssi Neuvostoliiton taloudesta puhuttaessa on löydettävissä 1970-luvun oppikirjoista, mutta 1980-luvulla oppikirjoissa puututaan myös talouden epäkohtiin. Peruskoulun opetussuunnitelmien perusteet vaihtuvat vuonna 1984. Aikaisemmassa POPS:ssa ja opettajan oppaassa oli maininta Neuvostoliiton taloudellisen järjestelmän käsittelystä ”subjektiivisia arvostelmia välttäen”. Tämä lause voitaisiin ainakin oppikirjoihin päätyneen aineiston perusteella tulkita tarkoittavan samaa, kuin kritiikin välttämisen.¹²⁹

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen diskurssi Neuvostoliiton taloudesta muuttuu:

Uusi asevarustelukierre merkitsi Neuvostoliiton taloudelle ylivoimaista raskautta. Tiukka keskusjohtoinen neuvostotalous oli jo 1970-luvulla ajautunut suuriin vaikeuksiin tuotannon kasvun pysähtyessä, ja joinakin vuosina tuotanto jopa supistui. Tämä johti kansan elintason laskuun, mikä näkyi kauppojen tyhjinä hyllyinä ja kasvavina jonoina.¹³⁰

Talouden ongelmia on nostettu esille jo 1980-luvun oppikirjoissa mutta ei yhtä kokonaisvaltaisesti. Vuoden 1993 oppikirja on ensimmäinen Neuvostoliiton hajottua ilmestynyt peruskoulun oppikirja. Neuvostoliiton hajottua oppikirjoissa tulkitaan enenevässä määrin talouden ongelmat vähintään osasyiksi tapahtuneeseen. Neuvostoliiton taloutta ei enää käsitellä erikseen osana ”Neuvostoliitto suurvaltana”-kappaletta, jota oppikirjoissa ei enää Neuvostoliiton hajottua ole. Neuvostoliitto muuttuu osaksi historiaa, se ei enää ole olemassa oleva naapurivaltio.

Neuvostoliiton taloudellisten ongelmien käsittelyssä on myös mielenkiintoista se, että mitä kauemmin aikaa Neuvostoliiton romahtamisesta kuluu, sitä pitemmälle historiaan talouden ongelmien alku sijoittuu. Ensin talouden ongelmat liittyvät nimenomaan 1970-lukuun.¹³¹ Pian Brežnevin kausi tulkitaan oppikirjoissa käännekohtaksi:

Neuvostoliiton valta keskittyi 1960-luvun kuluessa Leonid Brežneville. Talouden kehityksen tavoitteena oli parantaa tuottavuutta ja parantaa tuotteiden laatua. [...] Brežnevin kauden päättyessä taloudellinen kasvu oli pysähtynyt [...] Asevarustelu tuli kalliiksi ja ympäristötuhot alkoivat olla suuri ongelma. Brežnevin aikaa ruvettiin sanomaan pysähtyneisyyden ajaksi.¹³²

2000-luvulla oppikirjat käsittelevät suunnitelmatalouden ongelmia jo käytännössä jokaisen presidentin yhteydessä. Uusimmassa historian oppikirjassa talouden ongelmat nähdään jo koko Neuvostoliiton historian laajuusina: ”Neuvostoliiton perusongelmana oli talouden tehottomuus. Se ei kyennyt uudistamaan tehtaitaan, joten talous jäi jatkuvasti jälkeen lännen kehityksestä.”¹³³ Neuvostoliiton hajottua neuvostotalouden ongelmat näkyvät myös historian tutkijalle selvemmin,

¹²⁹ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 52.

¹³⁰ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 391.

¹³¹ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 391.

¹³² Kohti nykyaikaa – 1800–1900-luku 1998, 283.

¹³³ Forum 8 2013, 117.

sillä historian lopputulos on tiedossa. Neuvostoliiton romahtaminen on tosiasia, jonka kautta myös taloudellista tilannetta arvioidaan uudelleen.¹³⁴

Koulutusta ei käsitellä oppikirjoissa läheskään yhtä paljon, kuin taloutta. Molemmat ovat kuitenkin osa sosialistista ideologiaa, tai ainakin sen representaatiota peruskoulun oppikirjoissa. Koulutuksen representaatio muuttuu selkeästi tutkittuna ajanjaksona. Esimerkiksi 1970-luvun oppikirjoissa Neuvostoliiton koulutusjärjestelmää kuvaillaan ihailevaan sävyyn:

Opetus on maksutonta kaikilla tasoilla. Jokaisella kansalaisella on oikeus opiskella kykyjensä mukaan korkeakoulutasolle saakka. Kaikilla aloilla voi opintoja jatkaa eteenpäin. Valmistumisen jälkeen jokaiselle taataan koulutusta vastaava työ. Neuvostoliitossa on yli 20 miljoonaa korkeakoulu – tai opistotason suorittanutta spesialistia ja yli miljoona tiedemiestä eli neljännes koko maailman tieteellisen työn tekijöistä.¹³⁵

Oppilaalle luodaan myös kuvallisten esitysten kautta kuvaa erinomaisesta koululaitoksesta. Koulujärjestelmän kehittäminen esiintyy erityisesti 1970-luvun oppikirjoissa yhtenä osana Neuvostoliiton valtion rakentamista. Uuden sosialistisen valtion saavutuksien tuominen esiin erilaisilla kuvaajilla on erityisesti 1970-luvun oppikirjoille ominainen piirre. Talous ei ole ainoa asia, josta oppikirjoissa esiintyy tasaisen kasvun kuvaajia: myös esimerkiksi opettajien lukumäärän kasvu tai lukutaidottomuuden lasku esitetään oppikirjoissa usein tilastojen ja kaavioiden kautta:

Kuva 7. Opettajien määrä Neuvostoliitossa. (Historian maailma 8 1976, 98.)

1980-luvun oppikirjoissa esiintyy yhä talouskasvua ja koulutuksen paranemista kuvaavia tilastoja ja kaavioita, vaikkakaan ei yhtä usein kuin 1970-luvulla. Kuvaajista on yhä luettavissa selvästi uudistusten onnistuminen ja valtion kehitys. Myös kuvissa koululaitos esiintyy onnistuneena uudistuksena ja kuvatekstit vahvistavat kuvan positiivista tulkintaa:

¹³⁴ Leisti & Vähä 2001, 114–115.

¹³⁵ Historia ja me 8 1977, 70.

Siisteys, järjestys, yhtenäiset koulupuvut — maantiedon oppitunti neuvostoliittolaisessa koulussa.

Kuva 8. Maantiedon oppitunti. (Koulun historia 8 1987, 155.)

Koulutuksen kehittäminen mainitaan edelleen Neuvostoliiton syntyvaiheiden tai Neuvostoliiton aseman vakiintumisen yhteydessä. Koulutus saa kuitenkin huomattavasti vähemmän tilaa oppikirjatekstistä kuin taloudelliset uudistukset, joihin kirjat tuntuvat keskittyvän.¹³⁶ Talous ja hallinto ovat toisaalta aihepiirejä, jotka on erikseen mainittu sekä vuoden 1970 että 1985 POPS:issa, kun taas koulutusta ei erikseen mainita.

Nykyisissä oppikirjoissa koulutus on esitetty propagandan valossa:

Neuvostoliitossa kiinnitettiin erityisen paljon huomiota nuorisoon, koska varttuvasta sukupolvesta haluttiin kasvattaa kommunistiselle valtiolle uskollisia kansalaisia. Koulujen opetusohjelmaan lisättiin aine nimeltä poliittinen kasvatus. Kaikki 10–15-vuotiaat liittyivät pioneerijärjestöön. [...] Uskonnon opettaminen julistettiin rikokseksi ja monia pappeja lähetettiin vankileireille.¹³⁷

Koulutus esiintyy tässä oppikirjatekstissä keinona vaikuttaa nuorison ajatteluun ja kasvattaa heitä ajattelemaan tietyllä tavalla. Koulutuksen tarkoituksena on kommunistiseen ideologiaan kasvattaminen. Erityisesti 1970-luvun oppikirjoihin verrattuna muutos on suuri. Koulujärjestelmän kehittämisen syyksi annetaan 1970-luvun oppikirjoissa usein Leninin ajattelu:

Ennen ihmiset käyttivät tarmoaan ja älyään valmistaakseen tuotteita vain osalle ihmiskuntaa, jolla oli yllin kyllin käytettävissään niitä etuja, joita tekniikka ja kulttuuri ovat luoneet, kun taas muut ihmiset olivat vailla kaikkein olennaisinta – tietoja. Nyt kaikki sivistyksen ihmeet tulevat kaikkien omaisuudeksi. Nyt ei älyä eikä tarmoa enää tulla käyttämään sorron ja riiston välikappaleena.

¹³⁶ Katso esim. Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 30-32, Elävää historiaa peruskoululaiselle

¹³⁷ Kaleidoskooppi 8 2012, 33–34.

Meidän on kerta kaikkiaan päästävä siitä ennakkoluulosta, etteivät työläiset muka pysty hoitamaan valtion asioita tai johtamaan tehtaita ja pankkeja.¹³⁸

”Vain koulu voi varmistaa vallankumouksen voiton”, kirjoitti Lenin. ”Saavutamme lopullisen voiton vasta sitten, kun maamme on sähköistetty ja kun maataloutemme sekä kuljetuslaitoksemme perustuvat raskaan teollisuuden luomalle lujalle ja uudenaikaiselle teknilliselle pohjalle. Kommunismi on yhtä kuin neuvostovalta ja sähköistäminen”, tiivistä Lenin ajatuksensa.¹³⁹

Myös Lenin näissä lainauksissa viittaa teollisuuden tarpeisiin puhuessaan koulutuksen merkityksestä, vaikkakin antaa koulutukselle myös ideologisen syyn: kansan tulee pystyä myös johtamaan tehtaita ja pankkeja, ei vain työskentelemään niissä. 1980-luvulla koulutusjärjestelmän uudistamisen syyksi annetaan nimenomaan teollisuuden tarve: ”Teollistaminen edellytti myös koko koululaitoksen järjestämistä uudelleen. Maanviljelijöitä tehneet ihmiset oli ensin opetettava lukemaan ja kirjoittamaan ja sitten avattava lahjakkaimmille mahdollisuus päästä opistoihin ja korkeakouluihin.”¹⁴⁰ 1990-luvun oppikirjoissa koulutuksen rooli Neuvostoliiton historian opetuksessa esiintyy vaihtelevasti. Toisaalta esimerkiksi vuoden 1990 oppikirjassa Historiankirja 8 koulutus näyttäytyy osana uuden sosialistisen valtion luomista:

Kuva 9. Luku- ja kirjoitustaidottomuuden vastainen juliste. (Historiankirja 8 1990, 31.)

Kuva on selvästi ideologisesti väritynyt, mutta sitä ei kuvatekstissä mainita. Kuvan lisäksi koulutus jää tässä oppikirjassa sivuun. Kuitenkin koulutus näyttäytyy toisessa valossa jo seuraavassa

¹³⁸ Historia ja me 7 1976, 190.

¹³⁹ Historia ja me 7 1976, 191.

¹⁴⁰ Koulun historia 8 1987, 33.

painetussa oppikirjassa vuodelta 1993, jossa ainut kuva neuvostoliittolaisesta koulusta on valokuva, joka ei mielestäni pyri antamaan koululaitoksesta erityisen imartelevaa kuvaa:

51 NEUVOSTOLIITON RAKENTAMINEN

Nuori neuvostovaltio pyrki saamaan kansan koulunpenkille. 1920-luvun puolivälissä vielä yli 60 prosenttia yli 9-vuotiaista oli lukutaidottomia. Heistä suurin osa oli naisia. Sen sijaan vuonna 1940 suunnilleen 80 prosenttia väestöstä oli luku- ja kirjoitustaitoisia. Opetusohjelmaan kuului pienestä pitäen poliittista propagandaa.

Sotakommunismin aika

Bolševikkivallankumouksen kaataman Venäjän tilalle syntynyt uusi valtio otti vuonna 1922 nimekseen Neuvostoliitto. Siitä tehtiin liittovaltio, johon kuului Neuvosto-Venäjän lisäksi viisi tasavaltaa: Valko-Venäjä, Ukraina, Armenia, Azerbaidžan ja Gruusia. Vuonna 1923 hyväksytyn perustuslain mukaan korkeinta valtaa liittovaltiossa käyttivät neuvostojen edustajakokous ja sen valitsema toimeenpaneva keskuskomitea. Hallitusta kutsuttiin kansankomissaarien neuvostoksi, jonka puheenjohtajana toimi Lenin. Liittovaltiolle kuuluivat ulkopoliittikka, maanpuolustus, ulkomaankauppa ja sisäministeriö.

Kuva 10. Kansa koulunpenkillä. (Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 255.)

2000-luvun oppikirjoissa koulutuksesta ei enää puhuta Neuvostoliiton rakentamisen yhteydessä vaan osana ideologista ”käännytystyötä”, koulutuksen tarkoitus on sosiaalista neuvostokansalainen osaksi sosialistista valtiota.¹⁴¹ Koulutuksen syyt ja tarkoitukset muuttuvat tutkittuna ajanjaksona paljon. 1970-luvulla kyseessä on Leninin ajatteluun ja sosialistiseen tasa-arvon ideaaliin perustuva päätös, 1980-luvulla koulutus mainitaan enää taloudellisen diskurssin kautta (osaavaa työvoimaa),

¹⁴¹Kaleidoskooppi 8 2012, 33–34.

1990-luvulla koulutuksen representaatio vaihtelee, mutta 2000-luvulla koulutus esitetään osana neuvostopropagandaa.

Neuvostoliitto-kuvan muutos on ollut suuri sekä hallintomuodon, talouden että koulutuksen teemojen näkökulmasta käsiteltynä. Olennaisin havainto on, että 1970- ja 1980-luvuilla Neuvostoliitosta annettu kuva on huomattavasti myöhempää positiivisempi, eikä talouden tai koulutusjärjestelmän epäkohtia tuoda esille. Diskurssi muuttuu ensin vähitellen 1980-luvun puolivälistä alkaen saaden kriittisiä sävyjä, mutta muuttuu todella vasta Neuvostoliiton hajoamisen myötä 1990-luvun alussa.

Neuvostoliitto on punaisen vallankumouksen kautta syntynyt valtio. Sosialismi ja kommunismi on kuitenkin esitetty eritavalla eri oppikirjoissa. Millaisia representaatioita neuvosto-ideologia oppikirjoissa saa? Muuttuvatko representaatiot ja miksi? Ensin on pohdittava, mitä ideologia ylipäättään merkitsee. Ideologia on vaikeasti määriteltävä käsite. Lisäksi neuvostoideologia muuttui Neuvostoliiton aikana monta kertaa: kyse ei siis ole muuttumattomasta järjestelmästä. Hruštševin aikana tehtiin uutta tulkintaa muun muassa Stalinin ajasta sekä Neuvostoliiton syntymisestä: rauhanomaisen rinnakkaiselon teorian myötä väkivaltainen vallankumous ei enää ollut ainoa tapa sosialistisen valtion syntymiselle.¹⁴² Oppikirjoissa ideologia ilmenee monella tavalla: toisaalta Neuvostoliiton syntymisen yhteydessä määriteltäessä vallankumouksen syitä sekä uuden valtion poliittista järjestelmää, toisaalta kuvien ja karttojen kautta – luodaanko Neuvostoliitosta poliittisesti sävytynyttä kuvaa? Myös aiemmin käsitellyt hallinnon, talouden ja koulutuksen kuvaukset ovat useissa oppikirjoissa osa neuvostoideologiaa, tai sen ilmenemismuotoja. Kommunismi on taloudellinen siinä missä poliittinenkin suuntaus.

Neuvostoliitto on määritelty oppikirjoissa koko tutkittuna ajanjaksona kommunistiseksi valtioksi. Kommunistinen ideologia näyttäytyy kuitenkin Neuvostoliiton olemassaolon aikana, eli vuosien 1973–1990 oppikirjoissa, positiivisemmassa valossa, kuin Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa. 1970-luvulla Neuvostoliiton perustamiseen johtaneet tapahtumat sekä Neuvostoliiton valtiollinen rakenne saavat sivu- ja kuvamääräisesti erityisen paljon tilaa. Näissä oppikirjoissa myös uuden valtion ideologia saa enemmän huomiota. Sosialismiin siirtymisestä kerrotaan vuoden 1976 oppikirjassa *Historia ja me 7* seuraavasti:

Vuoden 1918 aikana ryhdyttiin toteuttamaan sosialismia. Suuret teollisuuslaitokset, pankit, liikennelaitos ja ulkomaankauppa kansallistettiin, toisin sanoen otettiin valtion haltuun. Kouluihin ja yliopistoihin pääsy tehtiin

¹⁴² Kallenautio 26–27.; Leisti & Vähä 2001, 115–116.

mahdolliseksi kaikille. Lukutaidottomuuden poistamiseen pyrittiin myös vanhempien ihmisten keskuudessa järjestetyillä kampanjoilla. Uskonnon opetus poistettiin. Sen sijaan opetukseen liitettiin tekniikan ja teollisuuden pääperiaatteet.¹⁴³

Sosialismin toteuttaminen merkitsee tässä toisaalta talouden ja hallinnon saralla tehtyjä muutoksia ja yksityisomistusten siirtämistä kansalliseksi omaisuudeksi, toisaalta tasa-arvon toteuttamista sallimalla pääsy kouluihin kaikille. Sosialismin toteuttamista on myös lukutaidon lisääminen, uskonnon opettamisen lopettaminen sekä uusien teknisten taitojen tuominen osaksi peruskoulutusta. Myöhemmin samassa oppikirjassa kuvataan kommunistista puoluetta sekä sen edustamaa ideologiaa seuraavasti:

Bolsevikkipuolueen nimi muutettiin v. 1918 *Neuvostoliiton kommunistiseksi puolueeksi* (NKP). Se on ainoa puolue. NKP on kehittynyt pelkästä työväenpuolueesta koko kansan puolueeksi. Puolue noudattaa Marxin ja Leninin ajattelun viitoittamaa linjaa kohti täydellistä kommunismia. Tästä ideologiasta käytetään nimitystä *marxismi-leninismi*.¹⁴⁴

Kommunistisen puolueen ideologia ja marxismi-leninismi esitetään tässä toisilleen identtisinä. Sosialismista puhutaan oppikirjoissa erityisesti talouden kautta. Sosialismin ideologia näyttäytyy toki 1970- ja 1980-luvulla myös tasa-arvo- ja uudistus-diskurssina: ”Kirkko erotettiin valtiosta ja kirkon omaisuus peruutettiin yhteiskunnan haltuun. Koululaitos, joka siihen saakka oli toiminut kirkon hoidossa, siirrettiin valtion tehtäväkenttään.”¹⁴⁵ ”Säädettiin kahdeksan tunnin työpäivä. Naisille myönnettiin tasa-arvo miesten rinnalla. Koulut otettiin valtion haltuun ja uskonnon opetus poistettiin. Länsimainen ajanlasku otettiin käyttöön.”¹⁴⁶

Neuvostoliiton perustamisen yhteydessä uusi ideologia, sosialismi, ei esiinny pelkästään taloudellisten muutosten kautta. Kuitenkin taloudelliset uudistukset saavat oppikirjoissa huomattavasti muita uudistuksia suuremman painotuksen. Taloudellisia uudistuksia, kuten maanomistuksen ja tehtaiden omistusten muutoksia, sotakommunismia, suunnitelmatalouteen siirtymistä ja kolhooseja käsitellään sivu- ja kuvanmääräisesti kaikkein eniten. Siten sosialismiin siirtyminen ja kommunismi saavat ennen kaikkea taloudellisen merkityksen. Taloudellisten uudistusten esitystapa on 1970- ja 1980-luvulla enimmäkseen positiivinen, joten myös sosialismin representaatio on positiivinen.

Ideologia heijastuu myös kuvalliseen representaatioon. Neuvostoliitto kuvataan Neuvostoliiton olemassaolon ajan oppikirjoissa vahvasti neuvostopropagandan kautta. Kuvia ei kuitenkaan tulkita

¹⁴³ Historia ja me 7 1976, 190–191.

¹⁴⁴ Historia ja me 7 1976, 192.

¹⁴⁵ Historian perustiedot 7 1974, 193.

¹⁴⁶ Historian tiet 8 1985, 33–34.

propagandaksi kuvateksteissä. Esimerkiksi tässä piirroksessa Neuvostoliitto esitetään valona pimeyden keskellä. Leninin hahmo nousee esille suurena ja suojelevana.

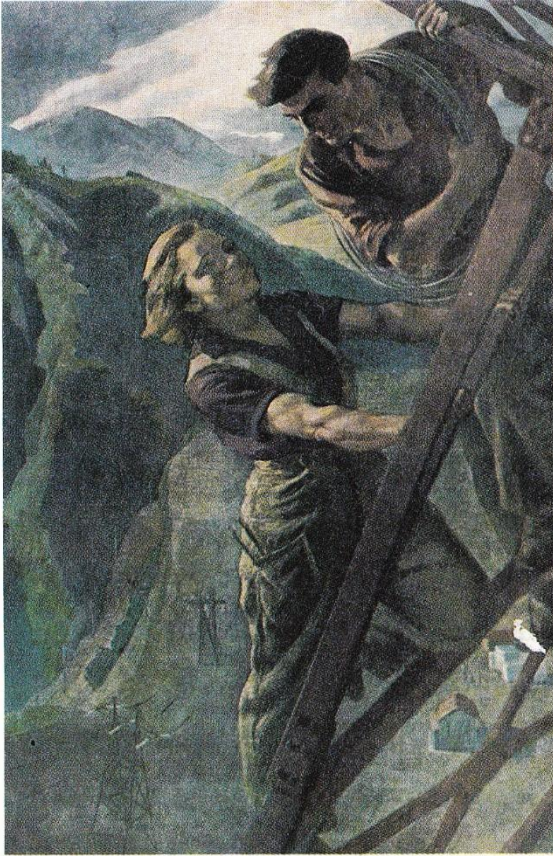
Julisteessa Lenin houkuttelee myös pohjoisten alueiden asukkaita liittymään Sosialististen neuvostotasavaltojen liittoon.

Kuva 11. Neuvostoliitto-juliste. (Koulun historia 8 1987, 36.)

Vielä vuoden 1990 oppikirjassa *Historiankirja 8* yhtä valokuvaa lukuun ottamatta kaikki kuvat kappaleessa ”4/II Neuvostojärjestelmän vakiinnuttaminen” on tulkittavissa neuvostopropagandaksi.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Historiankirja 8 1990, 30–32.

Sosialistista realismia edustava maalaus, joka esittää maan rakentamisesta innostuneita nuoria nousemassa »yhä korkeammalle».

Kuva 12. Sosialistisen realismin maalaus. (Historiankirja 8 1990, 32.)

Uuden valtion rakennusprosessi näyttäytyy esimerkiksi tässä sosialistista realismia edustavassa maalauksessa uuden, vahvan ja nuoren sukupolven projektina. Kyse on edistyksestä, noususta kohti parempaa. Kuvateksti ei kerro sosialistisesta realismista sen enempää, eikä maalauksen totuudenmukaisuuteen oteta kantaa.

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen 1990-luvun oppikirjoissa on nähtävissä selkeä muutos. Vuoden 1993 oppikirjassa *Horisontti* Neuvostoliiton syntyvaiheita käsitellään edelleen omassa luvussaan, mutta Neuvostoliiton taloudelliset ja yhteiskunnalliset muutokset sekä Stalinin aika on siirretty osioon ”XI Diktatuurit”. Oppikirjan kuvamateriaali poikkeaa suuresti kolme vuotta aiemmin julkaistusta *Historiankirja 8*:sta. Kappaleen seitsemästä kuvasta kolme on valokuvia ja jokaisen piirroksen tai maalauksen kuvateksti antaa Neuvostoliitosta negatiivisen kuvan. Esimerkiksi tämä propagandajuliste¹⁴⁸ on tulkittu kuvatekstissä todellisuuden vastaiseksi:

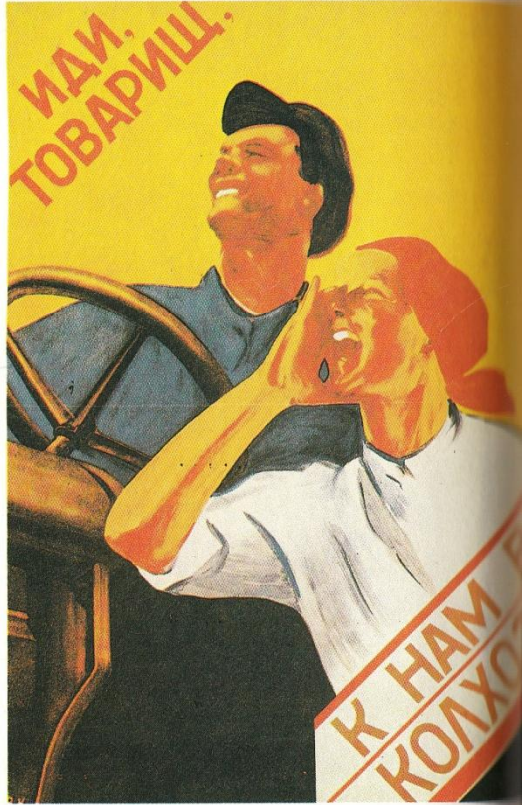
¹⁴⁸ Olen itse tulkinnut julisteen propagandaksi, oppikirjassa ei sanaa ”propaganda” kuitenkaan käytetä.

Viisivuotissuunnitelmat ja maatalouden kollektivointi

Valtaan päästyään Stalin ryhtyi rakentamaan sosialistista yhteiskuntaa murskavoimalla. Hän alkoi toteuttaa suunnitelmataloutta ja maatalouden kollektivointia. Tämä merkitsi NEP-kauden äkki-loppua.

Neuvostoliitossa päätettiin laatia suunnitelmat talouden kehittämiseksi aina viideksi vuodeksi eteenpäin, alkaen vuodesta 1928. Ensimmäinen viisivuotissuunnitelma päättyi vuonna 1932, toinen vuonna 1937, ja kolmannen keskeytti toinen maailmansota. Tavoitteena oli tehdä takapajuisesta Neuvostoliitosta nopeasti teollistunut yhteiskunta. Kun kapitalistisissa yhteiskunnissa tuotannon ja hinnat määräsi kysynnän ja tarjonnan laki, johtivat sosialismissa taloutta virkamiehet ja virastot. Keskusvirasto Gosplan määräsi, mitä tavaroita tuotettiin ja paljonko ne saivat maksaa. Pääpaino pantiin raskaaseen

Julisteessa lukee: "Toveri, riennä kanssamme kolhoosiin." Todellisuus oli kuitenkin toisenlainen. Talonpojat pakotettiin luopumaan tiloistaan ja siirtymään yhteistilojen työntekijöiksi. Maan omisti yhteiskunta, mutta yhteisöllä oli siihen käyttöoikeus. Jokaisella ruokakunnalla oli lisäksi oikeus pienen palstan viljelyyn. Vilja ja muu yhteissato oli pakko myydä valtiolle.

149

Kuva 13. Todellisuuden ja propagandan ero. (Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 258.)

Sama kuva esiintyy myös vuoden 1987 oppikirjassa *Koulun historia 8*. Tuolloin samalla aukeamalla on myös valokuva traktorista ja näiden kuvien yhteydessä yhteinen kuvateksti: ”Toveri, riennä kanssamme kolhoosiin! Kolhoosit olivat pinta-alaltaan isoja, ja siksi voitiin tehokkaammin hyödyntää uusia maatalouskoneita. Toisessa kuvassa on ensimmäinen neuvostoliittolainen traktori vuodelta 1924.”¹⁵⁰ Kuvan alkuperää tai totuudenmukaisuutta ei kuvatekstissä pohdita. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kuvateksti antaa kuvalle uuden tulkinnan: ”Todellisuus oli kuitenkin toisenlainen. Talonpojat pakotettiin luopumaan tiloistaan ja siirtymään yhteistilojen työntekijöiksi.”¹⁵¹

¹⁴⁹ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 258.

¹⁵⁰ Koulun historia 8 1987, 35.

¹⁵¹ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 258.

2000-luvulla ideologian osuus Neuvostoliiton kuvauksissa vähenee. Esimerkiksi Kaleidoskooppi-oppikirjasarjassa Neuvostoliittoa käsitteleviä lukuja on kolme: kommunistinen vallankumous, Stalinin diktatuuri sekä kylmän sodan supervalta saavat kukin omat lukunsa.¹⁵² Ideologia nousee esiin Leninin yhteydessä lyhyesti: ”Hänen [Lenin] mielestään köyhän väestön, työläisten, oli anastettava valta, kuten Marx ja Engels olivat kehottaneet tekemään.”¹⁵³ Stalinin diktatuurin yhteydessä sosialismi ei ideologiana nouse esille, vaan Stalinin toiminta selittyy diktatuurihahmon sekä valtion teollistamisen kautta. Valtiota kutsutaan ”sosialistiseksi” vain kerran: ”Todellisuudessa elämä sosialistisessa valtiossa oli kuitenkin kovaa työntekoa.”¹⁵⁴ ”Neuvostoliitto – itäinen supervalta” –kappaleessa taas elämästä Neuvostoliitossa 1950- ja 1960-luvulla annetaan positiivinen kuva:

1950- ja 1960-luvun Neuvostoliitossa kaikilla oli työpaikka sekä mahdollisuus kouluttautua. Lasten päivähoido ja terveydenhuolto olivat ilmaisia, ja eläkeläisistä pidettiin huolta. Miliisi eli neuvostopoliisi valvoi järjestystä. Vaikka monista tavaroista oli pulaa, leivän hinta pysyi vakaana. Kukaan ei nähnyt nälkää.¹⁵⁵

Neuvostoliiton hyviä puolia ei kuitenkaan tekstissä liitetä sosialismiin. Ideologia ei ylipäätään nouse tämän kuvauksen yhteydessä esille, vaan kyseessä on Hruštševin kauden kuvauksesta. Sosialismi on esillä kylmän sodan Neuvostoliiton representaatiossa vain negatiivisessa yhteydessä: ”[...]Alexander Dubcek kannatti sananvapauden lisäämistä ja suvaitsi myös *kommunismmin* arvostelua. Neuvostoliitossa tämä nähtiin vaarallisena yrityksenä irrottautua *sosialistisesta* leiristä.”¹⁵⁶ Ideologian rooli Neuvostoliiton kuvausten yhteydessä on 2000-luvun oppikirjoissa huomattavasti heikentynyt. Sosialismin aatetta ei määritellä tai uudistuksia kuvailla ideologian kautta.

Sana ”propaganda” on käytössä Neuvostoliiton tuottaman kuvamateriaalin yhteydessä vasta Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen, ensi kertaa vuoden 2000 oppikirjassa *Kronikka* 8.¹⁵⁷ Ainoan poikkeuksen muodostaa vuoden 1974 Peruskoulun historia 4, jossa talvisodan yhteydessä käytetään sanaa ”propaganda” kuvatekstissä seuraavasti: ”Kaksi näytettä taistelevien puolten propagandasta. Yllä neuvostoliittolainen, suomalaisille tarkoitettu *lentolehtinen*. Alla suomalainen *propagandalehtinen* [...]”¹⁵⁸ Toisaalta neuvostoliittolainen juliste on ensin nimetty propagandaksi siinä missä suomalainenkin, toisaalta seuraavassa lauseessa kyse onkin ”lentolehtisestä”, kun taas

¹⁵² Kaleidoskooppi 7 2004, 152–157; Kaleidoskooppi 8 2005, 32–35, 94–97.

¹⁵³ Kaleidoskooppi 7 2004, 152.

¹⁵⁴ Kaleidoskooppi 8 2005, 33.

¹⁵⁵ Kaleidoskooppi 8 2005, 94.

¹⁵⁶ Kaleidoskooppi 8 2005, 97. Kursiivit kirjoittajan omia.

¹⁵⁷ *Kronikka* 8 2000, 36.

¹⁵⁸ Peruskoulun historia 4 1974, 35. Kursiivit kirjoittajan omia.

suomalainen juliste on ”propagandalehtinen”. Tästä huolimatta kyse on poikkeuksesta: muissa 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa sanaa ”propaganda” ei käytetä lainkaan neuvostomateriaalin yhteydessä. Sana ”propaganda” esiintyy oppikirjoissa koko tutkittuna aikana, mutta propagandaksi ei nimetä Neuvostoliiton tuottamaa materiaalia. Propagandan sijaan käytetään usein sanoja ”pilakuva” tai ”neuvostojuliste” tai kuvia ei määritellä lainkaan. Propagandaksi on sen sijaan nimetty esimerkiksi toisen maailmansodan ajan natsi-Saksan neuvostovastaisia julisteita.¹⁵⁹

2000-luvun oppikirjoissa propagandaksi kutsutaan niin Neuvostoliiton, natsi-Saksan, Suomen kuin länsiliittoutuneidenkin materiaalia. Esimerkiksi oppikirjassa Aikalainen 8 kylmää sotaa käsittelevässä kappaleessa ensimmäisen aukeaman yläkulmassa on esimerkki neuvostopropagandasta.¹⁶⁰ Seuraavan aukeaman oikeassa yläkulmassa taas annetaan esimerkki Yhdysvaltojen propagandajulisteesta:¹⁶¹

↑ Neuvostoliittolainen propagandajuliste ylistää puna-armeijan sankaruutta: ”Me vannomme, että puolustamme lokakuun vallankumouksen saavutuksia viimeiseen veripisaraan saakka.” Puna-armeija näytteli ratkaisevaa osaa Kolmannen valtakunnan luhistumisessa, ja nyt Neuvostoliitto ulotti sen ansiosta valtansa Keski-Eurooppaan saakka.

↑ ”Marshall-apu auttaa!” Talon seinällä oleva juliste kertoo, että varat Berliinin jälleenrakennukseen tulevat Yhdysvaltojen Marshall-avusta. Propagandalla Länsi-Euroopan kansalaiset yritettiin saada luottamaan Yhdysvaltojen apuun ja hylkäämään kommunistien lupaukset sosialismiin siirtymisen eduista.

Kuva 14. Kaksi esimerkkiä propagandasta. (Aikalainen 8 2009, 95, 97.)

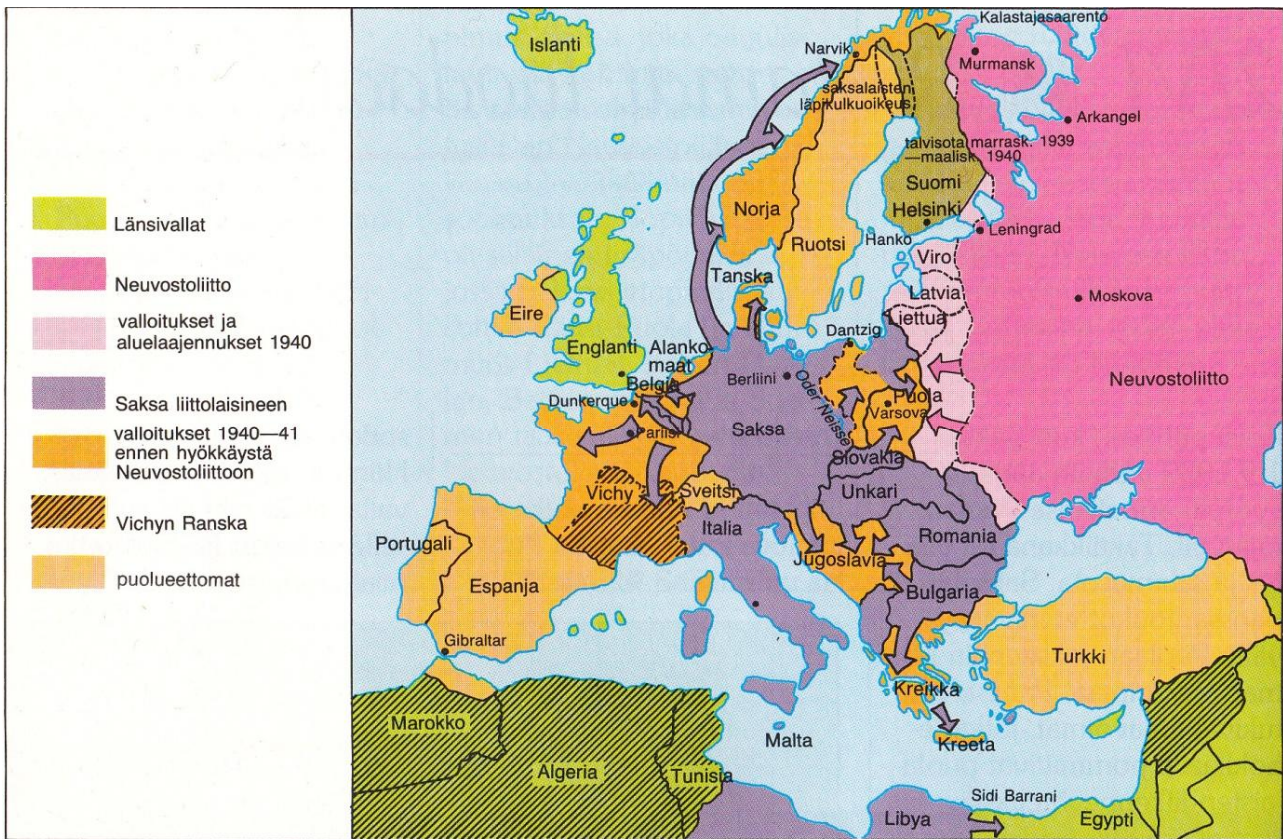
¹⁵⁹ Katso esim. Peruskoulun historia 4 1974, 24;

¹⁶⁰ Aikalainen 8 2009, 95.

¹⁶¹ Aikalainen 8 2009, 97.

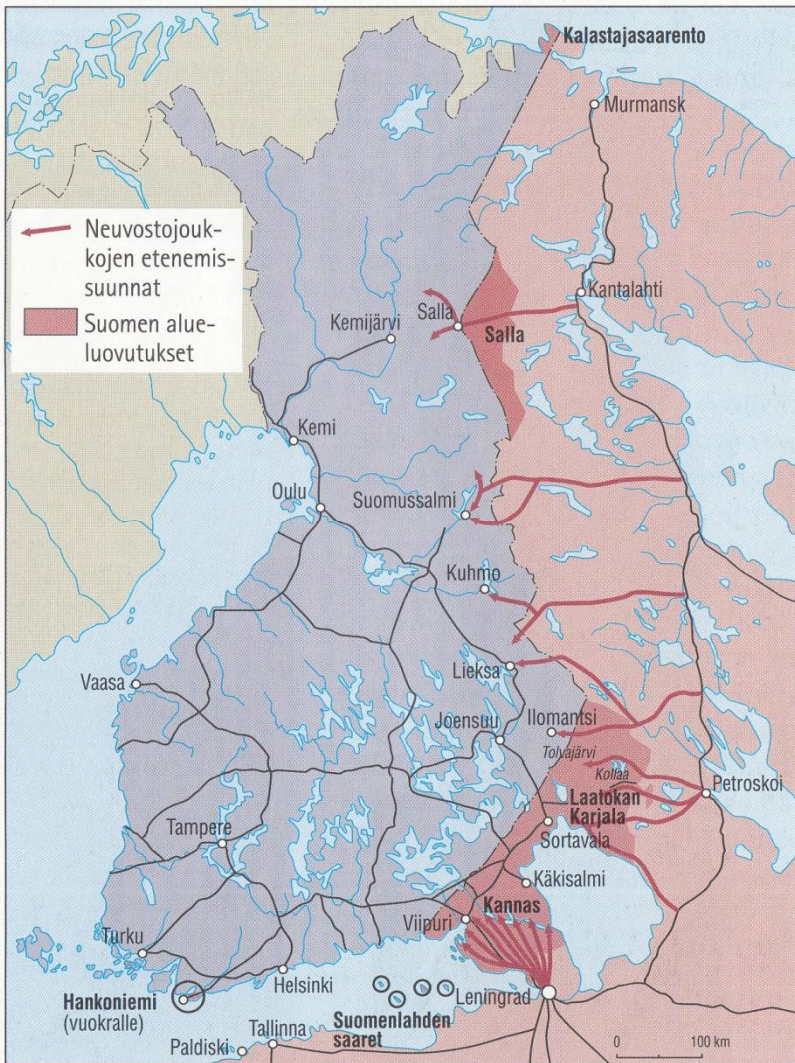
Näin sana propaganda ei ole enää ideologiasidonnainen: Neuvostoliitto tuotti propagandaa siinä missä natsi-Saksakin, mutta niin tekivät myös Yhdysvallat liittolaisineen. Samalla myös mustavalkoinen historian tulkinta vähenee oppikirjoissa.

Yksi huomiota herättävä piirre oppikirjoissa on kartoissa esiintyvän Neuvostoliiton punaisuus. Neuvostoliitto saa kartoissa punaisen värityksen riippumatta siitä, onko kyseessä neutraali Euroopan kartta, talvi- tai jatkosota, toinen maailmansota tai sisällissodan kartta. Tässä muutama esimerkki:

Kuva 15. Toisen maailmansodan kartta. (Historiankirja 8 1990, 92.)

TALVISOTA JA ALUELUOVUTUKSET MOSKOVAN RAUHASSA 1940

162

Kuva 16. Talvisodan kartta. (Kronikka 8 2000, 127.)

Havainto on mielestäni mielenkiintoinen ja tulkitsen punaisen värin viittaavan sosialismiin ja olevan näin ideologian representaatio. Professori Stanislav Vasilev on tutkinut historiallisten karttojen symboleja ja tulkintaan liittyviä tekijöitä eri kulttuureissa. Hänen mukaansa yhdysvaltalaisessa ja eurooppalaisessa tulkintaympäristössä punainen väri saa usein uhkaavan tulkinnan. Sininen väri kuvaa voimaa, miehuutta ja rauhaa, vihreä taas turvallisuutta, luottamusta tai apatiaa.¹⁶³

Kuva 17. Punainen Neuvostoliitto. (Historian tiet 8 1985, 104.)

¹⁶² Kronikka 8 2000, 127.

¹⁶³ Vasilev 2006, 5.

Usein sotatilannetta kuvaavissa kartoissa punaisella merkitään vihollinen.¹⁶⁴ Tämä antaisi uuden selityksen talvi- ja jatkosotien punaisille Neuvostoliitto-kartoille, muttei selittäisi muita kartoja. Miksi Neuvostoliiton sisällissodassa bolševikit olisi merkitty viholliseksi, kun teksti nimeää vihollisiksi valkoiset kenraalit ja ulkovallat?¹⁶⁵ Entä miksi Neuvostoliitto kuvataan punaisella myös toisen maailmansodan kartoissa, joissa viholliseksi kuvataan Natsi-Saksa? Saksa väritetään toisessa maailmansodassa useimmiten mustaksi tai tumman siniseksi, kun taas Neuvostoliitto on edelleen punainen.¹⁶⁶

Neuvostoliitto on punainen myös kylmän sodan aikaisissa kartoissa, joissa koko itäblokki on usein väritetty punaisella. Myös Neuvostoliiton miehittämät alueet on merkitty punaisella, vaikka itse Neuvostoliittoa ei kartassa olisikaan:

Kuva 18. Punainen Itä-Saksa. (Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 140.)

Toki kyseessä voisi olla myös vihollisen merkitseminen, mutta oppikirjat ottavat länsimaisen näkökulman selvästi vasta Neuvostoliiton romahdettua, mutta myös sitä ennen painetuissa

¹⁶⁴ Katso esim. Kompanian taisteluohje (KOTO) 2008: Puolustusvoimien julkaisemassa taisteluohjeessa on monia piirroksia, joissa kuvataan erilaisia taistelutilanteita ja joukkojen liikkeitä. Näissä piirroksissa vihollinen on aina merkitty punaisella, omat joukot taas sinisellä.

¹⁶⁵ Katso esim. Historian perustiedot 7 1974, 193.

¹⁶⁶ Historian tiet 8 1985, 140.

oppikirjoissa itäblokin väri on punainen. Myös kuvatekstit tukevat näissä kartoissa tulkintaa, jonka mukaan kyse on nimenomaan sosialismin kuvaamisesta punaisella värillä.

3.3 Neuvostoliiton hajoaminen

Neuvostoliiton hajoamista käsittelevät luonnollisesti vain vuosien 1993–2013 oppikirjat. Neuvostoliiton hajoaminen vaikuttaa myös muuhun Neuvostoliitto-diskurssiin, sillä se merkitsee erään kehityskaaren loppua. Kun tiedetään, ettei Neuvostoliitto tule kestämaan ikuisesti, on helpompi nähdä virheitä ja ongelmia siellä, missä niitä ei aiemmin ole nähty.

Neuvostoliiton hajoaminen on osa kylmän sodan päättymistä. Neuvostoliiton hajoaminen moniksi itsenäisiksi valtioiksi on tosiasia, jonka selittäminen on osa historian tutkimuksen tehtäviä ja siten myös osa oppikirjojen sisältöä. Neuvostoliiton hajoamisessa on mielestäni mielenkiintoisinta se, miten selittäminen muuttuu oppikirjoissa nykyaikaa kohti tultaessa. Vuoden 1993 oppikirjan mukaan ”Neuvostoliiton ongelmat kärjistyivät nopeasti vuoden 1989 jälkeen.”¹⁶⁷ Samassa oppikirjassa ”Neuvostoliiton loppu” alaluvussa käsitellään yksityiskohtaisesti vuoden 1991 vallankaappausyritystä, jonka aikana Baltian maat itsenäistyivät ja jonka seurauksena oli Neuvostoliiton olemassaolon päättyminen ja Jeltsinin nousu Venäjän presidentiksi. ”Neuvostoliiton loppu” – alaluku on osa ”Euroopan muodonmuutos” kappaletta, jossa käsitellään myös 1970-luvun liennytyistä, Gorbatšovin kautta sekä Berliinin muurin murtumista.

Vuoden 1998 oppikirjoissa Neuvostoliiton hajoamisen syytä etsitään jo kauempaa, kuin Gorbatšovin kauden päättäneestä vallankaappausyrityksestä. Molemmissa oppikirjoissa Gorbatšovin uudistukset, glasnost sekä perestroika esitetään osaltaan syynä Neuvostoliiton hajoamiseen. Uudistukset esitetään epätoivoisen tilanteen vaatimina ja Gorbatšovin kausi yrityksenä pitää koossa hajoavaa valtiota.

[...]Gorbatšov yritti 1980-luvun lopulla epätoivoisesti uudistaa Neuvostoliiton sisä- ja talouspolitiikkaa. [...] Gorbatšovin uudistuspolitiikkakaan ei estänyt romahdusta.¹⁶⁸

Vuonna 1985 kommunistisen puolueen johtoon astui Mihail Gorbatšov, jonka mielestä uudistukset olivat välttämättömiä. [...] Neuvostoliitossa ei kuitenkaan saatu uudistuksia tehtyä toivotulla tavalla. [...] Gorbatšov yritti kaikkensa pitääkseen valtion koossa uuden liittosopimuksen avulla.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 394.

¹⁶⁸ Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa 1998, 364.

¹⁶⁹ Kohti nykyaikaa – 1800–1900-luku 1995, 284.

Vuoden 2000 *Kronikka* 8-oppikirjassa selittämisen malliksi on valikoitunut käytännössä vain Gorbatšovin kausi ja hänen tekemänsä uudistukset. Näiden lisäksi mainitaan myös kansallisuusaatteiden nousu Neuvostotasavalloissa.¹⁷⁰ Seuraavassa oppikirjassa pysytään samoilla linjoilla, mutta on maininnan arvoista, että yksi alaotsikoista on nimeltään ”Muutos on väistämätön”.¹⁷¹ Väistämättömyys-sanana käyttö on vahvaa historian tulkittamista, luo mielikuvan tiettyä pistettä kohti kulkevasta historian tapahtumaketjusta.

Vuodesta 2005 eteenpäin historian oppikirjoissa käsitellään Neuvostoliiton hajoamisen syitä laajemmin, kuin Gorbatšovin politiikkaan keskittyen. Käsitellyssä ovat sekä Gorbatšovin uudistukset, että suurvaltojen kilpailun, että taloudellisen järjestelmän vaikutukset. Gorbatšov-keskeisyys vähenee uusien selitysten astuessa näyttämölle. Sivumäärällisesti Neuvostoliiton hajoamisen käsittely kasvaa huomattavasti verrattuna 1990-lukuun.¹⁷² Kyseessä on Neuvostoliiton hajoamiseen liittyvien aiheiden kirjon laajentuminen, historian tulkinnan muutos. Lisäksi nykyisen Venäjän ymmärtämisen kannalta on olennaista tietää Neuvostoliiton hajoamisesta.

Neuvostoliiton hajoamisen käsittelyssä on nähtävissä muutosta erityisesti muutoksen selittämisessä. Neuvostoliiton hajoaminen selitetään aluksi lyhyen kehityksen päätepisteenä, yksityiskohtiin keskittyen. Vähitellen kuva laajenee, kunnes 2010-luvulla oppikirjoissa käsitellään aihetta puolet pitempään kuin aiemmissa kirjoissa ja tuodaan esille erilaisia nykytutkimuksen nostamia näkökantoja. Kyse on mielestäni tietynlaisesta anakronismista: historiaa tulkitaan lopputuloksesta lähtien. Koska tiedämme, että Neuvostoliitto romahtaa, alamme tulkita aikaisempaa historiaa tämän tosiasian kautta. Lähteitä tulkittaessa huomio kiinnittyy eri asioihin kuin ilman tätä ennakkotietoa. Siten neuvostotalouden vaikeudet alkavat näyttää ilmeisiltä ja tulkitsemme Neuvostoliiton olleen vaikeuksissa jo pitkään. Toisaalta aikalaiset eivät tätä kehitystä huomanneet.¹⁷³

¹⁷⁰ *Kronikka* 8 2000, 197–199.

¹⁷¹ *Historia NYT* 8 2003, 108–110.

¹⁷² Katso Liite 6.

¹⁷³ Leisti & Vähä 2001, 114–115.

4. Johtajien representaatiot

Tässä luvussa käsittelen johtajien representaatioissa tapahtuvaa muutosta. Oppikirjoissa ei kuitenkaan käsitellä kaikkia Neuvostojohtajia, ja jotkut johtajat mainitaan vain lauseella tai kahdella. Olen rajannut kyseiset johtajat tutkimukseni ulkopuolelle ja keskittynyt tässä viiteen johtajaan: Leniniin, Staliniin, Hrustseviin, Brezneviin ja Gorbatsoviin.

Tarkastelen Leninin ja Stalinin representaatioiden muutoksia omissa alaluvuissaan. Tämä johtuu toisaalta näiden kahden johtajan kausien käsittelyyn käytetystä sivu- ja kuvamäärästä historian oppikirjoissa (Lenin-materiaalia on erityisen paljon 1970- ja 1980-luvuilla, Stalinia käsitellään enenevässä määrin 1990-luvulta lähtien). Toisaalta koen myös, että näiden johtajien käsittelyssä on havaittavissa suurin muutos tutkitulla ajanjaksolla ja se vaikuttaa osaltaan huomattavasti koko Neuvostoliittokuvan muutokseen.

4.1 Lenin – keskeisestä visionääristä sivurooliin

Lenin on Neuvostoliiton perustamisessa ja sosialistisessa vallankumouksessa keskeisessä roolissa kaikissa peruskouluajan oppikirjoissa. Leninin rooli on kuitenkin keskeisempi 1970-luvulta -90-luvun alkuun, kuin myöhemmissä oppikirjoissa. Roolin keskeisyyden lisäksi muutos tapahtuu tavassa, jolla Lenin esitetään, siis itse diskurssissa.

1970-luvun oppikirjasarjoissa Lenin-kuva on todella positiivinen. Käytän esimerkkinä *Historia ja me 7*–oppikirjatekstin tarkempaa sisällöllistä analyysiä, jotta lukija saisi paremman kuvan tutkittavasta aineistosta. Jopa Lenin lapsena on kuvailtu positiivisin adjektiivein. Hän oli ”ahkera, täsmällinen ja erinomainen oppilas”¹⁷⁴. Leninin veli hirtetään Leninin ollessa 17-vuotias. Veli oli ”liittynyt ylioppilaiden anarkistiryhmään, joka suunnitteli Aleksanteri III murhaamista” ja hänet ”hirtettiin muitten mukana”.¹⁷⁵ Tuolloin Lenin ”päättyi omistaa koko elämänsä vihatun tsaarinvallan ja epäoikeudenmukaisen yhteiskuntajärjestelmän kumoamiseen”¹⁷⁶.

Veljen murha esitetään käännekohtana Leninin elämässä, eikä käy ilmi, onko veli syyllinen vai syytön. ”Muitten mukana” ilmaus vihjaa, ettei syyllisyydestä ainakaan ollut selvää näyttöä. Lenin näyttäytyy olosuhteiden uhrina, jonka elämäntapahtumat ikään kuin työnsivät hänet

¹⁷⁴ Peruskoulun historia 3 1973, 126.

¹⁷⁵ Historia ja me 7 1976, 184.

¹⁷⁶ Historia ja me 7 1976, 184.

vallankumouksen tielle. ”Vihattu tsaarinvalta” on ilmaus, joka tuntuu viittaavan yleisesti hyväksytyyn mielipiteeseen. Kansa vihasi tsaaria, siis tämän kaataminen ei olisi väärin.

Leninin elämän kuvaaminen jatkuu yhtä värittyneesti koko oppikirjatekstin matkalta. Häntä kuvataan ”santarmien silmätikuksi”¹⁷⁷, vaikka hänet on jo nimetty vallankumoukselliseksi. On luonnollista, ettei virkavalta katsonut hyvällä siihen kohdistunutta vallankumouksellista toimintaa. Hänen kuvaillaan nähneen ”virkakoneiston mielivaltaa” työssään asianajajana. Hänen tutkimuksiaan kapitalismista kuvataan ”tieteellisen tarkoiksi”.¹⁷⁸ Lenin esitetään erityisesti 1970- ja -80-lukujen oppikirjoissa positiiviseen sävyyn, sekä ”viisaana visionäärinä”: ”Väliaikainen hallitus ei näyttänyt pystyvän riittävän tehokkaaseen uudistustoimintaan. Siihen tarvittiin suuret massat ja kykenevä johtaja. Vallankumouksen johtoon astui Vladimir Lenin, suurten mittojen mies.”¹⁷⁹ ”Tammikuun 31. päivänä 1924 vahvistettiin Neuvostoliiton perustuslaki. Sen nerokas suunnittelija Lenin oli kuollut kymmenen päivää aikaisemmin. Sairaanakin hän oli jatkanut uuden valtiojärjestelmän kehittämistä.”¹⁸⁰ Lenin on ”suurten mittojen mies” sekä ”nerokas suunnittelija”.

Lenin-keskeisyydestä kertovat kuvien lisäksi myös monet suorat lainaukset, joita oppikirjoissa on käytetty. Yksi Lenin-keskeisimmistä oppikirjoista on *Historian perustiedot 7* vuodelta 1974. ”Neuvostoliiton syntyvaiheet” – luku käsittelee vuoden 1917 taustoja, Maaliskuun vallankumouksen, Lokakuun vallankumouksen, sekä Neuvostoliiton alkuvaiheita.¹⁸¹ 14 sivun mittaiseen kappaleeseen mahtuu yhteensä neljä suoraa lainausta Leninin puheista, sekä puolen sivun mittainen kertomus Leninin elämästä. Lainaukset eivät ole lyhyitä, vaan usein puolesta sivusta kokonaiseen sivuun tilaa vieviä puheita. Puheiden ja Leninin elämäntarinan lisäksi Leninistä löytyy kaksi kuvaa. Toisessa kuvassa hän lukee keskittyneesti sanomalehteä, toisessa pitää puhetta Moskovassa 1921.¹⁸²

Tuossa samaisessa kirjassa Lenin-diskurssi on todella positiivinen. Tämä näkyy esimerkiksi adverbeissä: ”Hän [Lenin] osallistui *aktiivisesti* bolševikkien toimintaan [...] Lenin seurasi *valppaasti* Venäjän tapahtumia [...]”¹⁸³ Lisäksi Leninistä sanotaan seuraavaa: ”Pitkällinen ja huolellinen valmistelutyö ja Marxin tutkiminen tekivät Leninistä sekä korkeatasoisen teoreetikon

¹⁷⁷ Historia ja me 7 1976, 184.

¹⁷⁸ Historia ja me 7 1976, 184.

¹⁷⁹ Historian maailma 7b 1976, 129.

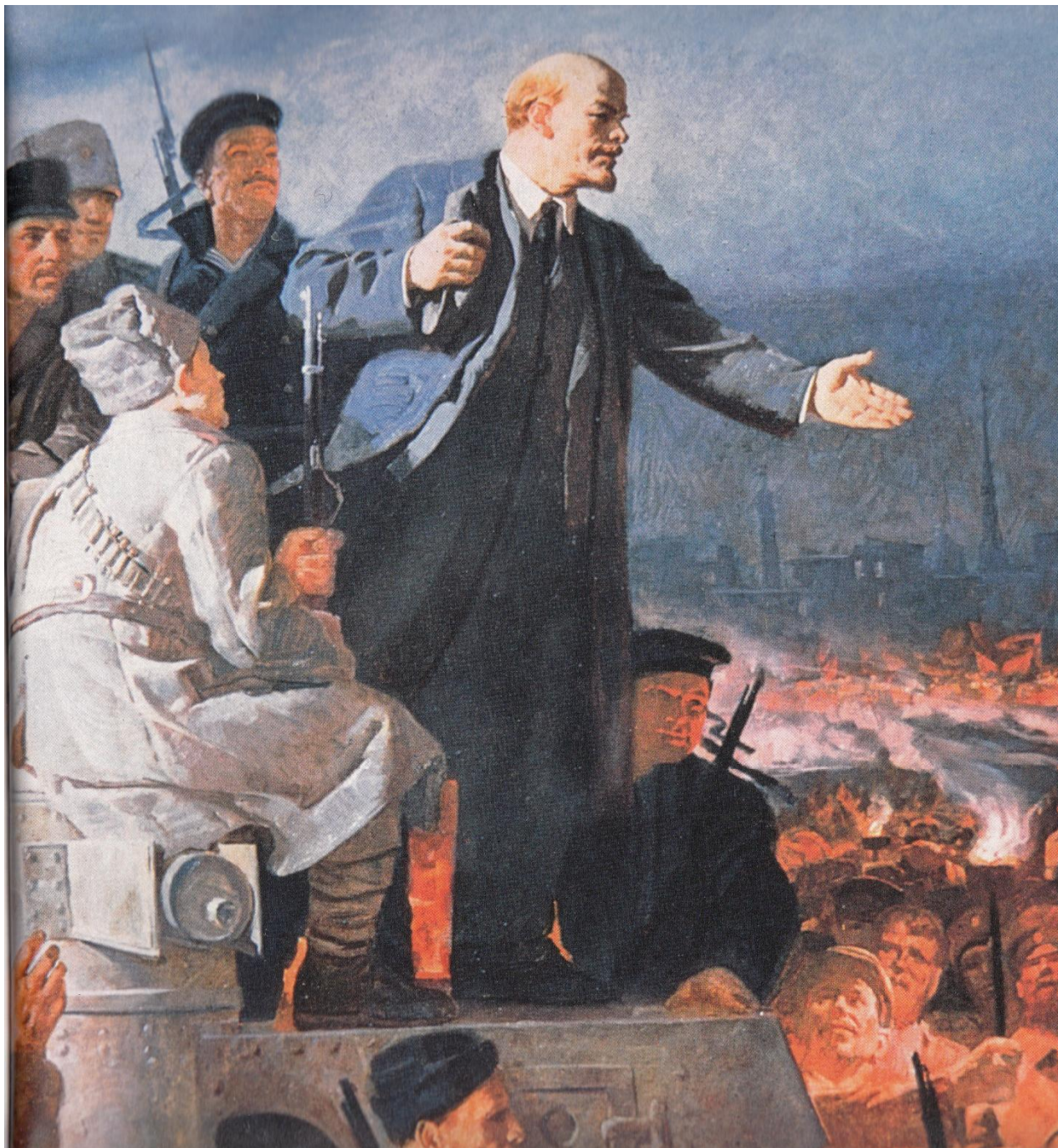
¹⁸⁰ Historia ja me 7 1976, 190.

¹⁸¹ Historian perustiedot 7 1974, 184–197.

¹⁸² Historian perustiedot 7 1974, 184–197.

¹⁸³ Historian perustiedot 7 1974, 186.

että suuren kansanjohtajan, jota arvostetaan Marxin rinnalla sosialismin toisena suurena perustajana.”¹⁸⁴ Kun tuon oppikirjan antamaa kuvaa Leninistä verrataan vaikkapa vuoden 2012 *Forum 7*-oppikirjaan, voidaan muutos havaita selvästi. Leniniä käsitellään muun tekstin joukossa kahden sivun alueella, minkä lisäksi Leninistä on yksi kuva, joka tosin täyttää koko sivun.

Kuva 19. Sivun kokoinen Lenin-kuva. (Forum 7 2012, 167.)

Leninin elämää ei erikseen käsitellä lainkaan, eikä hänen toimiaan ja tavoitteitaan nosteta erityiseen asemaan. Toki Lenin kuvataan yhä keskeiseksi vallankumouksen toimeenpanijaksi sekä

¹⁸⁴ Historian perustiedot 7 1974, 186.

Neuvostoliiton perustajaksi. Hänen vallankumousta edeltänyt elämänsä tai tarkat puheensa jäävät kuitenkin pois oppikirjatekstistä.¹⁸⁵ Sama ilmiö on havaittavissa kaikissa 2000-luvun oppikirjoissa: tarkkoja lainauksia Leninin puheista ei enää oppikirjoissa ole; Lenin ei ole enää saanut yhtä suurta sivu- tai kuvamäärää ja adjektiivit ovat vähentyneet.

Jo 1990-luvun oppikirjoissa on nähtävissä muutos Leniniä käsittelevien oppikirjatekstien diskurssissa sekä Leninin merkityksessä. Vuoden 1990 ja 1993 oppikirjojen välillä on suuri ero: kun aiemmin Neuvostoliiton syntyä on käsitelty 12 sivua, tuo määrä laskee neljäsosaan siitä. Samoin laskee myös Leninin käsittelyn määrä ja merkitys.¹⁸⁶ Silti Lenin-kuva vuoden 1993 *Horisontissa* on yhä positiivissävytteinen. Sellaiset ilmaukset, kuin ”Lenin ei ollut toimeettomana” ja ”Lenin joutui taas etsintäkuulutetuksi” kertovat samasta diskurssista kuin aiemmatkin oppikirjat.¹⁸⁷ Erityisesti NEP¹⁸⁸:sta puhuttaessa ”*Lenin tajusi*, että keskusjohtoiselle suunnitelmataloudelle ei ollut edellytyksiä. [...] *Lenin aloitti* ”uuden talouspolitiikan kauden”...”¹⁸⁹ Lenin kuvataan aktiivisena toimijana, joka tajuaa tai ymmärtää asioita ja toimii niiden mukaan. Hänellä täytyy myös olla paljon valtaa, mikäli hän voi aloittaa uudenlaisen talouspolitiikan.

Vuoden 2000 oppikirja *Kronikka 8* antaa Leninistä kovin erilaisen kuvan. Lenin esiintyy vallanhaluisena ja hänen kautensa epäkohdat nousevat esille:

Päästyään valtaan Lenin aluksi vahvisti asemansa: muiden puolueiden kuin hänen bolševikkien toiminta tehtiin hankalaksi ja lopulta kiellettiin. Salainen poliisi, jonka nimenä nyt oli Tseka, pidätti vastavallankumouksellisia epäiltyjä. Valta siirrettiin duumalta bolševikkien johtamille neuvostoille. [...] Lenin ilmoitti olevansa luomassa täysin uudenlaista kommunistista valtakuntaa, jossa kaikki valta olisi työläisillä, talonpojilla ja sotilailla.¹⁹⁰

Yleisin Leniniä esittävä kuva tutkituissa oppikirjoissa oli seuraava:¹⁹¹

¹⁸⁵ Forum 7 2012, 163–165.

¹⁸⁶ Katso Liite1.

¹⁸⁷ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 204.

¹⁸⁸ Novaja ekonomitskaja politika, ”uusi talouspolitiikan kausi”, ajanjakso vuodesta 1921 eteenpäin, jonka aikana kommunistinen talouspolitiikka otti Leninin johdolla askeleen taaksepäin. Talonpojat saivat myydä osan valjastaan vapaasti, myytyään osan valtiolla kiintein hinnoin.

¹⁸⁹ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 256. Kursiivit kirjoittajan lisäamiä.

¹⁹⁰ Kronikka 8 2000, 35–36.

¹⁹¹ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 32.

Lenin lakaisee sosialismin viholliset maailman kartalta. Hän uskoi vallankumouksen leviävän kaikkialle maailmaan.

*Kuva 20. Lenin lakaisee.
(Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 32.)*

luvulle tultaessa Leninin merkitys on vähentynyt selvästi myös suhteessa Neuvostoliiton syntyvaiheita käsittelevään tekstiin. Perusopetuksen opetussuunnitelmissa Leninin osuudesta opetuksessa on ohjeita vain 1970-luvulla, jolloin Leninin rooli tuli esittää keskeisenä historian opetuksessa.¹⁹⁴ Uskon että tämä ohje selittää osaltaan 1970-luvun oppikirjoissa esiintyvää suurta oppimateriaalin määrää Leninin tapauksessa.¹⁹⁵

4.2 Stalin – talouden uudistaja ja diktaattori

Stalin-diskurssin Neuvostoliiton sisäpolitiikassa voi jakaa kahteen osaan: Stalin tehokkaana talouden uudistajana, sekä Stalin diktaattorina. Nämä kaksi diskurssia eivät esiinny vain yhdessä oppikirjassa kukin, vaan samassa oppikirjassa voi esiintyä molempia. Näiden kahden diskurssin lisäksi ennen vuotta 1987 julkaistuissa oppikirjoissa on havaittavissa Stalinin käsittelyn välttelyä

¹⁹² Katso esim. Historian tuulet 7 2003, 190; Kaleidoskooppi 7 2004, 157.

¹⁹³ Katso Liite1 ja Liite2.

¹⁹⁴ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 52.

¹⁹⁵ Katso Liite 1.

Tässä kuvatekstissä Leninin lisäksi merkittävän roolin saa sosialismi ideologiana. Kuva saa kuitenkin erilaisia tulkintaohjeita eri oppikirjoissa. 1970- ja 1980-luvuilla kuva tulkitaan Leninin roolia vallankumouksessa korostaen. 2000-luvulla kuvaa ei enää selitetä auki kokonaan, vaan oppilaalle annetaan mahdollisuus tulkita kuvaa itse.¹⁹²

Lenin representaatio säilyy kaikissa oppikirjoissa keskeisenä osana Neuvostoliiton syntyvaiheiden käsittelyä, mutta aiheen merkityksen vähetessä vähenee myös Leninin käsittely määrällisesti niin kuvissa kuin teksteissä.¹⁹³ Lisäksi 1970- ja -80-lukujen äärimmäisen positiivinen Lenin-kuva muuttuu 1990-luvulla neutraalimmaksi ja 2000-

sekä hänen aikakautensa tiivistämistä muutamiin lauseisiin.¹⁹⁶ Tämä pistää silmään erityisen paljon, kun Stalin-kuvaa vertaa tuon ajan kirjoissa esiintyvään Lenin-kuvaan. Lisäksi Stalin esiintyy vaihtelevasti toisen maailmansodan sekä Suomen talvi- ja jatkosodan diskursseissa. Ulkopoliitikassa Stalin-representaatiot vaihtelevat viisaan ja ovelan valtiomiehen roolista tiukkaan valtiomieheen. Myös diktaattori-diskurssi on löydettävissä ulkopoliittisista Stalin-kuvauksista. Käsittelen näitä ulkopoliitiikan Stalin-representaatioita tarkemmin luvussa 5.

Stalinin kauden sivuuttaminen voidaan nähdä myös yhtenä diskurssin muotona, jossa Stalinin ajan terroria ja vainoja ei nosteta esiin lainkaan, vaan hänen aikaansa käsitellään samalla tavalla, kuin muidenkin Neuvostoliiton johtajien kausia. Erityisen selkeästi tämä on nähtävissä kuvallisessa representaatioissa: propaganda-kuvia ei ole aina nimetty propagandaksi, vaan hymyilevä, lempeä Stalin näyttää heijastavan todellisuutta.¹⁹⁷ Stalin tehokkaana talouden uudistajana on diskurssi, jossa esitetään Stalinin kausi teollisuuden ja maatalouden näkökulmasta voitokkaana ajanjaksona ja Stalin uudistajana, Neuvostoliittoa eteenpäin vievänä voimana. Stalin diktaattorina on diskurssi, joka voimistuu jatkuvasti oppikirjoissa toisaalta historian tietojen tarkentuessa, toisaalta poliittisten paineiden kaikotessa Neuvostoliiton romahduksen myötä.

Stalin-kuva käy läpi suuren muutoksen peruskoulun historian opetuksessa. 1970-luvun oppikirjoissa Stalinia käsitellään sivumäärällisesti todella vähän, keskimäärin noin puoli sivua.¹⁹⁸ Stalinia ei myöskään käsitellä erikseen omassa osiossaan, vaan muussa kontekstissa. Yleensä Stalinia käsittelevät lauseet on sijoitettu joko Neuvostoliiton syntyä käsittelevän kappaleen loppuun tai Neuvostoliittoa toisen maailmansodan jälkeen käsittelevän kappaleen alkuun. Toisinaan Stalinista ei ole lainkaan mainintaa itse oppikirjatekstissä, vaan kaikki tieto, jota Stalinista kerrotaan, löytyy kuvatekstistä.¹⁹⁹

Näistä lähtökohdista Neuvostoliitto aloitti suuren jälleenrakennustyönsä, jossa osoitettiin samaa uhrimieltä, peräänantamattomuutta ja sitkeyttä kuin sodassakin. Suurista tuhoista huolimatta tuloksia alkoi näkyä nopeasti. Kaiken takana oli yhä edelleen Josif Stalin, pääministeri ja Neuvostoliiton Kommunistisen Puolueen eli NKP:n ensimmäinen sihteeri, joka *johtomiehenä oli määrätietoinen ja tehokas mutta myös häikäilemätön ja itsevaltainen*. Ja kielteisten ominaisuuksien paino kasvoi Stalinin ikääntyessä. Hän kuoli maaliskuun 5. päivänä 1953 – yli katsomusrajojen sanottiin tuolloin, että hän oli eräs aikamme merkittävimpiä valtiollisia hahmoja.²⁰⁰

¹⁹⁶ Katso Liite4 ja Liite5.

¹⁹⁷ Propaganda-käsitteellä tarkoitan tässä

¹⁹⁸ Katso Liite4 ja Liite5.

¹⁹⁹ Katso Liite4.

²⁰⁰ Peruskoulun historia 4 1974, 53. Kursiivi kirjoittajan lisäämä.

Lainauksessa näkyy kahden diskurssin – tehokkuuden ja häikäilemättömyyden – välinen suhde. 1970- ja 1980-luvun alun oppikirjoissa Stalinin käsittely rajoittuu muutamisiin lauseisiin, mutta monesti noista muutamista lauseista voi jo nähdä molempien diskurssien aiheita.

Stalinin aikaa ja Staliniä käsitellään ennen vuotta 1987 selkeästi vähemmän historian oppikirjoissa, kuin tuosta vuodesta eteenpäin.²⁰¹ Diskurssi, jossa Staliniä käsitellään kuin ketä tahansa Neuvostojohtajaa rajoittuu ennen tuota muutosta julkaistuihin oppikirjoihin. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että kaikki ennen vuotta 1987 julkaistut oppikirjat käsittelevät Stalinin aikaa tämän diskurssin valossa, vaan vain, ettei tällaista diskurssia ole havaittavissa enää 1980-luvun lopulta eteenpäin. Vuonna 1985 julkaistiin uusi POPS, jossa Stalin sai lisää painoarvoa. Vuoden 1970 POPS:ssa Stalinin käsittely on jätetty opettajan omaan harkintavaltaan. Vuonna 1985 ”neuvostovallan vakiintuminen ja Stalin” on yksi opetettavista aihepiireistä.²⁰² Tämän muutoksen perusteella ei ole yllättävää, että Stalinin merkitys alkaa oppikirjoissa nousta 1980-luvun puolivälin jälkeen.

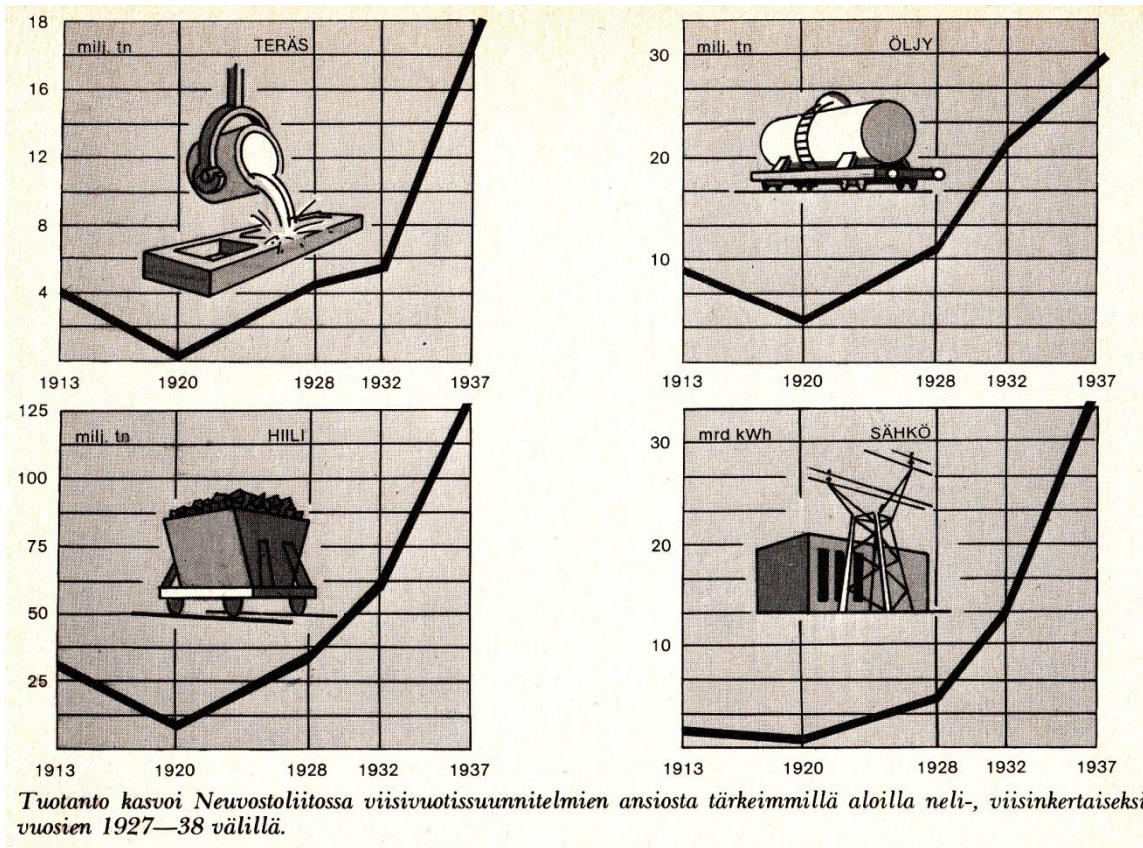
1970-luvun sekä 1980-luvun alun oppikirjoissa taloudellinen uudistus esitetään menestystarinan diskurssina. Oppikirjoissa on suunnitelmatalouteen siirtymisen kohdalla esitetty monin tilastoin ja taulukoin, kuinka onnistuneesti Neuvostoliitossa talouden kehitys lähti liikkeelle.²⁰³ Nuo taulukot näyttävät kertovan kiistattomana faktana sen tosiasian, että Neuvostoliiton tarina on menestystarina. Stalinin aika on kuvattu näiden taulukoiden avulla menestyksekkäänä, mutta niin myös myöhempi Neuvostoliiton historia.

Taulukot eivät kuitenkaan ole neutraaleja todellisuuden välittäjiä. Taulukkojen mittakaavan voi valita niin, että se näyttää kertovan erityisen suuresta menestyksestä. Esimerkiksi vuoden 1976 oppikirjassa kaaviot on piirretty siten, että niille varattu tila ei oikeassa yläkulmassa näytä riittävän: tuotanto on niin suurta, ettei mahdu edes kaaviolle. Lisäksi kyseisessä kaaviossa vuodet, jotka on otettu kuvaajaan, eivät kulje tasaisin välein, vaan niillä pystytään liioittelemaan kaavion käyrän jyrkkyyttä.

²⁰¹ Katso Liite4 ja Liite5.

²⁰² Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1985, 141.

²⁰³ Katso esim. Peruskoulun historia 3 1973, 134–135; Historia ja me 7 1976, 194; Historian tiet 8 1985, 38–40.

Kuva 21. Stalinin kauden taloudellinen menestys. (Historia ja me 7 1976, 194.)

Kaaviot on vielä tekstissä kontekstoitu Stalinin aikaan seuraavasti: ”Stalinin kaudella on kuitenkin myös positiivisia puolia.”²⁰⁴ Samassa kappaleessa annetaan kollektivoinnista ja kolhooseihin siirtymisestä melko yksipuolinen kuva: ”Kollektiivitalouksien muodostaminen kohtasi myös vastarintaa, jopa tahallista sabotaasia. Kulakit yllyttivät talonpoikia teurastamaan karjansa ennen kollektiivitalouteen liittymistä.”²⁰⁵

Talouden kautta Stalin esitetään usein kovana, mutta tehokkaana uudistajana. Siten kovat otteet vaikuttavat tässä diskurssissa olevan positiivisia johtajan ominaisuuksia. Stalin toimii tehokkaasti ja kovin ottein, mutta sitä ei taloudellisten uudistusten yhteydessä nähdä negatiivisena, häikäilemättömyyttä kuvaavana määreenä. Myös monissa kuvissa Stalin esitetään Neuvostoliiton taloudellisen menestyksen luoja.

²⁰⁴ Historia ja me 7 1976, 194.

²⁰⁵ Historia ja me 7 1976, 194.

Stalinin valtakaudella aloitettiin suurimittainen sähköistäminen teollisuuden laajentamiseksi.

Kuva 22. Stalin sähköistää. (Historiankirja 8 1990, 31.)

Stalin diktaattorina – diskurssia on vaikea määritellä, sillä kyseessä ei mielestäni ole vain Stalinin nimeäminen diktaattoriksi ja hänen aikakautensa käsittely muiden diktatuurien kanssa, samaisen otsikon alla. Kun puhun diktaattori-diskurssista, tarkoitan sillä sellaista puhetapaa, jossa nousee esille Stalinin julmuus ja häikäilemättömyys, ihmisten kärsimys ja kuolema. Tällainen diskurssi löytyy heikompana jo 1970-luvun oppikirjoista, mutta tuolloin kyseessä on usein muutama lause, joissa Stalinin virheitä tuodaan esiin. Talouden merkitys ja menestystarinan diskurssi väistyvät vähitellen. 2000-luvun oppikirjoissa Stalinin aika on erotettu omaksi luvukseen ja vuodesta 2003 eteenpäin Stalinin aika on käsitelty muiden diktatuurien yhteydessä, rinnastaen siten Stalinin Hitleriin ja Mussoliniin.²⁰⁶

1980- ja 1990-luvuilla materiaalia alkaa oppikirjoissa olla selkeästi enemmän, mutta vieläkin Stalinin diktatuuria ei käsitellä omana lukunaan. Vasta 2000-luvulla Stalin saa oppikirjoissa oman käsittelylukunsa. Lisäksi Stalinia käsitellään muutamassa kirjassa jopa 5 sivun verran. Oppikirjojen välillä on kuitenkin havaittavissa suuria eroja materiaalin määrän suhteen.²⁰⁷

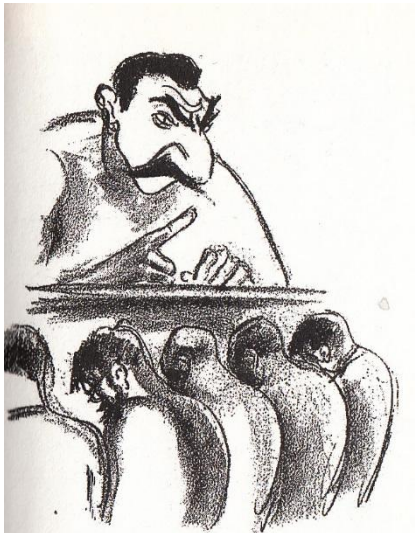
Stalin-representaation kannalta on mielenkiintoista havaita, että Stalin diktaattorina – diskurssi löytyy oppikirjateksteistä aina nykypäivään asti vasta taloudellisen diskurssin jälkeen. Tosin

²⁰⁶ Historia NYT 8 2003, 10–50. ”Laman ja diktaattorien aika” – osio.

²⁰⁷ Katso Liite4 ja Liite5.

viimeisimmissä neljässä oppikirjasarjassa tilanteessa on ollut havaittavissa muutosta, sillä nämä kaksi diskurssia ovat alkaneet sekoittua ”Neuvostotalous ei olisi toiminut ilman vankityövoimaa”²⁰⁸ todetaan vuoden 2005 Kaleidoskoopissa. Tällainen talouden voittokulun ja Stalinin diktaattorin otteiden rinnastaminen luo kokonaisvaltaisemman kuvan elämästä Stalinin diktatuurissa.

Muutos Stalin-diskurssissa on myös selkeä: Stalinin julmuus tuodaan yhä enenevässä määrin esille oppikirjoissa.²⁰⁹ Sanavalinnat ovat suurin selkeä muutos, joka oppikirjatekstejä leimaa. Stalinin yhteydessä puhutaan ensimmäistä kertaa ihmisten tappamisesta vuoden 1987 oppikirjassa. ”1930-luvulla toimeenpantiin terrori, jossa valtaosa puolueen vanhimmista johtajista tuhottiin tekaistujen syytösten perusteella. Sotilasjohto joutui myös syytettyjen penkille, ja tuhansia korkeita upseereita ammuttiin maanpetoksesta epäiltyinä.”²¹⁰ 1970-luvun ja 1980-luvun alkupuolen oppikirjoissakin mainitaan Stalinin puhdistukset, mutta sanoja ”teloitus”, ”tuhoaminen”, ”likvidointi” ”tappaminen” tai muita selviä, ihmisten tappamista ilmaisevia termejä ei käytetä. Sen sijaan käytetään sellaisia ilmauksia kuin ”kukistaa” tai ”raivata” mikäli kuolemista maininta löytyy. ”Stalin raivasi

Stalin oikeuden tuomarina.
”Kapitalistiset koirat” kuuntelivat
nöyrinä tuomiota, joka perustui
tekaistuihin syytöksiin ja kidutuksilla
saatuihin tunnustuksiin.

häikäilemättömästi tieltään sekä todelliset että luulotellut vastustajansa.”²¹¹ Stalin-diskurssissa on sanavalintojen tasolla havaittavissa todella suuri muutos vuodesta 1993 eteenpäin. Tämä muutos heijastuu myös taloudellisen menestystarinan diskurssiin, joka alkaa vähitellen sulautua osaksi diktatuuri-diskurssia. Vuoden 1993 Horisontissa kolmen sivun sisällä verbi ”tuhota” esiintyy neljä kertaa, sana ”pakko” sellaisenaan, etuliitteenä tai verbinä ”pakottaa” esiintyy viidesti ja ”uhri”- termiä käytetään kolmesti.²¹² Diskurssi kokee todellisen muodonmuutoksen. Stalinin diktaattori-representaatiota vahvistavat myös oppikirjan kuvat, kuten vasemmalla oleva piirros Stalinista tuomarina.

Kuva 23. Stalin jakaa oikeutta.

(Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 259.)

²⁰⁸ Kaleidoskooppi 8 2005, 35.

²⁰⁹ Ainut poikkeus näyttäisi olevan Ihmisen aika – kaksi vuosisataa vuodelta 1998, jossa Stalinin aika käsitellään vain kuvatekstissä.

²¹⁰ Koulun historia 8 1987, 36.

²¹¹ Historian tiet 8 1985, 38.

²¹² Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 257–259.

Stalinin ajan puhdistukset otetaan oppikirjoissa esille 1980-luvulla, mutta kyse on usein nimenomaan puolueen johtoa tai armeijan upseeristoa koskevista puhdistuksista. Siviiliuhrit ja vankileirit nousevat esiin vasta vuoden 1990 oppikirjassa, tosin vain yhdessä lauseessa: ”Miljoonia tyytymättömiä lähetettiin ojennusleireille ja teloitettiin.”²¹³ Vuoden 1993 *Horisontissa* siviiliuhrit ja vankileirit nousevat teemaksi pidemmältikin, jopa omassa ala-otsikossaan ”Korkeiden kasvulukujen hinta”²¹⁴. 2000-luvulla tuo kehitys korostuu entisestään, kun myös kuvallisessa materiaalissa aletaan käsitellä vankileirejä sekä valtavaa kuolleisuutta Stalinin kaudella.²¹⁵

On mielenkiintoista, kuinka myöhään Stalinin Neuvostoliittoa aletaan oppikirjoissa käsitellä diktatuurina muiden joukossa. Stalin nimetään diktaattoriksi melko myöhään, vasta vuoden 1993 oppikirjassa ensimmäisen kerran.²¹⁶ Kyseessä on kuitenkin kuvateksti. Tuossa oppikirjassa Stalinin kaudesta puhutaan selkeästi ensin talouden uudistamisen, sen jälkeen diktatuurin diskurssissa. Oppikirja käyttää sellaisia termejä, kuin ”tuhoaminen” useita kertoja ihmisryhmistä puhuttaessa. Sanaa ”diktaattori” ei kuitenkaan käytetä oppikirjatekstissä. Leipätekstin joukkoon tuo sana ilmestyy vasta vuoden 1995 oppikirjassa *Kohti nykyaikaa*.

Ennen 1990-luvun puolivälin oppikirjoja Stalinista puhutaan ”melkein diktaattorina”²¹⁷, ”diktaattorihahmona”. On mielestäni myös olennaista, missä kohden oppikirjaa Stalinista puhutaan. Stalin saa oman kappaleensa peruskoulun oppikirjoissa vasta 2000-luvulla.²¹⁸ Sitä ennen Stalinin aikakausi käsitellään joko Neuvostoliiton syntyvaiheiden tai toisen maailmansodan jälkeisen Neuvostoliiton yhteydessä. 1970-luvulla monissa oppikirjoissa Stalinista on oppiainesta vain vähän. Tosin myös vuoden 1998 oppikirjassa *Ihmisen aika* Stalinia käsittelee vain lyhyt kuvateksti, joka sekin on sijoitettu Hitlerin Saksasta kertovan kappaleen yhteyteen.

²¹³ Historiankirja 8 1990, 32.

²¹⁴ Horisontti – Historian Napoleonista nykypäivään 1993, 259

²¹⁵ Katso esim. Kaleidoskooppi 8 2005, 34; Historian tuulet 8 2005, 62.

²¹⁶ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 257.

²¹⁷ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 29.

²¹⁸ Katso Liite 4.

Hitler koventaa otteita

Kun Itävalta oli liitetty Saksaan Hitler kohdisti toimensa Tšekkoslovakiaan, jossa oli saksankielinen vähemmistö, sudeettisaksalaiset. Hitlerin tavoitteena oli saada kaikki saksankieliset ihmiset suur-Saksan valtioon, ja hän vaati sudeettialueiden liittämistä Saksaan. Alueella asuneet saksalaiset kannattivat ajatusta, mutta tšekit vastustivat sitä.

Saksan vaatimukset kiristivät ilmapii-riä Euroopassa, ja monet pelkäsivät, että rauha on uhattuna. Ison-Britannian ja Ranskan pääministerit yrittivät estää sodan syttymisen. He sopivat Hitlerin ja Italian diktaattorin Mussolinin kanssa Münchenin kokouksessa sudeettialueiden luovuttamisesta Saksalle. Tšekkoslovakian kantaa ei otettu huomioon. Ison-Britannian pääministeri Chamberlain julisti, että Tšekkoslovakian ongelmaan oli saatu ratkaisu, jonka puitteissa koko Eurooppa voisi löytää rauhan. Hitler taas vakuutti, että Saksalla ei enää ole aluevaatimuksia Euroopassa. Siitä huolimatta saksalaiset joukot tunkeutuivat maaliskuussa 1939 Tšekkoslovakiaan ja miehittivät koko maan nopeasti. Hitler oli onnistunut hankkimaan Saksalle lisäalueita ja nostamaan maan suurvallaksi ilman sotaa. Tämä lisäsi hänen kannatustaan Saksassa.

Elokuussa 1939 Hitler yllätti kannattajansa ja vastustajansa solmimalla hyökkäämättömyyssopimuksen aatejärjestelmältään selvimmän vastustajansa, Stalinin kommunistisen Neuvostoliiton kanssa. Kansallissosialistien ja kommunistien kannattajien oli vaikea ymmärtää näiden perivihollisten solmimaa sopimusta. Se oli kuitenkin hyödyllinen kummallekin osapuolelle. Stalin toivoi voittavansa aikaa, jotta Neuvostoliitto voisi varustautua edessäpäin hämmöttävään sotaan. Hitler puolestaan halusi estää Neuvostoliittoa liittoutumasta Ison-Britannian kanssa. Hän suunnitteli itse hyökkäystä länteen ja yritti varmistaa ettei Saksa joutuisi sotiin kahdella rintamalla. Kummallakaan osapuolella ei ollut mitään sitä vastaan, että he jakaisivat Puolan keskenään. Hitler esitti muun muassa, että Puolan käytävän olemassaolo oli Saksalle kestämaton tilanne.

Tšekkoslovakian miehityksen jälkeen Puola alkoi tuntea asemansa uhatuksi. Ranskan ja Ison-Britannian joh-

Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeriksi kohonnut Josif Stalin keskitti vallan itselleen. Stalinin diktatuuri hallitsi Neuvostoliiton kehitystä varsinkin 1930-luvun jälkipuoliskolla. Miljoonia Stalinin vastustajia ja talonpoikia eli kulakkeja, jotka olivat maatalouden yhteisömuutoksen muuttamisen tiellä, vietiin työleireille tai surmattiin. Myös suuri joukko kommunistisen puolueen jäseniä ja armeijan johtoa tuhoettiin Stalinin puhdistuksissa.

Kuva 24. Stalin saa vain vähän tilaa. (Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 289.)

Leipäteksti kertoo Hitlerin toimista Euroopasta, tekstissä mainitaan myös Mussolini, jonka kuva on huomattavasti Stalinin kuvaa suurempi.

Stalin diktaattorina – diskurssi muuttuu historian oppikirjoissa paljon. Toisaalta kyse on luonnollisesti materiaalin määrän kasvusta. Vaikka Stalinin ajan häikäilemättömyys ja Stalinin puhdistukset olisikin mainittu, on eri asia sivuuttaa asia muutamalla lauseella, pahimmassa tapauksessa ainoastaan kuvatekstissä, kuin käsitellä asiaa useita sivuja sekä tekstissä että kuvissa. Uusimmissa oppikirjoissa Stalinin ajan diktatuuri ja julmuudet tuodaan selkeästi esiin myös kuvallisesti:

Lähde 4

Ranskalainen pilapiirros 1930: Vierailkaa Neuvostoliitossa ja nähkää sen pyramidit.

Kuva 25. Stalinin uhrin. (Kaleidoskooppi 8 2005, 34.)

4.3 Muut johtajat

Oppikirjat eivät käsittele kaikkia Neuvostojohtajia. Malenkovin kautta (1953 – 1955) ei mainita oppikirjateksteissä lainkaan, jollei joitakin listoja Neuvostoliiton johtajista oteta lukuun. Samoin Andropovin (1982 – 1984) ja Tšernenkon (1984 – 1985) lyhyet kaudet jäävät oppikirjoissa hyvin vähälle huomiolle. Sen sijaan Hruštšev (1956 – 1964), Brežnev (1964 – 1982) sekä Gorbatšov (1985 – 1989) saavat oppikirjoissa enemmän tilaa ja huomiota. Tämä on ymmärrettävää paitsi heidän kautensa pituuden, myös niiden myöhemmin osoitetun poliittisen merkittävyytensä tähden.

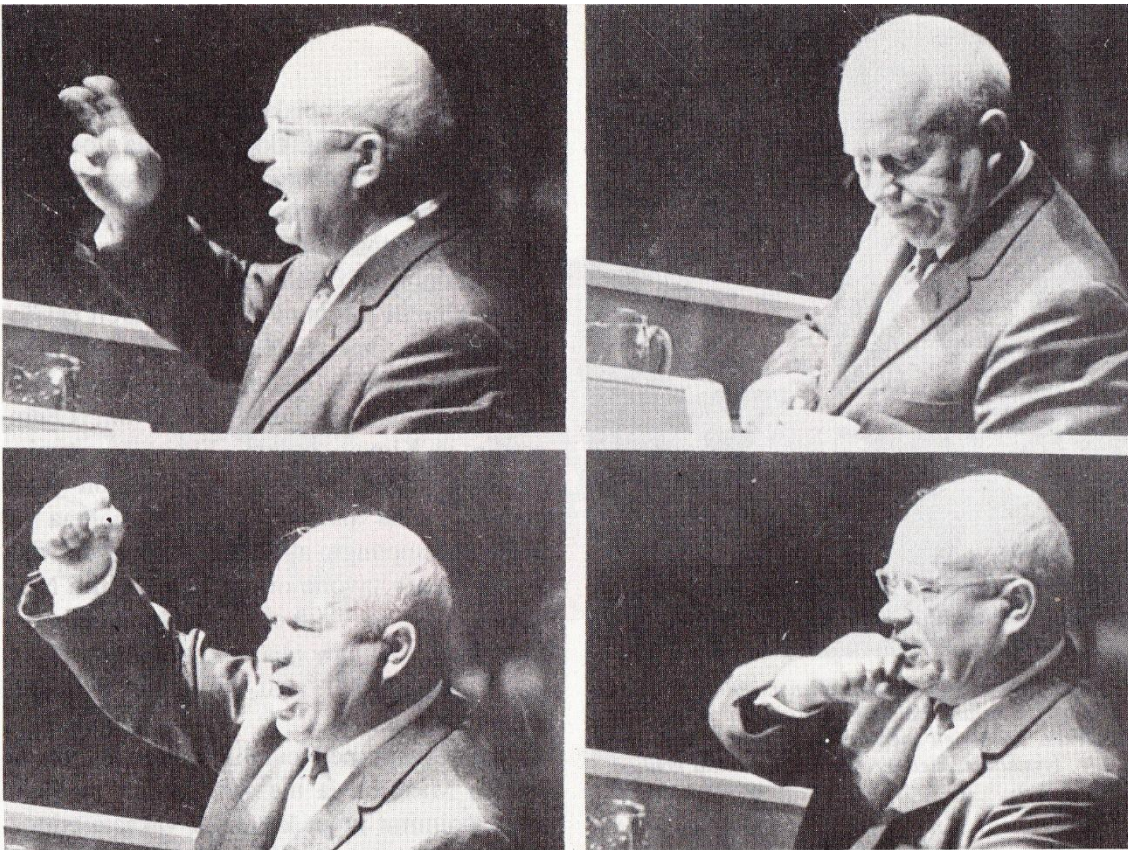
Nikita Hruštšev (vallassa 1956-1964) nousee Neuvostoliiton johtoon Stalinin jälkeen. Toki välissä ehtii kulua kolme vuotta, mutta oppikirjoissa tuon ajanjakson yli hypätään kuin sitä ei olisikaan. Hänen henkilönsä representaatio on erityisen värikäs ja vaihtelee oppikirjasta toiseen. Hänet esitetään monesti erikoislaatuiseksi esiintyjäksi, omapäiseksi ja spontaaniksi johtajaksi. Hruštševistä luotuun kuvaan vaikuttaa suuresti hänen kautensa vertaaminen Stalinin kauteen: se kuvataan edeltäjänsä vapaampana. Esiin nousee usein myös Stalinin kritisointi ja hänen

virheidensä osoittaminen. ”Hän [Hruštšev] paljasti vuonna 1956 Stalinin aikana harjoitetun mielivallan, sorron ja henkilöpalvonnan.”²¹⁹

Hruštševin aikaa kuvattaessa hänen persoonansa nousee usein keskiöön.

Stalinin jälkeen Neuvostoliittoa johti Nikita Hruštšev, eräs aikamme värikkäimpiä valtiomiehiä. Hruštšev oli huumorintajuinen ja esiintyessään kansanomaisen rehevä. Hän oli kuin arotuuli – yhtä äkillinen ja arvaamaton. Hän antoi ykskaks haastatteluja, piti puheita suunnitelmista poiketen, jakoi omin päin korkeita kunniamerkkejä. Esimerkiksi YK:ssa hän esiintyi kursailematta: sieppasi kengän jalastaan ja paukutti sillä pöytää antaakseen pontta sanoilleen.²²⁰

Tässä lainauksessa korostuu paitsi Hruštševin persoona, myös hänen valta-asemansa. Jotta hän voisi pitää spontaaneja puheita tai päättää itsenäisesti jakaa kunniamerkkejä, on vallan oltava tiukasti hänen käsissään. Tapauksesta löytyy myös kuvamateriaalia oppikirjasta *Historia ja me 8* (1977):

Pääministeri Hruštšev puhumassa YK:ssa lokakuussa 1960. Hruštšev oli mainio puhuja, joka käytti puheissaan usein sananparsia ja vertauksia sekä säesti niitä voimakkailla eleillä. YK:n yleiskokouksen istunnossa hän jopa otti kengän jalastaan ja takoi sillä pöydänkanta antaakseen pontta sanoilleen.

Kuva 26. Hruštševin värikäs persoona. (*Historia ja me 8* 1977, 69.)

²¹⁹ Koulun historia 8 1987, 153.

²²⁰ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 130.

Myös Hruštševin seuraajien – troikan, johon Brežnev kuului – valintaa perusteltaessa nousee tämä Hruštševin valta-asema esille: ”Hruštševin hallussaan pitämä valta jaettiin hänen jälkeensä useammalle henkilölle. Kommunistisen puolueen johtoon tuli Leonid Brežnev, pääministeriksi Aleksei Kosygin ja presidentiksi Nikolai Podgorny. Kolmikko ryhtyi hoitamaan tehtäviään paljon vähäeleisemmin kuin värikäs ja puhujana meheväsänainen Nikita Hruštšev.”²²¹

Hruštševin aikaa luonnehditaan ”rauhallisen rinnakkaiselon” tai ”suojasään” ajaksi lähes poikkeuksetta koko tutkitun 40 vuoden ajalla.²²² Erityisen rauhanomainen Hruštševin representaatio on ennen Neuvostoliiton hajoamista kirjoitetuissa oppikirjoissa, jolloin Neuvostoliitto esitetään rauhanomaisena valtiona.²²³ Hänen aikaansa kuvaillaan uudistusten ajaksi ja häntä itseään rohkeaksi uudistajaksi. Myös kansainvälisyys nousee esiin Hruštševista puhuttaessa. Tuo kansainvälistyminen voidaan nähdä osana lännen suhteiden lientymistä, sekä Hruštševin roolin korostumista tuossa lientymiskehityksessä rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikan myötä. ”Hruštšev matkusteli ja liikkui paljon ja pursui uusia ajatuksia, joita myös alettiin toteuttaa.”²²⁴ Tämä rauhanomaisen, länteen suuntautuneen diplomaatin representaatio saa oppikirjoissa rinnalleen myös toisenlaisen kuvan 1990-luvun puolivälistä eteenpäin, kun Itä-Euroopan kansannousuista kertovan materiaalin määrä oppikirjoissa kasvaa.

”[...] hän vati maataloudessa nopeita uudistuksia [...] Monet Hruštševin maatalouskampanjoista epäonnistuivat.”²²⁵ ”Useimmat Hruštševin uudistukset epäonnistuivat, sillä maissin viljely ei kannattanut, ja tehtaat toimivat entistä tehottomammin.”²²⁶ Hruštševin ajan talouden kuvaukset poikkeavat oppikirjasta toiseen erityisesti 1970- ja 1980-luvuilla. 1970-luvulla Neuvostoliiton talous esitetään menestyksekkäänä, ongelmia alkaa esiintyä vasta 1980-luvun oppikirjoissa. Noissa oppikirjoissa maatalouden ongelmat esitetään Hruštševin uudistusten epäonnistumisena, kuten ylläolevassa lainauksessa vuodelta 1985. 1980-luvulla sitä vastoin Brežnevin kausi kuvaillaan ongelmattomana, elintason nousun kautta. 1990-luvulla näiden kahden johtajan kausien tulkinta kääntyy pääläelleen. Hruštševin kautta kuvaillaan positiiviseksi niin talouden kuin diplomaattisuhteidenkin kautta:

²²¹ Historian tiet 8 1985, 183.

²²² Katso esim. Historiankirja 8 1990, 136; Kohti nykyaikaa - 1800–1900-luku 1998, 282; Kronikka 8 2000, 164.

²²³ Katso tarkemmin luku 6.1.

²²⁴ Peruskoulun historia 4 1974, 54.

²²⁵ Historian tiet 8 1985, 177–178.

²²⁶ Kaleidoskooppi 8 2005, 94.

Palkat nousivatkin, ja kauppoihin alkoi tulla samanlaisia kulutustavaroita kuin länsimaillakin oli. [...]Hruštšev omaksui ulkopoliitikassaan rauhanomaisen rinnakkaiselon periaatteen. Sen mukaan kilpailua lännen kanssa käytäisiin talouden kehittämisessä ja näin osoitettaisiin sosialismin paremmuus kapitalismiin verrattuna.²²⁷

Myös 2000-luvun oppikirjoissa Neuvostoliiton historiasta positiivisimmin kuvaillaan Hruštševin kautta. Toisaalta hänen kautensa sijoittuu Stalinin ja Brežnevin kausien väliin. Hänen kautensa representoituu vapauden ajaksi vertailussa Staliniin ja taloudelliseksi menestykseksi verrattessa Brežnevin kauteen. Hruštševista kertovan materiaalin määrä on suhteessa hieman suurempi 1970-luvulla. Uskon tämän johtuvan toisaalta siitä, että tuolloin Brežnevin kausi on yhä kesken, joten Hruštševin merkitys neuvostojohtajana nousee suuremmaksi. Lisäksi 1970-luvun POPS:ssa myös Hruštšev mainitaan: hänen kautensa käsittelynsä on varattu puoli tuntia.²²⁸ Ohje on osa kylmän sodan käsittelyn ohjeistusta. Hruštševin rooli nouseekin suureksi erityisesti Kuuban kriisin kuvauksissa. Käsittelen kriisiä tarkemmin luvussa 6.2.

Leonid Brežnev (1964 - 1982) nousee Hruštševin ohella neuvostojohtajaksi, jonka johtajuuskautta määrittää tietynlainen politiikan suunta ja tyyli. Hänen mukaansa on nimetty Neuvostoliiton ulkopoliitiikan suuntaus, ”Brežnevin oppi”. Tuota ilmausta käytetään oppikirjoissa ensi kerran vuonna 1993.²²⁹ Lisäksi hänen kauttaan nimitetään ”pysähtyneisyyden ajaksi” Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa.

Brežnevin representaatio on siitä mielenkiintoinen, että hänet kuvataan aluksi vain yhtenä ”troikan” jäsenistä, yhtenä kolmesta neuvostojohtajasta. ”Neuvostoliiton johtoon tuli kolme miestä: Leonid Brežnev, Aleksei Kosygin ja Nikolai Podgorny. Tämä osoitti vallan keskittämisen lopettamista.”²³⁰ Kuitenkin jo vuonna 1986 tuo kuva alkaa muuttua. ”Neuvostoliiton johtoon valittiin kolmen miehen ryhmä, josta puheenjohtaja Leonid Brežnev kohosi muita näkyvämmäksi.”²³¹ Kolmen johtajan kausi on sikäli mielenkiintoinen, että sen merkitys oppikirjojen teksteissä tuntuu katoavan. Tätä kautta käsitellään vuosien 1974 – 1990 oppikirjoissa, mutta selvästi pidemmin 1970-luvulla. Tämä on ymmärrettävää, sillä historian opetuksen tulee vuoden 1970 POPS:n mukaan kattaa myös nykypäivä, jotta oppilaalle muodostuisi kokonaisvaltainen kuva menneisyyden ja nykyisyyden suhteesta.²³² Historian tapahtumien painoarvo muuttuu ajan kuluessa myös vaikutusten kautta: on

²²⁷ Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku 1995, 282.

²²⁸ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 59–60.

²²⁹ Horisontti – Historia Napolonista nykypäivään 1993, 392.

²³⁰ Historian maailma 8a 1976, 95–97.

²³¹ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 132.

²³² POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 2.

hyvin vaikea arvioida nykyisien tapahtumien historiallista merkitystä, kun emme vielä tiedä tapahtumien ketjun lopullista muotoa.

Brežnevin kauden representaatiot muuttuvat vähitellen. Vielä 1980-luvulla hänen kauttaan kuvataan elintason nousun kaudeksi: ”Myös elintaso nousi ja Neuvostoliiton arvoasema supervaltana vakiintui.”²³³ Kuitenkin jo 1990-luvulla hänen aikaansa kuvaillaan ”pysähtyneisyyden ajaksi”. Tuo ilmaus säilyy oppikirjoissa läpi 1990- ja 2000-luvun. ”1964 kommunistisen puolueen johtajaksi nousi Leonid Brežnev. Hänen kauttaan alettiin kutsua pysähtyneisyyden ajaksi, koska neuvostokansalaisten elintaso ei enää noussut 1970-luvun jälkeen.”²³⁴ Hänen kautensa käsitellään osassa 2000-luvun oppikirjoja Neuvostoliiton hajoamisen yhteydessä. Siten hänen kaudellaan tapahtuva taloudellinen pysähtyminen muuttuu yhdeksi Neuvostoliiton hajoamista selittäväksi tekijäksi. Brežnevin opin myötä hän representoituu myös ulkopoliittisesti kovaksi johtajaksi, erityisesti verrattaessa Hruštševin kauden rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikkaan. Esimerkiksi vuoden 2000 oppikirjassa Tšekkoslovakian kansannousun tukahduttamisesta kerrotaan ”Tšekkoslovakia Brežnevin opissa” otsikon alla.²³⁵ Siten erityisesti Prahan kevään tapahtumien tukahduttaminen yhdistetään oppikirjoissa hänen harjoittamaansa politiikkaan.

Mihail Gorbatšovin kauden (1985 – 1991) kuvauksissa nousee selvästi esille Neuvostoliiton hajoamisen tuoma tulkinnan muutos. Vuoden 1985 oppikirjoissa Gorbatšov lähinnä mainitaan, sillä hän on vasta noussut valtaan. Vuoden 1987 oppikirjassa hänen politiikkaansa ja henkilöään on jo uskallettu kuvailla: ”1985 kommunistisen puolueen pääsihteeriksi tuli riuskaotteinen Mihail Gorbatšov. Hän vaatii talouden tehostamista, teknisiä uudistuksia ja hyökkää valtion byrokratiaa vastaan. Hän on uusinut virkamiehistöä ja vaihtanut ministereitä.”²³⁶

Vuoden 1990 oppikirjassa, joka siis on viimeinen historian oppikirja, joka on julkaistu ennen Neuvostoliiton hajoamista, on jo Gorbatšovia käsittelevä alaluku, ”Mihail Gorbatšov johtoon”. Tuossa alaluvussa on jo mainittu nimeltä termit glasnost sekä perestroika. Hänestä luodaan yhä selkeämmin kuvaa uudistajana ja kehittäjänä, nimenomaan positiivisessa mielessä. Hänen todetaan muun muassa vaatineen ”[...]demokratian lisäämistä ja vapaiden vaalien järjestämistä.”²³⁷ Lisäksi

²³³ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 132.

²³⁴ Kaleidoskooppi 8 2005, 95.

²³⁵ Kronikka 8 2000, 165.

²³⁶ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1987, 132.

²³⁷ Historiankirja 8 1990, 138.

Gorbatšovin kautta on käsitelty kappaleessa ”Liennytyshitys”, jossa hänen kaudestaan annetaan suurvaltasuhteiden lähentymisen kautta positiivinen kuva.²³⁸

Horisontti-sarjasta eteenpäin tutkimani oppikirjat on kirjoitettu Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Tämä näky Gorbatsšov-representaatioissa monella tavalla. Ensinnäkin Gorbatsšovinkin kautta aletaan käsitellä osana Neuvostoliiton hajoamista. Muutos tapahtuu nopeasti. Vuonna 1993 Gorbatsšov saa vielä oman alalukunsa ennen Neuvostoliiton hajoamista käsittelevää alalukua, vaikka molemmat alaluvut ovatkin samassa kappaleessa.²³⁹ Tästä eteenpäin Gorbatsšovinkin kauden käsittely kuitenkin siirtyy Neuvostoliiton hajoamisen otsikon alle. Oppikirjoissa käsitellään nyt Neuvostoliiton historiaa ensin Neuvostoliiton synty ja alkuvaiheet – näkökulmasta, sitten toisen maailmansodan jälkeistä aikaa tai kylmän sodan aikaa, jonka jälkeen oppikirjoista löytyy Neuvostoliiton hajoamista käsittelevä kappale. Gorbatsšovinkin kautta ei käsitellä osana kylmää sotaa sinänsä, vaan sen päätöstä²⁴⁰ tai Neuvostoliiton romahtamista.²⁴¹

Kaikista neuvostojohtajista on oppikirjoissa kriittisiä näkemyksiä 2000-luvun oppikirjoissa. Neuvostojohtajien kriittinen käsittely näyttää vapautuvan oppikirjoissa kunkin johtajan tapauksessa hieman eri aikaan: Leninistä löytyy kriittisiä esityksiä vasta 1990-luvun lopulla, Stalinista 1990-luvun alussa. Hruštševin maatalouden uudistuksia arvostellaan jo 1980-luvulla, Brežnevin aika kuvataan pysähtyneisyyden ajaksi 1990-luvun lopulla ja Neuvostoliiton hajottua myös Gorbatsšovinkin aikaa aletaan käsitellä yhä kriittisemmin. Suurin osa muutoksista sijoittuu siis Neuvostoliiton hajoamisen yhteyteen. 2000-luvun puolivälistä eteenpäin oppikirjoissa on myös esitetty erilaisia vitsejä neuvostojohtajista. Tässä vitseissä tiivistyy kunkin johtajan kauden kriittinen lähestymistapa, jota Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen julkaistuissa oppikirjoissa on enenevässä määrin:

NEUVOSTOJOHTAJAT JUNASSA

”Pitkin aroja kulki juna, joka kuljetti Neuvostoliiton ja Venäjän johtajia. Äkkiä juna kuitenkin joutui pysähtymään, sillä kiskot olivat loppuneet kesken. Matkustajat ryhtyivät pohtimaan, mikä nyt neuvoksi.

- Pannan pystyyn talkoot ja rakennetaan lisää rataa, ehdotti Lenin.
- Otetaan selvää, ketkä ovat vastuussa ratatöistä, ja ammutaan heidät, vaati Stalin.
- Otetaan kiskot junan perästä ja pannan ne junan eteen. Siten pääsemme eteenpäin vähän kerrallaan, Hruštšov keksi.
- Vedetään verhot ikkunoiden eteen ja kuvitellaan, että liikumme, Brežnev ehdotti.
- Gorbatsšov nousi junan katolle ja huusi koko maailmalle: ’Meidän junamme ei liiku.’

²³⁸ Historiankirja 8 1990, 138–142.

²³⁹ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 390–396.

²⁴⁰ Katso esim. Forum 8 2013, 114–121.

²⁴¹ Katso esim. Aikalainen 8 2011, 142–145.

Jeltsin otti lakin päästään ja alkoi kerätä kolehtia paikalle tulleilta tollistelijöiltä, jotta juna saataisiin taas liikkeelle.²⁴²

²⁴² Kaleidoskooppi 8 2005, 152.

5. Neuvostoliitto sodassa – vaihtelevat viholliskuvat

Neuvostoliitto käy olemassaolonsa aikana useita sotia, joista suurin on toinen maailmansota. Toisen maailmansodan aikana Neuvostoliitolla on yksi selkeä päävihollinen: Hitlerin Saksa. Neuvostoliitto taistelee liittoutuneiden, Englannin, Ranskan ja Yhdysvaltojen puolella Akselivaltoja vastaan. Toisen maailmansodan aikana Neuvostoliitto käy lisäksi Suomea vastaan kaksi sotaa: talvi- ja jatkosodan. Neuvostoliitosta puhutaan oppikirjoissa sotaa käsittelevissä kappaleissa kahdella tasolla: toisaalta sotaa käyvänä valtiona, joka esittää vaatimuksia tai neuvottelee muiden valtioiden kanssa, sekä toisaalta armeijana, joka käy taisteluita toisten valtioiden armeijoita vastaan. Sotivat Neuvostoliiton representaatio rakentuu siis sekä sotaa käyvän valtion toiminnan kuvauksista että sotaa käyvien joukkojen toiminnan kuvauksista. Kyseessä on kahden eri toimijan, toisaalta valtion johdon, toisaalta armeijan representaatioiden hahmottamisesta.

Lähden tutkimuksessani liikkeelle siitä oletuksesta, että Suomen ja Neuvostoliiton poliittiset suhteet heijastuvat historian oppikirjojen sisältöön.²⁴³ Suomen ja Neuvostoliiton välisten sotien kuvaukset asettuvat kuitenkin mielestäni erilaiseen asemaan, kuin muu oppikirja-aines. Neuvostoliittoa on vaikeampi esittää myönteisessä valossa, kun se käy sotaa sen valtion kanssa, jonka kansalaisille oppikirja on suunnattu, etenkin kun monien oppilaiden sukulaiset ovat olleet kyseisiä sotia sotimassa.

Tulen seuraavaksi tarkastelemaan ensin Neuvostoliiton representaatiota sotaa käyvänä valtiona. Tarkastelen luvussa 5.1 Neuvostoliiton valtion representaatiota toisessa maailmansodassa yleiseurooppalaisessa kontekstissa. Olen rajannut Suomea vastaan käytävät talvi- ja jatkosodan tämän tarkastelun ulkopuolelle. Luvussa 5.2 käyn läpi Neuvostoliiton representaatioita niissä oppikirjateksteissä, jotka käsittelevät Suomen ja Neuvostoliiton välisiä sotia sekä niihin johtaneita tapahtumia. Lopuksi luvussa 5.3 tarkastelen sitä, millainen kuva oppikirjoissa rakentuu Neuvostoliiton sotajoukoista, armeijasta. Muodostuuko neuvostojoukoista kaksi erilaista representaatiota riippuen siitä, onko vihollisena Hitlerin Saksa vai Suomi? Entä ovatko sotaa käyvän valtion ja sotivien neuvostojoukkojen representaatiot yhdenmukaisia toistensa kanssa?

Sotivan Neuvostoliiton representaatiota hahmotettaessa on mielenkiintoista, miten Neuvostoliiton toimintaa valtiona selitetään: onko sotaan annettu oppikirjoissa hyvä syy? Kuka on Neuvostoliiton

²⁴³ Katso tarkemmin luku 2. Miten oppikirjojen sisältö määräytyy.

vihollinen, vai esitetäänkö Neuvostoliitto itse oppikirjoissa vihollisena? Millaisia viholliskuvia kirjoissa Neuvostoliitolle rakennetaan? Entä miten kuvataan neuvostojoukkojen menestystä sodassa ja kuinka se selittyy? Entä tappiot?

Suomalaisissa historian oppikirjoissa toinen maailmansota käsitellään aluksi yhtenä kokonaisuutena, jossa talvi- ja jatkosota kulkevat suuremman, eurooppalaisen viitekehyksen osina. Vähitellen muuttuu kuitenkin pysyväksi nykyisissä oppikirjoissakin käytössä oleva rakenne, jossa toinen maailmansota muodostaa oman kokonaisuutensa ilman Suomen ja Neuvostoliiton välisiä sotia, ja Suomen historia käsitellään omana erillisenä kokonaisuutenaan, ensin talvi- sitten jatkosota.

5.1 Hitlerin vihollinen, Euroopan ystävä?

Neuvostoliiton osuus toisessa maailmansodassa alkaa yleensä oppikirjoissa esityksellä Saksan ja Neuvostoliiton välisestä hyökkäämättömyyssopimuksesta, kuvailee sitten Neuvostoliiton miehityksiä Euroopassa (Puolan itäosat, Baltian maat), Saksan operaatio Barbarossaa ja taisteluita Neuvostoliiton alueella sekä tämän jälkeen kilpajuoksua Berliiniin. Lisäksi suurimmassa osassa oppikirjoja on ennen toista maailmansotaa käyty läpi tapahtumia, jotka johtavat sotaan, kuten kuinka valtioiden väliset suhteet kiristyivät.

Tutkimani oppikirjat on mahdollista jakaa kahteen osaan sen mukaan, ovatko ne Neuvostoliittomyönteisiä vai Neuvostoliitto-kielteisiä. Opetusmateriaalissa on havaittavissa selkeä käännekohta: vuoden 1993 oppikirja *Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään*. Ennen vuotta 1993 ilmestyneet oppikirjasarjat rakentavat toisen maailmansodan käsittelyssä Neuvostoliitosta myönteistä kuvaa, kun taas Horisontti-kirjasarja ja sen jälkeen ilmestyneet kirjasarjat kuvaavat suurimmaksi osaksi Neuvostoliiton kielteisessä valossa.

Olen jakanut oppikirjat neljään ryhmään sen mukaan, millainen Neuvostoliittokuva niistä välittyy. Luokittelu on tehty jänällä erittäin myönteinen – erittäin kielteinen Neuvostoliittokuva ja nämä neljä ryhmää ovat: **erittäin myönteinen Neuvostoliittokuva, lievästi myönteinen Neuvostoliittokuva, neutraali Neuvostoliittokuva** sekä **erittäin kielteinen Neuvostoliittokuva**.²⁴⁴ Tekemäni luokittelu perustuu löytämieni diskurssien luokitteluun. Havaintoni oli, että erityisesti 1970- ja 1980-luvulla ilmestyneissä oppikirjoissa esiintyy useita diskursseja, jotka ovat välillä myös ristiriidassa

²⁴⁴ Katso Liite 12.

keskenään. Oppikirjat esittävät Neuvostoliiton myönteisessä valossa erilaisia diskursseja käyttäen tai joistakin arkaluonteisista asioista vaieten. Samoin sekä neutraalin että kielteisen kuvan antavista oppikirjoista on mahdollista löytää tätä vaikenemisen kulttuuria, sekä useita tapoja esittää Neuvostoliitto kielteisessä valossa (muun muassa diktatuurina, kylmän laskelmoivana). Aineistosta suunnilleen kaksi kolmannesta esittää Neuvostoliiton joko positiivisessa tai neutraalissa valossa, mutta toisaalta kielteisen kuvan antavissa oppikirjoissa Neuvostoliittokuva on erittäin kielteinen ja se on nimetty diktatuuriksi.

Erittäin myönteisesti Neuvostoliitto esitetään kolmessa oppikirjassa, jotka ovat: *Peruskoulun historia 4 (1974)*, *Historian perustiedot 8 (1975)* sekä *Historian tiet 8 (1985)*. Näissä oppikirjoissa Neuvostoliitto esiintyy erityisesti ennen toisen maailmansodan syttymistä rauhanomaisena ja neuvottelevana valtiona.

Neuvostoliitto teki maailmansotien välisenä aikana useita yrityksiä yleiseurooppalaisen turvallisuusjärjestelmän luomiseksi. Se ehdotti Saksalle Baltian maiden riippumattomuuden takaamista, mutta Saksa hylkäsi ehdotuksen. Neuvostoliitto kävi neuvotteluja Englannin ja Ranskan kanssa, mutta ponnistukset Euroopan turvallisuuden takaavan sopimusjärjestelmän aikaansaamiseksi epäonnistuivat. Parempaa menestystä ei tässä suhteessa ollut Kansainliitollakaan, jonka toimintaan myös Neuvostoliitto oli osallistunut.²⁴⁵

Yhdysvallat pysytteli edelleenkin syrjässä Euroopan politiikasta. Neuvostoliitto sen sijaan alkoi Hitlerin valtaannousun jälkeen osoittaa mielenkiintoa yhteistoimintaan läntisten suurvaltojen kanssa. Hitlerin ohjelmassa oli julistettu, että saksalaiset tarvitsivat lisää elintilaa idästä. Neuvostoliitto näki Saksan uhkana omalle turvallisuudelleen. Neuvostoliitto pyrki luomaan kansainvälisin sopimuksin ns. kollektiivista turvallisuutta Eurooppaan. Tämä hanke ei kuitenkaan vienyt merkittäviin tuloksiin.²⁴⁶

Neuvostoliitto esitetään lainauksissa aktiivisena koko Euroopan turvallisuutta ajavana valtiona. Molemmissa lainauksissa on myös havaittavissa vastakohtien luomista Neuvostoliiton ja muiden länsimaiden välillä. Toisen maailmansodan narratiiveissa Hitlerin Saksa on aina vihollinen, mutta on mielenkiintoista, että näissä erittäin Neuvostoliitto-myönteisissä oppikirjoissa myös länsimaat on esitetty huonossa valossa. Olisiko kyse kylmän sodan välirikosta ja siten 1970-luvulla vallinneesta kahtiajaosta Neuvostoliiton Yhdysvaltojen leirien välillä? Tämä näkyy myös läntisen talousjärjestelmän kritiikkinä:

Läntisille suurvalloille tuotti niiden talousjärjestelmille ominainen lamakausi seurauksineen niin paljon pulmia, että ne eivät ehtineet sanottavasti kiinnostua Hitlerinkään toimista. Itse asiassa ne suhtautuivat epäluuloisesti sosialistiseen Neuvostoliittoon ja pitivät kansallissosialismia vastapainona kommunismille. Ne toivoivat Saksan ja Neuvostoliiton käyvän toistensa kimppuun. Muun muassa tästä syystä ne eivät olleet kiinnostuneita Neuvostoliiton pyrkimyksistä turvallisuusjärjestelmän luomiseksi.²⁴⁷

²⁴⁵ Peruskoulun historia 4 1974, 17.

²⁴⁶ Historian perustiedot 8 1975, 45.

²⁴⁷ Peruskoulun historia 4 1974, 18.

Länsivallat esiintyvät tässä paitsi epäluuloisina myös arvostelukyvyltään huonoina, sillä ne eivät ota Hitlerin uhkaa vakavasti ja toivovat sotaa Neuvostoliiton ja Saksan välillä. Lisäksi 1930-luvun laman avulla tuodaan esiin kapitalistisen talousjärjestelmän ongelmia.

Neuvostoliitto esitetään erityisesti 1970-luvulla, mutta myös 1980-luvulla oppikirjoissa vahvasti fasismia vastustavana valtiona, Hitlerin päävihollisena. Tämä ideologinen asettelu johtuu uskoakseni myös siitä, että tuon ajan neuvostoliittolaisessa historian opetuksessa ”suuressa isänmaallisessa sodassa” oli kyse nimenomaan fasismiin vastaisesta taistelusta, jota neuvostokansa kävi. Suomi-Neuvostoliitto-seuran järjestämien oppikirjaseminaarien ja yleisen, neuvostomyönteisen ilmapiirin vuoksi myös oppikirjoissa on nähtävissä Neuvostoliiton näkökulmaa ja tulkintaa.²⁴⁸

Lisäksi oppikirjoissa korostuu Neuvostoliiton korkea moraali. Neuvostoliitto pitää kiinni tekemästään hyökkäämättömyyssopimuksesta kun taas Hitler rikkoo sen. Puolan itäosien miehityskin esitetään esimerkkinä sopimuksen noudattamisesta. Tämä diskurssi tosin jatkuu vielä lievästi myönteisesti Neuvostoliittoon suhtautuvissa oppikirjoissakin.

Kuvamateriaalissa Neuvostoliittomyönteisyys korostuu erityisesti näissä neljässä oppikirjassa, vaikka myönteinen Neuvostoliittokuva näkyy oppikirjoissa läpi 1980-luvun. Neuvostoliitto ei esiinny yhdessäkään kuvassa tappiollisena ennen vuotta 1993. Lisäksi pilakuvat puuttuvat lähes täysin.

Poikkeuksena on hyökkäämättömyyssopimuksen solmimisesta piirretty pilakuva, jossa Stalin ja Hitler tulevat ulos kirkosta mentyään naimisiin. *Historian tiet* 8-oppikirjan versiossa kuitenkin Stalin on sulhanen ja Hitler morsian. Tämä rakentaa hyökkäämättömyyssopimuksesta tulkintaa, jonka mukaan kyseessä on Stalinin voitto. Stalinin representaatio on tässä kuvassa myös huomattavasti Hitleriä positiivisempi, onhan miehen esittäminen hameessa

Kuva 26. Hitler Stalinin morsiamena. (*Historian tiet* 8 1985, 103.)
nöyryyttävää.

²⁴⁸ Falck 2002, 67–77.

Erityisesti oppikirjassa *Historia ja me 8* vuodelta 1977 on havaittavissa epäluonnollinen jakauma kuvien suhteen: Neuvostoliiton osuus toisen maailmansodan käsittelyssä on tekstissä mitattavissa huomattavasti pienempi kuin kuvissa mitattuna.²⁴⁹ Kuvia katsellessa Neuvostoliiton rooli toisessa maailmansodassa siis vaikuttaa suuremmalta kuin tekstin puitteissa onkaan. Kuvat myös esittävät neuvostojoukot voitokkaina ja lisäävät siten omalta osaltaan Neuvostoliitto-myönteistä tulkintaa.

Lievästi myönteisesti Neuvostoliittoon suhtautuvia oppikirjoja on kuusi: *Historian maailma 8* (1976), *Historia ja me 8* (1977), *Vuosisadat vaihtuvat 8* (1985), *Elävää historiaa peruskoululaiselle 8* (1986), *Koulun historia 8* (1987) sekä *Historiankirja 8* (1990). Näissä oppikirjoissa Neuvostoliittokuva on edelleen positiivinen, mutta yhtä neuvostomyönteisiä diskursseja ei enää esiinny ja tapahtumista esitetty tulkinta vastaa enemmän nykyisissäkin oppikirjoissa olevia tulkintoja. Kuvamateriaali tosin on edelleen hyvin neuvostomyönteistä, Neuvostoliitto on jokaisessa taistelukuvassa voitokas eikä Neuvostoliittoa arvostelevia pilakuvia tai muita kuvia löydy. Oppikirjoissa on myös havaittavissa joitakin kielteisiä viittauksia Neuvostoliittoon, joten kuva ei ole pelkästään positiivinen.

Ennen toista maailmansotaa Neuvostoliitto esitetään oppikirjoissa sisäisiin asioihinsa keskittyvänä valtiona, ei yleiseurooppalaista turvallisuutta aktiivisesti ajavana valtiona. Lisäksi edelleen korostetaan Neuvostoliittoa fasismia vastustavana valtiona.

Maailma oli 1930-luvun puolivälissä jakautunut kahteen ryhmään, toisaalta hyväuskoisiin valtioihin, jotka uskoivat rauhan pysyvyyteen Kansainliiton turvissa, ja toisaalta laajenemishaluisiin valtioihin. Viimeksi mainittuja olivat diktatuurivaltiot Saksa, Italia ja Japani [...] Nämä kolme valtiota solmivat kommunisminvastaisen sopimuksen sekä erosivat Kansainliitosta. Maailmanpolitiikan suuri tuntematon oli Neuvostoliitto, joka keskittyi sisäisiin asioihinsa.²⁵⁰

Tekstistä saa sen kuvan, että maailmassa on olemassa vain kahdenlaisia valtioita 1930-luvulla, ja jokainen valtio kuuluu jompaankumpaan näistä kahdesta ryhmästä. Niinpä myös Neuvostoliiton voi lukea hyväuskoiseksi valtioksi, siis erehtyväiseksi, koska rauha ei kestänyt. Tätä ei kuitenkaan sanota kovin selkeästi tai suoraan, vaan lukijan on itse tehtävä tämä johtopäätös lukemastaan tekstistä. Lainauksen voi lukea myös siten, että Neuvostoliitto oli suuri tuntematon, siis ei kuulunut kumpaankaan edellä mainituista kahdesta ryhmästä. Neuvostoliitto ei kuitenkaan ole diktatuurivaltio, sillä niiksi mainitaan vain Saksa, Italia ja Japani. Akselivaltojen viholliskuvan

²⁴⁹ Katso Liite 7.

²⁵⁰ *Historia ja me 8* 1977, 20.

luomisen kautta myös Neuvostoliiton kuva muuttuu myönteisemmäksi, sillä tekstin tulkintaan vaikuttaa aina myös sen esitysympäristö.

Hyökkäämättömyyssopimus esitetään joissain oppikirjoissa lyhyesti, toisissa taas on edelleen nähtävissä Neuvostoliittomyönteistä diskurssia:

Stalin ja hänen ulkoministerinsä Molotov olivat varmoja, että Hitler jossain vaiheessa hyökkää Neuvostoliittoon. Hitlerin idästä vaatima ”elintila” oli selvä uhka Neuvostoliitolle. Stalin halusi kuitenkin voittaa aikaa, jotta Neuvostoliitto ehtisi paremmin valmistautua sotaan. Englanti ja Ranska eivät Stalinin mielestä voineet antaa riittävää suojaa Hitlerin hyökkäystä vastaan.²⁵¹

Stalin esitetään tässä laskelmoivana ja fiksuna, hänen toimintaansa selitetään lukijalle auki. Salainen lisäpöytäkirja ja Euroopan jako joko jätetään näissä oppikirjoissa mainitsematta tai sivuutetaan hyvin nopeasti, karttoja tuosta etupiirijaosta ei näissä oppikirjoissa ole. On myös huomattavaa, että Stalin tässä oppikirjassa tietää hyökkäyksestä, Saksa ei siis yllätä Neuvostoliittoa. Myöhemmin Stalinia myös arvostellaan, koska hänen olisi pitänyt toimia nopeammin. ”Vaikka Stalin oli saanut hyvissä ajoin tietoa tulevasta hyökkäyksestä, hän ei ollut uskonut siihen.”²⁵² Tulkinnat siitä, oliko Neuvostojohdolla tietoa Saksan hyökkäyksestä siis vaihtelevat.

Oppikirjoissa korostuu hyökkäämättömyyssopimuksen kunnioittaminen ja se, että Neuvostoliitto miehittää Puolan tuon sopimuksen mukaisesti. ”Paria päivää aikaisemmin myös venäläiset olivat ylittäneet rajan saksalaisten kanssa tekemänsä sopimuksen mukaisesti.”²⁵³ Tämä sopimuksen kunnioitus korostuu myös siksi, että Saksasta puhuttaessa oppikirjoissa korostuu sopimuksen rikkominen. ”[Hitler] teki täyskäänöksen ja hyökkäsi kesäkuussa 1941 Neuvostoliittoon voimassa olevasta hyökkäämättömyyssopimuksesta huolimatta.”²⁵⁴

Puolan valtauksessa on havaittavissa edelleen voimakas vastakkainasettelu Neuvostoliiton ja Saksan välillä.

Aamuhämärissä syyskuun 1. päivänä 1939 *saksalaiset joukot hyökkäsivät* Puolan rajan yli. Saksan ilmavoimat *pommittivat* Varsovaa ja muita kaupunkeja sekä liikenteen solmukohtia. [...] Suurin osa sen [Puolan] ilmavoimista *tuhottiin* lentokentille. Viikon kuluttua puolalaisten vastarinta oli *murrettu*, ja kahden viikon kuluttua saksalaiset saartoivat Varsovan. Paria päivää aikaisemmin *myös venäläiset olivat ylittäneet rajan saksalaisten kanssa tekemänsä sopimuksen mukaisesti*. Varsova antautui 27. päivänä syyskuuta, ja seuraavana päivänä *Puola jaettiin Saksan ja Neuvostoliiton kesken*.²⁵⁵

²⁵¹ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 80.

²⁵² Historia NYT 8 2003, 67.

²⁵³ Historian maailma 8 1976, 39.

²⁵⁴ Historian maailma 8 1976, 37.

²⁵⁵ Koulun historia 8 1987, 94. Kursiivit kirjoittajan omia.

Saksa ”pommittaa” Puolan kaupunkeja, ”tuhoaa” Puolan armeijan ja oppikirjojen kuvituksessa näytetään Saksa vihamielisesti Puolaan suhtautuvana valtiona. Neuvostoliitto sen sijaan ”ylittää rajansaksalaisten kanssa tekemänsä sopimuksen mukaisesti”, minkä jälkeen ”murskattu Puola jaettiin Saksan ja Neuvostoliiton kesken”²⁵⁶. Neuvostoliiton hyökkäystä ei kaikissa oppikirjoissa ole edes mainittu, kuten ei myöskään *Elävää historiaa peruskoululaiselle 8*:ssa. Oppikirja antaa ymmärtää Saksan ”murskanneen” Puolan aivan itse. Neuvostoliiton toiminta Puolassa esiintyy vähitellen oppikirjoissa valloituksena, mutta vasta 2000-luvulla oppikirjoissa esiintyy mitään selvästi julmaksi laskettavaa toimintaa Neuvostoliiton taholta Puolan valloituksessa.

Vuosisadat vaihtuvat 8 on oppikirja, joka poikkeaa muista tämän ryhmän oppikirjoista siten, että sen rakentama Neuvostoliittokuva toisen maailmansodan ajalta perustuu pitkälti sen luomaan Stalin-kuvaan. Toisin sanoen kyseinen oppikirja vaikuttaa, varsinkin muihin oppikirjoihin verrattaessa, hyvinkin Stalin-keskeiseltä.

Olen luokitellut kaksi oppikirjaa **neutraaleiksi** sen suhteen, miten niissä esitetään Neuvostoliitto. Näitä neutraaleja oppikirjoja ovat *Kohti nykyaikaa (1995)* sekä *Ihmisen aika: kaksi vuosisataa (1998)*. Näissä oppikirjoissa on molemmissa havaittavissa enimmäkseen neutraalia, melko väritöntäkin sävyä Neuvostoliiton toimintaa kuvattaessa, ja oppikirjat tuntuvat välttävän kannanottoja. Selkein ero näiden kahden oppikirjan ja myöhempien oppikirjojen sekä *Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään – oppikirjojen välillä* on kuitenkin se, ettei Neuvostoliittoa nimetä diktatuuriksi.

Hyökkäämättömyyssopimus on näissä oppikirjoissa kuvattu reaali politiikan valossa: sekä Hitler että Stalin voittivat siinä jotakin. Saksa ja Neuvostoliitto kuvataan edelleen toistensa perivihollisiksi, mutta nyt Neuvostoliittoa ei esitetä enää positiivisessa valossa fasismin vastustajana, vaan Neuvostoliiton sopimuksesta irti saamat edut on selvästi kerrottu lukijalle:

Stalin puolestaan halusi voittaa aikaa, ennen kuin joutuisi taistelemaan yksin Hitleriä vastaan. Neuvostoliitto oli varustautumaton suursotaan, ja sopimus takasi sille aikaa varustautua. Lisäksi Neuvostoliitto sai miehittää Puolan itäosat. Stalinin ja Hitlerin sopimukseen liitettiin salainen lisäpöytäkirja, jossa Suomi, Viro ja Latvia kuuluivat Neuvostoliiton etupiiriin. Tämän etupiiriin turvin Neuvostoliitto miehittikin Viron ja Latvian ja hyökkäsi Suomeen 30.11.1939.²⁵⁷

Stalinin ja Hitlerin liittoutumista käsittelevällä sivulla on tekstin lisäksi myös pilakuva, josta kuvateksti kertoo: ”Pilakuvassa irvaillaan Hitlerin ja Stalinin vilpittömyyttä, kun he solmivat hyökkäämättömyyssopimuksen 23.8.1939.” Kyseessä on todella usein uudemmissakin oppikirjoissa

²⁵⁶ *Elävää historiaa peruskoululaiselle 8* 1986, 81.

²⁵⁷ *Kohti nykyaikaa* 1995, 221.

käytetty pilakuva, jossa Hitler ja Stalin kulkevat kädet toistensa harteilla, toisilleen hymyillen, pitkin ”Eastern Frontier” – nimistä viivaa. Johtajien toistensa puoleiset jalat on sidottu toisiinsa kiinni, ilmeisesti liiton merkiksi, ja he pitävät molemmat toista kättään selän takana toiselle näkymättömissä. Näissä käsissä kummallakin on käsiase.

MIKSI HITLER JA STALIN LIITTOUTUIVAT?

Kansallissosialismi ja kommunismi olivat toisilleen vieraita aatteita. Niiden kannattajat olivat Saksassa katutappeluissa taistelleet toisiaan vastaan, ja molemmat pelottelivat maailmaa toistensa uhkakuvilla. Niinpä oli yllättävää, että periviholliset Hitler ja Stalin solmivat hyökkäämättömyyssopimuksen 2. maailmansodan aattona 23.8.1939.

Hitler halusi turvata sopimuksella selustansa, koska hän valmistautui sotaan Ranskaa ja Isoa-Britanniaa

vastaan. 1. maailmansodasta Hitler oli havainnut, että kahden rintaman sodassa on vaikea onnistua. Lisäksi Stalinin kanssa solmitulla sopimuksella Saksa jakoi Puolan Neuvostoliiton kanssa.

Stalin puolestaan halusi voittaa aikaa, ennen kuin joutuisi taistelemaan yksin Hitleriä vastaan. Neuvostoliitto oli varustautumaton suursotaan, ja sopimus takasi sille aikaa varustautua. Lisäksi Neuvostoliitto sai miehittää Puolan itäosat. Stalinin ja Hitlerin sopimukseen liitettiin salainen liisäpöytäkirja, jossa Suomi, Viro ja Latvia kuuluivat Neuvostoliiton etupiiriin. Tämän etupiiriin turvin Neuvostoliitto miehittikin Viron ja Latvian ja hyökkäsi Suomeen 30.11.1939. Hitlerin ja Stalinin sopimus kesti vuoden 1941 kesäkuuhun saakka, jolloin Hitler aloitti hyökkäyksen Neuvostoliittoon.

Pilakuvassa irvaillaan Hitlerin ja Stalinin vilpittömyyttä, kun he solmivat hyökkäämättömyyssopimuksen 23.8.1939.

?

1. Vertaile 1. ja 2. maailmansotaa edeltävää aikaa. Löydätkö sotien syissä samankaltaisuutta?
2. Miksi vasta Tšekkoslovakian miehitys lopetti länsimaiden Saksaa kohtaan harjoittaman myöntyvyyspolitiikan?
3. Tutki Hitlerin taktikointia hänen omien sanojensa valossa. Mitä päättelet niistä?

221

Kuva 27. Miksi Hitler ja Stalin liittoutuivat? (Kohti nykyaikaa 1995, 221.)

Pilakuvassa myös Stalin esitetään epäluotettavana, aivan kuten Hitlerkin. 1970- ja 1980-lukujen oppikirjoissa ei tällaisia pilakuvia ole, sillä Stalinista ja Neuvostoliitosta annetaan kuva sopimusta

noudattavana valtiona, esimerkiksi Puolan jaon yhteydessä. Siten myös Hitlerin sopimuksen rikkominen kasvattaa kontrastia Saksan ja Neuvostoliiton välillä luoden Neuvostoliitosta positiivisemmän mielikuvan. Nyt tuo mielikuva on kuitenkin rikottu: myös Stalin pyrkii sopimuksella ajamaan omia etujaan, eikä aio pitää sopimusta yhtään sen paremmin kuin Hitlerkään.

Kohti nykyaikaa-oppikirja esittelee myös Neuvostoliittolaisen sotapropaganda-julisteen. Siinä punaiseen pukeutunut nainen kutsuu tuimailmeisenä miehiä aseisiin.²⁵⁸ On merkittävä muutos, että Neuvostoliiton julkaisu on nimetty propagandaksi. Samalla sivulla on esitelty myös muiden valtioiden sotapropagandaa. On tosin mielestäni epäjohdonmukaista, ettei Aleksandr Lektionovin selvästi Neuvostoliittoa ihannoivaa maalausta²⁵⁹ ole käsitelty samalla tavalla.

Kuvatekstissä kerrotaan, että ”Rintamalta saapunut kirje merkitsi aurinkoista hetkeä arjen harmaudessa ja raadannassa”.²⁶⁰ Maalauksessa on idyllinen maalaisperhe ilta-auringon valossa kuistilla kuuntelemassa pojan lukemaa kirjettä, jonka sotilas on tuonut. Kaikkien ilmeet ovat onnelliset ja taustalla näkyy idyllinen, valkoisista taloista koostuva kesämaisema, sininen taivas ja muutamia valkoisia pilviä. Maalaus edustaa mielestäni kansallisromanttista suuntausta, sillä tällaisia maalauksia maalattiin 1800-luvulla myös Suomessa maaseudun elämästä. Neuvostoliiton ollessa kyseessä saa talonpoikaisperheen idyllinen kuvaus mielestäni poliittisen merkityksen. Kuva on epärealistinen, eikä kuvaa kotirintaman puutetta tai kurjuutta. Tällaisilla maalauksilla uskon Neuvostoliitossa luotaneen kuvaa ”Suuresta isänmaallisesta sodasta” toisen maailmansodan päätyttyä. Maalaus on vuodelta 1947.

²⁵⁸ Kohti nykyaikaa 1995, 223.

²⁵⁹ Kohti nykyaikaa 1995, 228.

²⁶⁰ Kohti nykyaikaa 1995, 228.

Neuvostoliitossa 2. maailman-sotaa kutsuttiin "Suureksi isän-maalliseksi sodaksi". Maa joutu-
tui sotaan Saksaa vastaan vielä
varsin valmistautumattomana,
ja kotirintaman ponnisteluilla
oli erityisen suuri merkitys.
Rintamalta saapunut kirje mer-
kitsi aurinkoista hetkeä arjen
harmaudessa ja raadannassa.
Aleksandr Laktionovin maa-
laus Kirje rintamalta valmistui
sodan jälkeen vuonna 1947.

Kotirintaman merkitys sodassa

Pommitukset ulottuivat siviilikohteisiin varsinkin ilma-aseen kehi-
tystä 2. maailmansodassa. 1. maailmansodassa ihmiset eivät vielä
olleet varautuneet ilmapommituksiin. Kun ilmapommitukset aloi-
tettiin, ihmiset tulivatkin joskus ulos katsomaan pommittavia ilma-
aluksia, mikä aiheutti paljon kuolonuhreja. 2. maailmansodan ai-
kana väestö varustautui pommituksien varalle rakentamalla sirpa-

lesuojia ja pimentämällä koh-
teet, jotka saattaisivat ilmais-
ta pommikoneille maalin. Ik-
kunoiden eteen laitettiin pi-
mennysverhoja ja kirkkaasta
katuvalaistuksesta luovuttiin.
Pimennys aiheutti kuitenkin
paljon onnettomuuksia, ja
niinpä jalankulkijoita keho-
tettiin pukeutumaan val-
koiisiin vaatteisiin pimeällä –
miesten oli syytä jättää pai-
danhelma housujen päälle.

Naisia ja lapsia evakuoitiin
sodan tieltä. Heitä lähetettiin
turvaan mahdollisimman
kauas sotatilavyöhykkeeltä.
Valtaosa evakuoituista oli
lapsia, ja he joutuivat eroon
vanhemmistaan ennalta tun-
temattomien ihmisten pariin.

Sotaikäyvässä maissa saa-
tettiin heti voimaan elintar-
vikkeiden säännöstely. Se
merkitsi sitä, että elintarvike-
kortit otettiin käyttöön. Jo-
kaiselle oli tarkkaan laskettu
tietty annos, johon oli varaa
ja joka juuri ja juuri riitti ra-
vintotarpeen tyydyttämiseen.
Kortilla sai ostaa vain tämän
annoksen. Säännöstelyn tar-

Kuva 28. Maalaus Neuvostoliiton kotirintamasta. (Kohti nykyaikaa 1995, 228.)

Neuvostoliiton käsittelyssä on siis havaittavissa sekä kielteisen että myönteisen kuvan rakentamista. Pääsääntöisesti oppikirjatekstissä sävy on kuitenkin neutraali. Nämä kaksi oppikirjaa eroavat toisalta erittäin myönteisestä ja lievästi myönteisestä Neuvostoliitto-kuvasta, joka esiintyy 1970- ja

-80-lukujen oppikirjoissa, että myös erittäin kielteisestä Neuvostoliittokuvasta, joka välittyy muista 1990-luvun oppikirjoista, sekä 2000-luvun oppikirjoista.

Erittäin kielteisesti Neuvostoliittoon suhtautuvien oppikirjojen joukko on kaikkein suurin. Siihen kuuluu seitsemän oppikirjaa: *Horisontti* (1993), *Kronikka 8* (2000), *Historia NYT 8* (2003), *Historian tuulet 8* (2005), *Kaleidoskooppi 8* (2005), *Aikalainen 8* (2009) sekä *Forum 8* (2013). Näissä Neuvostoliittoon erittäin kielteisesti suhtautuvissa oppikirjoissa yhteistä on ensinnäkin se, että kaikissa niistä Neuvostoliitto nimetään diktatuuriksi.

Kontrasti aiempaan, lievästi myönteiseen suhtautumiseen on todella valtava. Historiankirja 8 vuodelta 1990 kuvailee Neuvostoliittoa vielä ”fasismia vastustavaksi” ja kuvailee Stalinin roolia sodassa seuraavasti: ”Neuvostoliiton järjestelmä ei romahtanut, vaan Stalin onnistui yhdistämään venäläiset ja muut Neuvostoliiton kansat ”suureen isänmaalliseen sotaan” saksalaisia vastaan.”²⁶¹. Horisontti-oppikirjassa sanavalinnat ovat radikaalisti muuttuneet. Nyt Neuvostoliitto on diktatuurivaltio ja Stalin esitetään Hitlerin rinnalla diktaattorina:

Myös Hitler alkoi lähestyä Staliniä, sillä hänen oli huolehdittava siitä, ettei Saksa joutuisi kahden rintaman sotaan. *Diktaattorit* pääsivät yhteisymmärrykseen ja solmivat hyökkäämättömyyssopimuksen 23.8.1939. Tämä Saksan ja Neuvostoliiton välinen sopimus vaikutti muissa maissa pommin tavoin, olihan fasismia ja kommunismia pidetty perivihollisina. Sopimuksesta oli kuitenkin *molemmille diktaattoreille* hyötyä, sillä siinä avattiin tie maiden monipuoliselle yhteistyölle ja Euroopan jakamiselle. Sopimuksen salaisessa lisäpöytäkirjassa sovittiin Puolan jaosta sekä Baltian ja Suomen kuulumisesta Neuvostoliiton etupiiriin. Viikko sopimuksen jälkeen alkoi toinen maailmansota.²⁶²

Tässä lainauksessa Stalin esitetään häikäilemättömänä, juonittelevana diktaattorina siinä missä Hitlerkin.

Horisontti – oppikirjassa kielteinen Neuvostoliitto-kuva rakentuu lähinnä Stalinin diktaattorihahmon kautta. Muutos aikaisempaan on todella dramaattinen, sillä aiemmissa oppikirjoissa Staliniä ei vielä arvostella, eikä häntä nimetä diktaattoriksi. Stalinin tekojen kriittinen arviointi ja hänen julmuutensa korostaminen jatkuu toisen maailmansodan tulkinnoissa aina nykypäivään saakka. Esimerkiksi Saksan hyökkäys Neuvostoliittoon on 1970-luvulla esitetty epäonnistuneeksi yritykseksi,²⁶³ vähitellen hyökkäys on kuvattu yllätykseksi²⁶⁴ ja lopulta myös tämä kuva murenee: ”Vaikka Stalin oli saanut hyvissä ajoin tietoa tulevasta hyökkäyksestä, hän ei

²⁶¹ Historiankirja 8 1990, 93.

²⁶² Horisontti 1993, 270.

²⁶³ Katso esim. Peruskoulun historia 4 1974;

²⁶⁴ Katso esim. Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 86;

ollut uskonut siihen.”²⁶⁵ Oppikirjoissa on nähtävissä vähittäinen tulkinnan muutos kohti kielteisempää Stalin- ja Neuvostoliittokuvaa.

2000-luvulla, oppikirjoissa jotka monissa kouluissa ovat tällä hetkellä käytössä, kuva Neuvostoliitosta diktatuurina ei kärjisty pelkästään Stalinin representaatioon. Esimerkiksi Forum 8 – oppikirjassa Neuvostoliitosta kerrotaan seuraavaa: ”Neuvostoliitossa oli kaikki tavallisen kansan radiovastaanottimet takavarikoitu ja uutisia oli mahdollista kuulla vain kadunvarsiin sijoitetuista kovaäänisistä.”²⁶⁶Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että oppikirjojen Stalin-kuva olisi yhtään pehmennyt.

Saksalaisille koittivat kauhunpäivät, sillä Stalin oli rohkaissut joukkoja kostamaan sodan kärsimyksen raiskauksilla. Neuvostosotilaille julistettiin: *Tappakaa, tappakaa! Ei ole viatonta saksalaista, ei elävää, eikä vielä syntymätöntä! Noudattakaa toveri Stalinin ohjetta ja murskatkaa fasistinen hirviö luolaansa ikiajoiksi. Murskatkaa väkivalloin germaaninaisten rotuylpeys. Ottakaa heidät ansaittuna saaliinanne. Tappakaa, te eteenpäin ryntäävät puna-armeijan miehet!*²⁶⁷

Stalin ja Hitler on esitetty yhdessä pilakuvassa toisen maailmansodan hyökkäämättömyyssopimukseen liittyen jokaisessa 2000-luvun oppikirjassa. Tämä kertoo kahden diktaattorin rinnastuksesta ja siten Stalinin tulkimisesta diktaattoriksi, vaikkei sitä aina kuvan yhteydessä tuodakaan esiin. Stalin-representaatio on näissä kuvissa yhtä negatiivinen kuin Hitlerinkin, toisin kuin vielä 1980-luvulla, kun Hitler esitettiin Stalinin morsiamena. Tämä asetelma on 2000-luvulla käännetty ylösalaisin.

Alla olevassa pilakuvassa Hitler ja Stalin on kuvattu mielestäni tasaveroisesti: kumpikin on paikatuissa vaatteissa ja

Kuva 29. Stalin Hitlerin morsiamena. (Forum 8 2012, 64.)

²⁶⁵ Historia NYT 8 2003, 67.

²⁶⁶ Forum 8 2013, 57.

²⁶⁷ Forum 8 2013, 55.

resuisen näköinen, kummallakin on ase käsissään, molemmat koettavat komentaa toista eikä kumpikaan ole tilanteeseen tyytyväinen. Silti diktaattorit on kuvattu samaan saappaaseen astuneina, siis yhteisellä asialla tahtomattaan. Kuvan asettelu Puolan valtausta käsittelevän valokuvan päälle tuo kuvan tulkintaan lisää: lukija saattaa alkaa pohtia myös diktaattorien liiton vaikutuksia.

Kuva 30. Diktaattorien liitto. (Aikalainen 8 2009, 61.)

Puolan valtaus esitetään 2000-luvulla julmemmassa valossa kuin aikaisemmissa oppikirjoissa:

Neuvostoarmeija miehitti itäisen Puolan Hitlerin ja Stalinin sopimuksen mukaisesti. Puolalaisia odotti kova kohtalo: Stalin murhautti yli 25000 puolalista sotavankia, ja Hitler eristi länsipuolen juutalaiset gettoihin eli suljetuille asuinalueille.²⁶⁸

Tämä on ensimmäinen oppikirja, jossa Neuvostoliiton Puolassa tekemät julmuudet on tuotu esiin oppikirjatekstissä. Saksalaisten julmuus on ollut esillä oppikirjoissa jossain määrin alusta lähtien. On mielenkiintoista, että muutos tapahtuu vasta näin myöhäisessä vaiheessa. Se kertoo myös, että oppikirjojen teksti on jatkuvassa muutoksen tilassa nykyäänkin ja heijastelee aina vain kunkin

²⁶⁸ Kaleidoskooppi 8 2005, 54.

hetken historiallista käsitystä ja tulkintaa, sitä mitä milloinkin halutaan koulussa yhdelle sukupolvelle opettaa.

Annoin tälle oppikirjojen joukolle luokituksen ”*erittäin kielteisesti Neuvostoliittoon suhtautuvat oppikirjat*”, sillä halusin tehdä selväksi, kuinka valtava muutos oppikirjojen diskursseissa tapahtuu vuoden 1993 myötä. Ennen tätä muutosta oppikirjoissa on vallalla neuvostomyönteinen hegemonia, jonka jälkiä on nähtävissä yhä myös 1990-luvulla julkaistuissa oppikirjoissa *Kohti nykyaikaa* ja *Ihmisen aika: kaksi vuosisataa*. Muutos selittyy luontevasti Neuvostoliiton romahduksella: vuoden 1990 oppikirja *Historiankirja 8* on kirjoitettu Neuvostoliiton vielä ollessa olemassa, sillä oppikirjat ilmestyvät aina muutaman vuoden viiveellä. Nykytutkimuksen valossa voidaan kuitenkin todeta, etteivät tämän ryhmän kirjat sinänsä suhtaudu Neuvostoliittoon erityisen kielteisesti. Kun otetaan huomioon, että kyseessä on totalitaristinen valtio, jonka johdossa toimi toisen maailmansodan aikaan Stalin, yksi eniten ihmisiä tappaneista diktaattoreista, on oppikirjojen antama kielteinen Neuvostoliittokuva ennen kaikkea totuudenmukainen ja oikea.

5.2 Suomen vihollinen

Neuvostoliitto kävi toisen maailmansodan aikana kaksi sotaa myös Suomea vastaan, talvisodan 1939–1940, sekä jatkosodan 1941–1944. Nämä kaksi sotaa on esitetty oppikirjoissa hyvinkin monella tavalla tutkimani neljän vuosikymmenen aikana. Näistä sotatapahtumien kuvauksista sekä niitä edeltävistä sotaan johtaneiden syiden kuvauksista olen löytänyt useita erilaisia Neuvostoliiton viholliskuvia. Käsittelen tässä alaluvussa ensin talvisodan syytymisen narratiiveja ja niissä esiintyviä Neuvostoliitto-kuvia. Tämän jälkeen tutkin jatkosodan käsittelyä ja Neuvostoliiton representaatiota tämän sodan kontekstissa.

Kun tutkin Neuvostoliiton representaatiota talvi- ja jatkosotia käsittelevissä oppikirjojen osioissa en tahtonut rajata Suomen representaatiota ulos tutkimuksesta. Tarkoitukseni ei ole tietenkään tutkia Suomen representaatiota sinänsä, mutta kyse on eräänlaisesta heijastuspinnasta: se, millainen kuva Suomesta, sodan toisesta osapuolesta on oppikirjamateriaalissa rakennettu, vaikuttaa myös siihen, miten toisen osapuolen, Neuvostoliiton representaatio rakentuu. Esimerkiksi vuoden 1974 oppikirjassa, *Peruskoulun historia 4*, talvisotaa edeltäneissä neuvotteluissa Suomi on kuvattu itsepäisenä ja vaikeana neuvottelukumppanina:

Neuvostoliitto *ehdotti*, että alettaisiin neuvottelut avunantosopimuksen solmimiseksi Saksan hyökkäyksen varalta. Suomi *torjui* kuitenkin *jyrkästi* sopimusneuvottelut. Tällöin Neuvostoliitto *ehdotti* Suomenlahden saarten vuokraamista; *se aikoi itse pitää huolta Suomenlahden turvallisuudesta*. Tämänkin *ehdotuksen* Suomi *torjui*.

Niinpä *venäläisten neuvotteluyritykset* eivät vuoden 1939 kesään mennessä olleet johtaneet mihinkään tuloksiin.²⁶⁹

Huomioni kiinnittyi erityisesti kursivoimiini sanavalintoihin. Toisaalta teksti luo kuvan Neuvostoliitosta neuvottelevana, sovittelevana ja joustavana valtiona jo ilmankin Suomi-kuvan analyysiä, mutta kyllä Suomen representaatio toimii tätä tulkintaa tukevana seikkana. Teksti luo jyrkän vastakkainasettelun neuvotteluja ”ehdottavan” Neuvostoliiton ja ne ”jyrkästi torjuvan” Suomen välillä. Neuvostoliiton toimintaa myös selitetään auki motivoimalla neuvottelut turvallisuus-näkökohdalla. Suomen kieltäytymistä ei sen sijaan selitetä lainkaan, joten lukijalle itselleen jää tulkittavaksi, mistä tällainen ”jyrkkä” kanta oikein johtuu. Esimerkin kaltaisia tekstin pätkiä löytyy useimmista tutkimistani oppikirjoista: Neuvostoliitto-kuvaa on mahdotonta tutkia täysin ilman Suomi-kuvan tutkimista.

Suomi-kuva on oppikirjoissa 1970- ja -80-luvulla melko kriittinen. Suomen toimintaa arvostellaan usein, ja lukijalle rakennetaan erityisesti peruskoulun ensimmäisissä oppikirjoissa tulkintaa, jossa Suomi on syyllinen talvisodan syttymiseen, jyrkän asenteensa vuoksi. Kuitenkin 1980-luvun puolivälistä eteenpäin oppikirjoissa puhutaan jo ”talvisodan ihmeestä”. Oppikirjat esittävät Suomen voitokkaana sodassa mottitaktiikan ja torjuntavoittojen myötä käytännössä 1980-luvulta eteenpäin ja erityisesti oppikirjojen kuvamateriaali esittää Neuvostoliiton häviävänä osapuolena. Kuvissa esiintyvät neuvostoliittolaiset ovat kautta linjan kuolleita tai vangittuja. Käsittelen itse sodan kuvauksia kuitenkin tarkemmin luvussa 5.3.

Neuvostoliitto-kuva eri oppikirjoissa ei useinkaan ole johdonmukainen, vaan samassa oppikirjassa voi toisaalta esiintyä Neuvostoliitto-myönteistä historian kuvausta sekä Neuvostoliiton arvostelua. Olen jakanut tekemäni havainnot neljään yläluokkaan, neljään diskurssiin, joihin jokaiseen sisältyy useita ”aladiskursseja”. ”Aladiskurssilla” tarkoitan tässä esimerkiksi ”Neuvostoliitto hyökkääjänä”-diskurssia tai ”Neuvostoliitto diplomaattisena neuvottelijana”-diskurssia. Koska tarkastelen tässä Suomen ja Neuvostoliiton välisiä sotia, sekä sitä, millaisia syitä oppikirjoissa on esitetty sotien syttymiselle, on tutkitulta ajanjaksolta löydettävissä useita diskursseja toisaalta suhteiden hoitamisesta ennen ja jälkeen sotien että itse sotivista valtioista. Nämä diskurssit on kuitenkin mahdollista jakaa neljän päädiskurssin alle. Nämä diskurssit ovat: **Neuvostoliitto-myönteinen diskurssi, Neuvostoliitto pelokkaana ja epäluuloisena, Neuvostoliitto vaativana suurvaltana sekä Neuvostoliitto epäluotettavana diktatuurina.**

²⁶⁹Peruskoulun historia 4 1974, 32. Kursiivit kirjoittajan omia.

Kuten aiemmin totesin, nämä diskurssit eivät esiinny johdonmukaisesti kukin yhdessä oppikirjassa, vaan yhdestä oppikirjasta on löydettävissä useita eri diskursseja. Niinpä olen tehnyt diskurssien esiintymisestä havainnollistavan taulukon, josta on mahdollista lukea diskurssien muutosta tutkittuna ajanjaksona.²⁷⁰

Neuvostoliitto-myönteinen diskurssi esittää Neuvostoliiton rauhanomaisena diplomaattina, joka ei ole sotaan etukäteen valmistautunut, vaan joutuu sotaan vasten tahtoaan.

Neuvostoliitto oli pitänyt turvallisuusvaatimuksiaan kohtuullisina; niinpä se ei voinut ymmärtää Suomen kielteistä kantaa, *eikä se ollut siihen varautunut*. Neuvottelujen katkettua venäläiset päättivät sodalla pakottaa Suomen vaatimuksiinsa. Saatuaan hyökkäysvalmistelut kuntoon he irtisanoivat hyökkäämättömyyssopimuksen ja aloittivat sotatoimet 30.11.1939.²⁷¹

Tässä Neuvostoliitto esitetään sotaan varautumattomana valtiona, jolle Suomen kieltäytyminen ei ollut edes vaihtoehto. Sotilaallisia valmisteluja aletaan tehdä vasta neuvottelujen jälkeen. Tämä tarina muuttuu oppikirjoissa täysin viimeistään 1990-luvulle tultaessa:

Stalin pyrki syksyllä 1939 turvallisuuskysymyksessä neuvotteluratkaisuun. Kuitenkin Neuvostoliitossa oli varauduttu hankkimaan tukikohdat myös asevoimin, ja syksyn aikana oli joukkoja keskitetty Suomen rajalle.²⁷²

Neuvostoliiton näkökulmat tuodaan esiin Suomen näkökulmia useammin ja Neuvostoliiton toimintaa selitetään lukijalle. Käytännössä oppikirja ottaa Neuvostoliiton näkökulman sotia käsitellessään. Tämän diskurssin yhteydessä Suomi usein esitetään taipumattomana, epäluuloisena sekä sotaisana:

Kun suomalaiset suhtautuivat myös jatkoneuvotteluissa kielteisesti esitettyihin aluevaihto- ja vuokrausesityksiin, neuvottelut kariutuivat keväällä 1939. Suomen hallitus pelasi upporikasta ja rutiköyhää: se kieltäytyi kaikista ehdotuksista tekemättä yhtään vastaehdotusta...²⁷³

Neuvostoliiton näkökulma nousee oppikirjoissa esille erityisesti 1970-luvulla, mutta myös 1990-luvulla. Kuitenkin (kuten olen myös taulukossa havainnollistanut) Neuvostoliitto-myönteinen diskurssi on oppikirjoissa pääasiallisena diskurssina vain 1970-luvulla. Myöhemmissä oppikirjoissa, jossa tällaista diskurssia on havaittavissa, se ei koskaan ole talvi- ja jatkosotien käsittelyssä päädiskurssin asemassa. Niinpä voidaankin karkeasti ottaen todeta, että 1970-luvulla kirjoitetut oppikirjat ovat kaikkein Neuvostoliitto-myönteisimpiä Suomen ja Neuvostoliiton välisiä sotia käsiteltäessä.

²⁷⁰ Katso Liite 14.

²⁷¹ Peruskoulun historia 4 1974, 34.

²⁷² Historiankirja 8 1990, 111.

²⁷³ Historian tiet 8 1985, 134.

Neuvostoliitto pelokkaana ja epäluuloisena on diskurssi, jossa Neuvostoliiton ja Suomen suhteissa ja sotaan johtavissa tapahtumissa korostuu Neuvostoliiton kokema pelko ja uhka siitä, että Saksa käyttäisi Suomea hyökkäysväylänä. Neuvostoliitto kuvataan epäluuloiseksi ja pelokkaaksi, uhatuksi valtioksi. Sota perustellaan Neuvostoliiton kokemana turvallisuusuhkana.

Hitler oli lukuisia kertoja julistanut olevansa kommunismin vastustaja. *Pelättiin* Saksan ennen pitkään hyökkäävän ja *epäiltiin* että Suomi voisi tukea hyökkääjää. Neuvostoliittoa *huolestutti* ennen kaikkea Leningradin *turvallisuus*, sillä kaupunki oli lähimmillään vain 30 kilometrin päässä Suomen rajalta. [...] Vaikka Suomi vakuutti puolueettomuuttaan, se ei poistanut Neuvostoliiton *epäluuloa*.²⁷⁴

Yllä olevasta esimerkistä on selvästi nähtävissä Neuvostoliiton kokema turvallisuusuhka sekä epäluuloinen suhtautuminen Suomeen. Tällaiset sanavalinnat, joissa toistuvasti käytetään sanoja ”pelko”, ”huoli”, ”turvallisuus” ja ”epäluulo” rakentavat kuvaa Neuvostoliitosta omaa turvallisuuttaan suojelevana valtiona. Tällainen diskurssi on kuitenkin vain muutamassa oppikirjassa pääasiallisena diskurssina, vaikka se onkin läsnä monissa oppikirjoissa yhtenä diskurssina muiden joukossa.

Neuvostoliitto vaativana suurvaltana – diskurssissa Neuvostoliitto esitetään sotaan johtaneissa neuvotteluissa taipumattomana, vaativana ja uhkaavana. Neuvostoliiton voima ja suuruus korostuu, samoin sodassa Neuvostoliiton ylivoimainen asema. Neuvostoliitto esitetään selkeästi Suomen vihollisena, hyökkääjänä.

On mielenkiintoista, että oppikirjoissa esiintyy 1970-luvulla ristiriitainen Neuvostoliitto-kuva sen suhteen, vaatiiko Neuvostoliitto Suomelta alueita, vai onko kyseessä neuvottelut, joissa tarjotaan aluevaihtoksia. Erityisen selkeästi tämä on nähtävissä vuoden 1974 oppikirjassa, jossa esiintyy kaikki 4 diskurssia:

Maailmansodan alettua 1.9.1939 Neuvostoliitto palasi *aluevaatimuksiin* ja *ehdotti* neuvotteluja. Baltian maiden osalta neuvottelut johtivat nopeasti tuloksiin. Suomi suhtautui *ehdotukseen* erittäin haluttomasti, mutta ei voinut siitä kieltäytyäkään.²⁷⁵

Neuvostoliitto *vaati* Suomenlahden saarien lisäksi alueita Kannakselta ja Hankoa. Vastineeksi se *tarjosi* alueita Itä-Karjalasta. Vaikka Suomella ei siis ollut tietoa ulkopuolisesta tuesta, se esiintyi neuvotteluissa taipumattomana. Suomi oli halukas vain vähäisiin myönnytyksiin. Neuvottelut katkesivat tuloksettomina.²⁷⁶

Näissä katkelmissa on havaittavissa kahden diskurssin vuorottelua. Neuvostoliitto toisaalta vaatii alueita, toisaalta tekee ehdotuksia, joista Suomi taipumattomana maana kieltäytyy.

²⁷⁴ Elävää historiaa 8 1986, 103. Kursiivit kirjoittajan omia.

²⁷⁵ Peruskoulun historia 4 1974, 33.

²⁷⁶ Peruskoulun historia 4 1974, 34.

Suomi esitetäänkin taipumattomana maana pitkälti lähes koko 1970- ja 1980-lukujen ajan, kunnes vuoden 1987 oppikirjassa, Koulun historia 8, tapahtuu selkeä muutos. Tuossa oppikirjassa esiintyy ainoastaan Neuvostoliitto vahvana hyökkääjänä –diskurssia, mikä tekee kyseisestä oppikirjasta Neuvostoliitto-kielteisimmän oppikirjan 1980-luvulla. Muutos on havaittavissa erityisesti kuvamateriaalissa: aikaisemmissa oppikirjoissa karttoihin on merkitty vain Neuvostoliiton aluevaatimukset, nyt kuvataan myös Suomen tekemät myönnytykset. Niinpä kuva taipumattomasta, kaikista neuvotteluista kieltäytyvästä valtiosta hajoaa: Suomi teki myös myönnytyksiä, mutta ne eivät riittäneet.²⁷⁷

Mielenkiintoista on myös, että oppikirjoissa Neuvostoliitto esiintyy aluksi vaativampana ja jyrkempänä Baltian maita kuin Suomea kohtaan:

Viron, Latvian ja Liettuan hallitusten edustajat saivat kutsun Moskovaan, jossa heille esitettiin Neuvostoliiton *vaatimukset*: maiden piti solmia sotilaalliset yhteistyösopimukset Neuvostoliiton kanssa ja sallia se, että Neuvostoliitto perustaa niiden alueille sotilastukikohtia. Kun Baltian maat olivat suostuneet, oli Suomen vuoro. Suomen piti lähettää edustajansa Moskovaan neuvottelemaan Neuvostoliiton *ehdotuksista*.²⁷⁸

Suomen kohdalla on kyse ehdotuksista, mutta Baltian mailta alueita vaaditaan.

Neuvostoliiton suuruus Suomeen verrattuna on tosiasia, joten ei sinänsä ole odottamaton havainto, että tämä diskurssi on nykyisissäkin oppikirjoissa pääasiallisena esitystapana. Kuitenkin diskurssin sisällä on tapahtunut joitain muutoksia. Neuvostoliiton aluevaatimusten jyrkkyys Neuvostoliiton neuvotteluissa korostuu hetkellisesti 1990-luvun lopulla ja 2000-luvun alussa: ”Kun Suomi kieltäytyi alistumasta Neuvostoliiton esittämiin aluevaatimuksiin, neuvostojohto määräsi armeijansa hyökkäämään Suomeen. Suomalaiset pitivät puoliaan kolme kuukautta, kunnes ylivoimainen vastustaja pakotti heidät taipumaan.”²⁷⁹Tulkitsen tämän hetkellisen korostetun jyrkkyyden ja negatiivisuuden kertovan siitä, että Neuvostoliiton romahdettua oppikirjan tekijöillä on ollut mahdollisuus käyttää jyrkempää kieltä Neuvostoliitosta kirjoitettaessa. Oppikirjojen julkaisussa on aina olemassa muutaman vuoden viive ja Neuvostoliiton romahdettua on uskoakseni kestänyt hetki ennen kuin oppikirjat ovat löytäneet uuden tavan kirjoittaa aikaisemmin totutusta poikkeavalla tavalla.

Neuvostoliitto epäluotettavana diktatuurina on diskurssi, jossa nostetaan esiin Stalinin puhdistukset sekä muut sisäiset epäkohdat. Neuvostoliiton sanomisiin ei välttämättä uskota, ne esitetään epäluotettavassa valossa. Haluaako Neuvostoliitto vallata Suomen vai onko todella kyse

²⁷⁷ Koulun historia 8 1987, 118.

²⁷⁸ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 108. Kursiivit kirjoittajan omia.

²⁷⁹ Historia NYT 8 2003, 56.

vain turvallisuusnäkökohdista? Myös sellaiset kiistellyt asiat, kuin Mainilan laukaukset tai Terijoen hallitus esitetään nyt siinä valossa, että Neuvostoliittoon ei voi luottaa.

Stalinin puhdistukset on mainittu jo vuoden 1974 oppikirjassa lyhyesti, vaikka oppikirja muuten edustaakin pääasiassa Neuvostoliitto-myönteistä diskurssia. ”Suomessa kyti syvä pelko kommunismia ja sen emämaata Neuvostoliittoa kohtaan. Sitä lisäsi esimerkiksi Stalinin puhdistuksista kantautuneet tiedot.”²⁸⁰ Tämän lyhyen maininnan lisäksi ei Neuvostoliitosta diktatuurina enää puhuta tässä oppikirjassa talvi- ja jatkosotien yhteydessä. Neuvostoliiton viholliskuva on 1970- ja 1980-luvuilla muutenkin varsin myönteinen, erityisesti kun ottaa huomioon, että kyseessä on Suomea vastaan sotiva valtio. Seuraavan kerran Stalinin puhdistuksista löytyy maininta talvi- ja jatkosotien yhteydessä vasta vuonna 2003. Tuolloin Suomen pärjäämistä neuvostoarmeijaa vastaan selitetään sillä, että Stalinin puhdistuksissa on tapettu upseeristoa. ”Johtajilta puuttui kokemusta ja joukoilta halu taistella. Neuvostojoukkojen kokeneimmat upseerit olivat joutuneet Stalinin puhdistusten uhreiksi...”²⁸¹

Mainilan laukaukset on tapahtuma, jonka tulkinnat muuttuvat suuresti tutkittuna ajanjaksona. 1970- ja 1980-luvuilla Mainilan laukaukset esitetään usein epäselvästi: lukijalle ei tehdä selväksi, mikä oli totuus.

Molotov jätti 26. marraskuuta Suomelle nootin, jossa esitettiin syytös tykistötutituksesta Neuvostoliiton puolella olevaan Mainilan kylään. Suomi kiisti välikohtauksen ja esitti tutkimuksien tekemistä. Kaksi päivää myöhemmin Neuvostoliitto katsoi hyökkäämättömyyssopimuksen rauenneen ja katkaisi diplomaattisuhteet. Puna-armeija aloitti hyökkäyksen, kun marraskuun 30. päivän aamu sarasti.²⁸²

Yllä olevassa lainauksessa Neuvostoliitto esittää syytöksen, jonka Suomi kiistää, mutta oppikirja ei ota sen selvemmin kantaa siihen, mikä oli totuus. Mainilan laukausten ei suoraan sanota tulleen Neuvostoliiton puolelta.

Mainilan laukauksia ei aina edes mainita oppikirjoissa, jotka on kirjoitettu 1970- tai 1980-luvuilla. Välillä Suomen vastausta ei ole mainittu, kuten tässä esimerkissä: ”Suomea syytettiin rajaloukkauksista.”²⁸³ Sen enempää ei Mainilan laukauksista tuossa oppikirjassa puhuttu. Vuoden 1974 oppikirjassa asia on ilmaistu näin:

²⁸⁰ Peruskoulun historia 4 1974, 31.

²⁸¹ Historia NYT 8 2003, 58.

²⁸² Historian tiet 8 1985, 139.

²⁸³ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 109.

Neuvottelujen katkettua venäläiset päättivät sodalla pakottaa Suomen vaatimuksiinsa. Saatuaan hyökkäysvalmistelut kuntoon he irtisanoivat hyökkäämättömyyssopimuksen ja aloittivat sotatoimet 30.11.1939. *Muodolliseksi syyksi* mainittiin rajaloukkaus Mainilan kylässä Kannaksella.²⁸⁴

Mainilaa on tässä nimitetty ”muodolliseksi syyksi”, siis ei todelliseksi syyksi sodan aloittamiselle. Kuitenkaan oppikirja ei aseta itse rajaloukkaus-tapahtumaa kyseenalaiseksi, vain sen merkityksen Neuvostoliiton hyökkäykselle. Vasta vuoden 2000 oppikirjassa Kronikka 8 käy ilmi, mikä oli todellinen tapahtumien kulku:

Moskovan neuvottelujen epäonnistuttua Neuvostoliitto väitti, että Suomen puolelta oli ammuttu rajan yli tykeillä Mainilan kylään marraskuun 26. päivänä. Suomalaiset tutkivat asiaa ja ilmoittivat, ettei tykkien kantomatka riittänyt kyseiseen tekoon. *Myöhempi historian tutkimus on osoittanut, että venäläiset itse ampuivat Mainilan laukaukset, Neuvostoliitto käytti niitä vain tekosyynä voidakseen irtisanoa maiden välisen hyökkäämättömyyssopimuksen.*²⁸⁵

Vaikka Mainilan laukaukset esitetään selkeästi Neuvostoliiton ampumiksi vasta 2000-luvulla, samoihin aikoihin Stalinin puhdistusten kanssa, esiintyy Neuvostoliitto epäluotettavana jo aiemmin. Neuvostoliiton epäluotettavuus käy ilmi myös Terijoen hallituksesta puhuttaessa. 1970- ja 1980-luvuilla oppikirjoissa yleensä vaietaan Terijoen hallituksesta täysin. Tulkitsen tämän johtuvan siitä, ettei Neuvostoliittoa haluta tai voida esittää epäedullisessa valossa. Terijoen hallitusta käsitellään kuitenkin vuoden 1986 oppikirjassa:

Neuvostoliiton johtajat uskoivat lujasti nopeaan voittoon, sillä he kuvittelivat, että suomalainen työväki aloittaisi vallankumouksen. Sen vuoksi venäläiset muodostivat kansalaissodan jälkeen Neuvostoliittoon paenneista suomalaisista kommunisteista ns. Terijoen hallituksen. Sen oli määrä ottaa sodan päätyttyä valta Suomessa. Suomessa oltiin varmoja, että sodassa on kysymys valtion olemassaolosta. Sen vuoksi koko kansa asettui yhtenäisenä vihollista vastaan.²⁸⁶

Samanlainen tulkinta Terijoen hallituksesta löytyy myös *Historiankirja 8*-oppikirjasta vuodelta 1990. 1980-luvun lopulla ja 1990-luvulla kaikki oppikirjat eivät vielä tuo Terijoen hallitusta esille yhtä epäilyttävässä valossa, kuin tuo vuoden 1986 oppikirja. Esimerkiksi *Koulun historia 8, Kohti nykyaikaa* sekä *Ihmisen aika: kaksi vuosisataa* ovat oppikirjoja, joissa Terijoen hallitusta ei mainita lainkaan. Kuitenkin 2000-luvulla Terijoen hallituksesta käytetään muun muassa ilmaisua ”nukkehallitus”²⁸⁷ ja oppikirjatekstistä käy selkeästi ilmi, että kyseessä on Neuvostoliiton toimesta asetettu hallitus, joka ei edusta Suomen kansaa. Aikaisemmissa oppikirjoissa Terijoen hallitus on kuvattu suomalaisten kommunistien perustamaksi, ilman että Neuvostoliitto on esiintynyt asiaan osallisena.

²⁸⁴ Peruskoulun historia 4 1974, 34. Kursiivit kirjoittajan omia.

²⁸⁵ Kronikka 8 2000, 94. Kursiivit kirjoittajan omia.

²⁸⁶ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 106.

²⁸⁷ Katso esim. Kronikka 200, 128.

Kuvailemani neljä päädiskurssia voidaan asettaa myös janelle sen mukaan, kuinka Neuvostoliitto-myönteisiä ne ovat. Neuvostoliitto-myönteinen diskurssi antaa nimensä mukaisesti kaikkein myönteisimmän kuvan Neuvostoliitosta. Neuvostoliitto pelokkaana ja epäluuloisena – diskurssi ei ole yhtä positiivinen, mutta toisaalta Neuvostoliiton hyökkäykselle on esitetty selkeä motivaatio ja Neuvostoliiton toiminta on selitetty lukijalle. Pelko ja huoli ovat inhimillisiä tunteita. Valtio onkin inhimillistetty tässä diskurssissa tuntevaksi entiteetiksi.

Neuvostoliitto vahvana hyökkääjänä – diskurssi antaa Neuvostoliitosta taipumattoman ja jyrkän kuvan. Neuvostoliitto ”vaatii” eikä ”esitä” tai ”tarjoa”. Tämä diskurssi antaa Neuvostoliitosta kielteisen kuvan, sillä edellä mainitut ominaisuudet ovat mielestäni selkeästi kielteisiä. Diskurssissa ei myöskään koeteta ymmärtää Neuvostoliiton motiiveja tai lähtökohtia. Kaikkein negatiivisimman kuvan Neuvostoliitosta rakentaa diskurssi 4, eli Neuvostoliitto epäluotettavana diktatuurina. Neuvostoliitto esitetään tässä diskurssissa epäluotettavaan ja arvaamattomana ja esille nostetaan myös epäkohtia, kuten Stalinin puhdistukset, myös armeijan johdossa.

Oppikirjoissa on havaittavissa suhteellisen selkeä muutos Neuvostoliitto-myönteisyydestä kohti Neuvostoliitto-kielteisyyttä. Kaikkein vahvimpana oppikirjoissa esiintyy diskurssi 3, Neuvostoliitto vahvana hyökkääjänä. Tuo diskurssi on löydettävissä jokaisesta tutkimastani oppikirjasta ja se on yhtä poikkeusta lukuun ottamatta pääasiallinen diskurssi kaikissa vuoden 1987 jälkeen julkaistuissa oppikirjoissa. Samoin Suomi-kuvan muutos asettuu suunnilleen samoihin hetkiin kuin Neuvostoliitto-kuvassa tapahtunut muutos. Vuoden 1987 oppikirja Koulun historia 8 on ensimmäinen oppikirja, jossa sotaan johtaneita tapahtumia kuvattaessa ei esiinny Suomi-kritiikkiä, joka rakentaisi kuvaa Suomen syyllisyydestä talvisodan syyttämiseen.

Yksi tutkimukseni hypoteeseista on, että oppikirjoissa esiintyvät muutokset Neuvostoliitto-kuvassa on selitettävissä pitkälti ulkopoliittisten muutosten, Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden avulla. Mielestäni on luontevaa ajatella, että tämä poliittisen tilanteen vaikutus korostuu erityisesti niissä historian oppikirjojen sisällöissä, joissa on kyse Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden kuvaamisesta, tai poliittisesti herkistä asioista Neuvostoliitolle. Talvisodan esitystavassa on nähtävillä erityisen selkeästi tämä Neuvostoliiton poliittinen vaikutus oppikirjojen sisältöihin.

Jatkosodan syyttämistä ja Suomen ja Neuvostoliiton roolia näissä tapahtumissa on oppikirjoissa käsitelty kaiken kaikkiaan vähemmän kuin talvisotaa. Jatkosodan tulkinnatkin selvästi vaihtelevat tutkittuna ajanjaksona. Olen taulukoinut oppikirjat sen mukaan, esitetäänkö niissä Suomi vai

Neuvostoliitto syyllisenä sotaan, sekä kuka on hyökkääjä. Syyllisyyden ole määritellyt siten, että mikäli oppikirja kritisoi jommankumman osapuolen toimintaa sotaan johtaneiden tapahtumien kuvauksessa, kyse on syyllisyydestä. Jatkosotaa edelsi lyhyt rauhanaika, jota nykyään kutsutaan välirauhan ajaksi. Myös välirauhan kuvaukset, Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden kehitys lyhyen rauhan aikana, rakentavat kuvaa uuteen sotaan johtaneista syistä.

Jatkosodan narratiiveissa on itse asiassa havaittavissa melko vähän Neuvostoliitto-kuvan muutoksia. Tekemästäni jatkosota-taulukoinnista voi lukea, että Neuvostoliitto esitetään hyökkääjänä kaikissa tutkimukseni oppikirjoissa lukuun ottamatta kahta ensimmäistä oppikirjaa, *Peruskoulun historia 4* (1974) ja *Historian perustiedot 8* (1975).²⁸⁸ Kuitenkin myös näissä kahdessa oppikirjassa Neuvostoliitto esitetään osittain syylliseksi jatkosodan syttymiseen:

Suomalaiset pelkäsivät, että Neuvostoliitto käyttäisi näin syntynyttä tilannetta hyväkseen ja miehittäisi *etupiiriinsä kuuluneen Suomen*. Pelkoa lisäsi *Viron ja Latvian liittäminen Neuvostoliittoon* kesäkuussa 1940. Venäläiset näet puolestaan pelkäsivät, että Hitler [...] olisi kohta valmis hyökkäämään Neuvostoliittoon, ja he halusivat olla vastassa mahdollisimman kaukana lännessä.²⁸⁹

Suomalaisten pelkoa ja epäluuloa lisäsivät *monet Neuvostoliiton toimenpiteet*, jotka Suomessa tulkittiin vihamielisiksi. Niinpä kun eristetty Suomi pyrki lähentymään Ruotsia ja tunnusteli liittosuhteen mahdollisuutta, *Neuvostoliitto esti tämän*. Suomalaisten mielestä se näin koetti varmistaa tilanteen, jossa sen olisi mahdollisimman helppo kaapata Suomi.²⁹⁰

Näissä lainauksissa on pyritty esittämään Neuvostoliiton toiminnan uhkaavuus lähinnä Suomen tekemänä tulkintana, ei niinkään ehdottomana tosiasiana. Kyse näyttäisi olevan Suomen pelosta. Toisaalta Neuvostoliitto esti Suomen ja Ruotsin lähentymisen ja liitti Baltian maat itseensä. Myös Suomen kuuluminen Neuvostoliiton etupiiriin tuodaan esiin. Suomen näkökulmasta Neuvostoliitto siis muodosti uhan myös talvisodan jälkeen. Samankaltainen näkemys löytyy myös *Historian perustiedot 8*-oppikirjasta:

Solmittu rauhansopimus ei luonut Suomen ja Neuvostoliiton välille luottamuksen ja ystävyyden tilaa. Suomalaisten käsityksen mukaan Neuvostoliitto uhkasi jatkuvasti Suomen itsenäisyyttä. Erityisesti kesällä 1940, kun Viro ja Latvia muuttuivat neuvostotasavalloiksi ja liittyivät Neuvostoliittoon, tunsivat suomalaiset olonsa turvattomaksi.²⁹¹

Oppikirja esittää Neuvostoliiton uhan olevan jälleen suomalaisten tulkintaa. Kuitenkin seuraavalla sivulla olevien Paasikiven sähkeiden avulla syntyy lukijalle erilainen kuva Neuvostoliiton toiminnasta: painostus ei ole vain suomalaisten kuvittelua, vaan Molotov puuttuu selvästi Suomen sisäisiin asioihin, nimittäin presidentin vaaliin:

Sähke Moskovan-lähetystöltä ulkoasiainministeriölle 7.12.40.

²⁸⁸ Liite 15.

²⁸⁹ Peruskoulun historia 4 1974, 37. Kursiivit kirjoittajan omia.

²⁹⁰ Peruskoulun historia 4 1974, 37. Kursiivit kirjoittajan omia.

²⁹¹ Historian perustiedot 8 1975, 75.

Komissaari Molotovin 6.12. antama toinen ilmoitus oli seuraava: ”Emme halua sekaantua Suomen asiaan emmekä tehdä mitään vihjauksia Suomen uuden presidentin ehdokkuuden johdosta, mutta seuraamme tarkoin vaalivalmisteluja. Haluaako Suomi rauhaa Neuvostoliiton kanssa tulemme päättämään siitä, kuka valitaan presidentiksi. On selvää, että jos joku sellainen kuin Tanner, Kivimäki, Mannerheim tai Svinhufvud valitaan presidentiksi, niin teemme siitä sen johtopäätöksen, ettei Suomi halua täyttää Neuvostoliiton kanssa tekemäänsä rauhan sopimusta.” Huomautin, että presidentinvaali on täysin sisäinen asiamme, minkä hra Molotov myönsi lisäten, että tietysti voitte valita presidentiksi kenet tahdotte, mutta meillä on oikeus tehdä omat johtopäätöksemme...

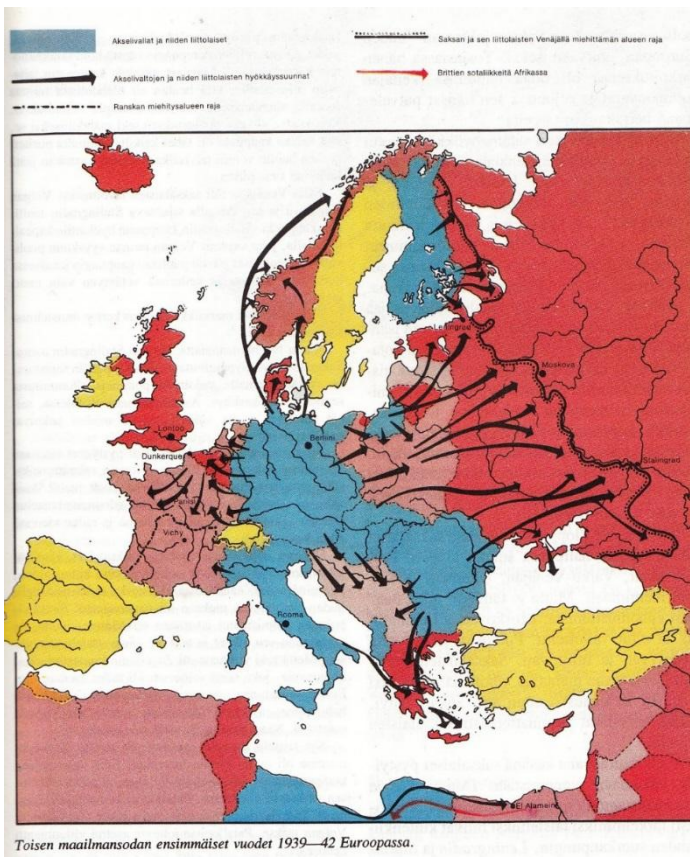
Paasikivi²⁹²

Kahta poikkeusta lukuun ottamatta oppikirjat siis esittävät Neuvostoliiton hyökkääjänä jatkosodassa. Kaikissa oppikirjoissa ei kuitenkaan sanota suoraan, että Neuvostoliitto hyökkäsi Suomeen, mutta Neuvostoliitto ”aloittaa pommitukset” tai ”pommitti Suomen kaupunkeja”. Suurin osa oppikirjoista myös esittää Neuvostoliiton jollain tavalla syylliseksi sotaan: oppikirjoissa useimmiten esiintyy arvostelua Neuvostoliiton toimintaa kohtaan ennen jatkosodan syttymistä.

Suomi-kuvassa sen sijaan on huomattavasti enemmän vaihtelua jatkosodan narratiiveissa. Suomi on hyökkääjä jatkosodassa koko 1970-luvun, enää joka toisessa 1980-luvun oppikirjassa,

neljänneksessä 1990-luvun oppikirjoista ja jälleen puolissa 2000-luvun jälkeen julkaistuissa oppikirjoissa.²⁹³ Tässä tapauksessa muutos ei ole lineaarista; Suomi hyökkääjänä-diskurssi ei esimerkiksi vähene tutkittuna aikana tasaisesti.

Erityisesti 1970-luvulla Suomi kuvataan oppikirjoissa hyökkääjänä ja Saksan liittolaisena. Tämä näkyy niin kartoissa kuin muussakin kuvamateriaalissa. Esimerkiksi tässä toista maailmansotaa ja Saksan hyökkäyksiä käsittelevässä kartassa Suomi on merkitty Saksan kanssa samalla värillä. On kuitenkin

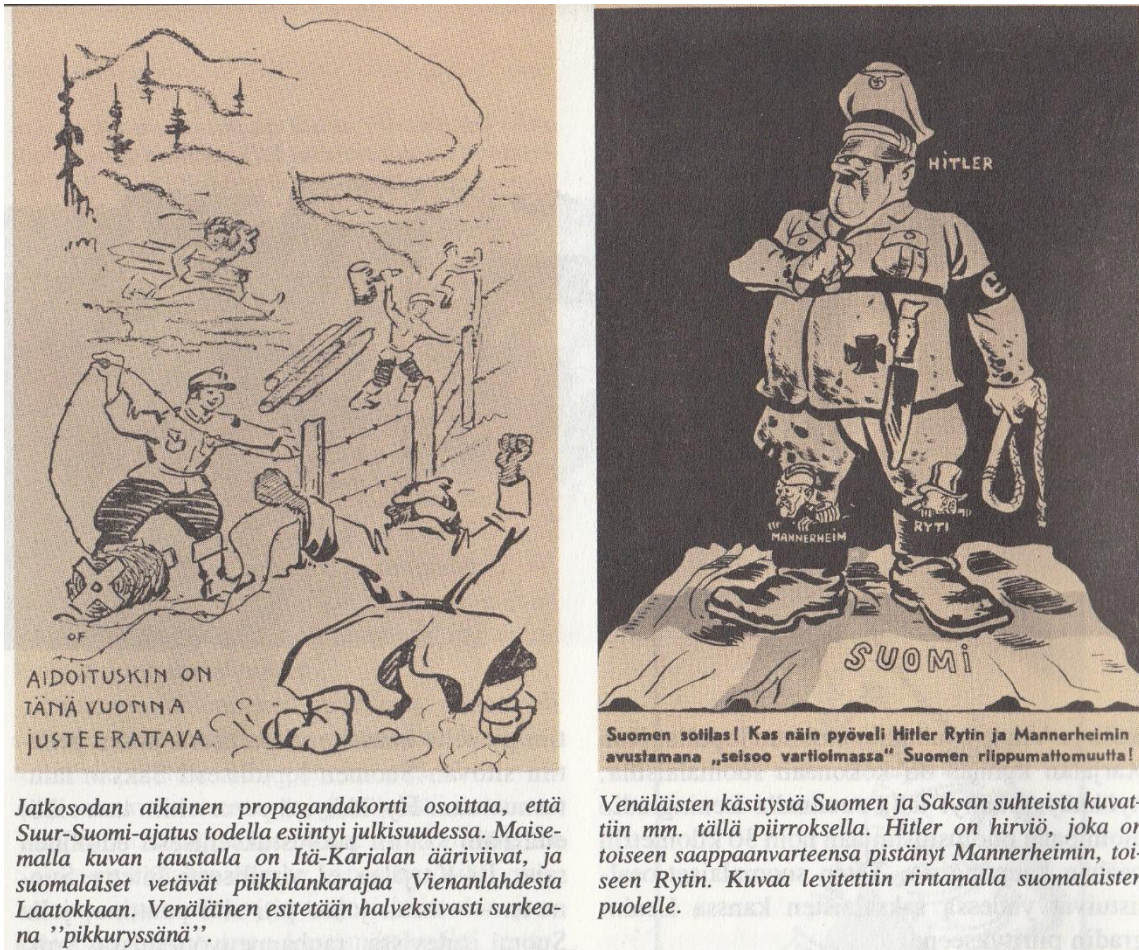
Kuva 31. Suomi ja Saksa liittolaisia, kartta. (Historia ja me 8 1977, 33.)

²⁹² Historian perustiedot 8 1975, 76.

²⁹³ Liite 15.

mahdotonta vetää tästä suuriakaan johtopäätöksiä Neuvostoliiton representaatioon liittyen, sillä kyse on mahdollisesti uusimman historiantutkimuksen tuomasta näkökulmasta toiseen maailmansotaan ja Saksan ja Suomen välisiin suhteisiin sen aikana.

Samassa oppikirjassa jatkosodan käsittelyn yhteydessä on esitetty kaksi piirrosta:

Kuva 32. Suur-Suomi-aate ja Suomi Hitlerin saappaassa. (Historia ja me 8 1977,40.)

Vasemman puoleinen on postikortti jatkosodan ajoilta Suomesta. Suur-Suomi aatteen tuominen esiin oppikirjassa luo mielikuvaa hyökkäävästä Suomesta. Kuva antaa ymmärtää, että sodan tarkoituksena ei ollut vain saada menetettyjä alueita takaisin, vaan myös valloittaa uusia alueita. Oikean puoleinen kuva taas vahvistaa tulkintaa, jonka mukaan Suomi oli Saksan liittolainen. Tosin tässä pilakuvassa Suomi on enemmänkin Saksan talutusnuorassa, Hitler pitää Suomen päättäjiä saappaan varsissaan. Kuvateksti kertoo että kuva esittää neuvostoliittolaista käsitystä talvisodasta. Mielestäni Neuvostoliiton näkemysten esittäminen suomalaisissa oppikirjoissa on osa Neuvostoliiton aikana esiintyvää myönnytyspolitiikkaa.

Toisaalta Suomi-kuvaan vaikuttaa myös se, onko Suomen toimintaa ennen jatkosodan syttymistä kritisoitu. Erityisesti 1970-luvun oppikirjoissa tällaista jopa jälkiviisasta kritiikkiä on havaittavissa:

Eräs vaihtoehto olisi ollut suhteiden parantaminen Neuvostoliittoon. Sen estivät suomalaisten jatkuva epäluulo sekä talvisodan lopputuloksen nostattama katkeruus. Neuvostoliiton taholta kohdistettiin Suomeen toimenpiteitä, jotka Suomessa koettiin painostuksena.²⁹⁴

1980-luvulla Suomi on esitetty hyökkääjänä enää puolessa kaikista oppikirjoista. Vuosisadat vaihtuvat 8 – oppikirjassa jatkosodan käsittely alkaa otsikolla ”Suomalaiset hyökkäävät”. Tekstissä Suomi esitetään hyökkääjänä, vaikkei ehkä sodan aloittajana. ”*Suomalaisten hyökkäys* alkoi heinäkuussa 1941, ja parissa viikossa suomalaiset olivat valloittaneet Laatokan Karjalan ja pysähtyivät vanhalle rajalle. Tämän jälkeen *suomalaiset hyökkäsivät* Karjalan kannakselle. Vastassa olivat Leningradin uloimmat puolustusasemat, ja *suomalaisten hyökkäys* pysäytettiin niiden eteen.”²⁹⁵

1990-luvun oppikirjoissa näyttäisi olevan positiivisempi Suomi-kuva kuin muissa oppikirjoissa: Neuvostoliitto on kaikissa tuon vuosikymmenen oppikirjoissa nimetty hyökkääjäksi sekä sotaan syylliseksi, valtion toimintaa on siis kritisoitu myös sotaan johtaneissa tapahtumissa. Suomi sen sijaan ei ole hyökkääjä, eikä Suomen toimintaa kritisoida ennen sotaa. Vain *Historiankirja 8*-oppikirja tekee poikkeuksen: siinä Suomi nimetään myös hyökkääjäksi, kuten myös Neuvostoliitto, ja lisäksi esillä on Suur-Suomi-aate, luoden kuvaa suomalaisten sotaisuudesta ja valloitushaluista. *Historiankirja 8* on kuitenkin julkaistu vuonna 1990. Se on viimeinen tutkimistani oppikirjoista, joka ilmestyy ennen Neuvostoliiton hajoamista.

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen julkaistuissa oppikirjoissa on havaittavissa selvä Suomi-kuvan muutos: Ennen vuotta 1991 ilmestyneissä oppikirjoissa Suomi esitetään hyökkääjänä yhtä oppikirjaa lukuun ottamatta kaikissa oppikirjoissa, tämän jälkeen enää kolmessa oppikirjassa.²⁹⁶ Tällä tavalla ryhmittelemällä oppikirjoissa on havaittavissa selkeä muutos, joka selittyy mielestäni Neuvostoliiton hajoamisella. Neuvostoliitto-kuva muuttuu negatiivisemmaksi paitsi sanavalintojen kautta myös siksi, että Suomi, johon Neuvostoliittoa peilataan valtioiden välisestä sodasta puhuttaessa, esiintyy puhtoisempana. Suomi ei hyökkää, eikä sen toiminta ja politiikka välirauhan aikana johda uuteen sotaan.

²⁹⁴ Historia ja me 8 1977, 37.

²⁹⁵ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 116. Kursiivit kirjoittajan omia.

²⁹⁶ Liite 15.

On mielestäni mielenkiintoinen havainto, että Suomi-kuva siistiytyy hetkellisesti täysin 1990-luvulla. Olisiko kyse eräänlaisesta ylilyönnistä Neuvostoliiton hajottua? Oppikirjoissa on täytynyt ottaa huomioon Neuvostoliiton olemassaolo ja ulkopoliittinen herkkä tilanne koko Neuvostoliiton olemassaolon ajan. Olisiko niin, että tämän rajoittavan tekijän poistuttua oppikirjateksteissä tuodaan korostetusti esille niitä asioita, joista aiemmin oli vaiettava?

5.3 Voittamaton puna-armeija

Neuvostoliiton armeijan ja sotavoimien kuvaukset luovat yhden tärkeän puolen Neuvostoliiton kokonaisrepresentaatiosta. Se, miten Neuvostoliitto esiintyy sotakentällä, miten armeija pärjää ja millaiseksi se on oppikirjoissa kuvattu, muodostaa osan valtion representaatiosta. Neuvostoliitto esiintyy voimakkaana valtiona, mikäli sen armeija on voimakas. Sotakuvauksia analysoitaessa korostuu luonnollisesti myös vastapuolen sotavoimien esitys sekä siitä tehdyt johtopäätökset kussakin oppikirjassa: Vastustajan sotavoimaa voidaan vähätellä ja luoda siten kontrastia Neuvostoliiton voimakkuuteen nähden. Toisaalta vastustajan sotavoima voidaan kuvata suureksi ja neuvostoarmeija voittoisaksi, jolloin voiton suuruus ja merkitys korostuvat.

Tässä alaluvussa käsittelemme neuvostoarmeijan representaatiota toisessa maailmansodassa, sekä Suomea vastaan sodituissa talvi- ja jatkosodassa. Käyn läpi toisen maailmansodan taisteluja, jotka oppikirjoissa on kuvattu, kuten operaatio Barbarossan, jossa Hitlerin Saksa hyökkää Neuvostoliittoon, Stalingradin taistelu, Berliinin valtauksen sekä talvi- ja jatkosotien kuvauksia neuvostoarmeijasta. Myös partisaanien eli sissien kuvaukset kuuluvat Neuvostoliiton sotavoimien representaatioon. Toisaalta ne ovat myös osa siviiliväestön sotakokemusta. Lisäksi tutkin, miten muiden kansalaisten sotapönnisteluja on Neuvostoliiton puolelta kuvattu. Esiintyykö oppikirjoissa sodan aiheuttamien kärsimysten kuvauksia? Onko neuvostokansalainen inhimillistetty näissä kuvauksissa; entäpä tavallinen rivisotilas?

”Venäläiset kärsivät tappioita, mutta puna-armeija ei kukistunut.”²⁹⁷ Yksi mielenkiintoinen havainto tutkimuksessani oli huomata, että Neuvostoliiton sotajoukoista käytettiin monia eri nimiä, ja että näillä nimillä vaikutti olevan erilaisia merkityssisältöjä. Näitä nimityksiä olivat muun muassa ”neuvostojoukot”, ”puna-armeija”, ”venäläiset”, ”neuvostoliittolaiset”, ”Neuvostoliiton sotajoukot” sekä ”neuvostoarmeija”. Mielenkiintoista oli myös havaita, että ”puna-armeija” sekä ”neuvosto”-

²⁹⁷ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 87.

alkuiset nimitykset (”neuvostoarmeija”, ”neuvostojoukot”) esiintyvät ainoastaan voitokkaina aina 2000-luvulle saakka.²⁹⁸ Sen sijaan ”venäläiset” ja ”Neuvostoliitto” eivät toimijoina ole yhtä selkeän voitokkaita.

Oppikirjojen käyttämässä kielessä tapahtuu muutos: 2000-luvulle saakka voi havaita diskurssia, jossa Neuvostoliiton armeijasta käytetään ilmaisua ”venäläiset” tai ”Neuvostoliitto”, kun armeija joutuu perääntymään, on häviöllä tai sitä kritisoidaan. Kun armeija on voitokas tai sitä kuvaillaan voimakkaaksi ja hyvin varustelluksi puhutaan oppikirjoissa ”puna-armeijasta”, ”neuvostojoukoista” tai ”neuvostoarmeijasta”. Tulkintani mukaan jälkimmäiset ilmaisut ovat ideologisesti värittyneempiä kuin ”venäläiset”: kyse on Neuvostoliiton sotavoimasta, ”neuvostokansasta”, kokonaisuudesta, joka elää kommunistisessa Neuvostoliitossa. Sen sijaan ”venäläiset” viittaa vain yhteen kansaan Neuvostoliiton sisällä eikä sisällä ideologista viittausta Neuvostoliittoon. Oppikirjojen kielenkäytössä saattaisi olla myös ideologinen puoli: oikean aatteen puolesta taisteleva armeija ei voi hävitä.

Erityisen selkeänä ideologinen kielenkäyttö on havaittavissa toisaalta niissä oppikirjoissa, joissa Neuvostoliiton armeijasta ei puhuta negatiivisessa sävyssä lainkaan. Näitä oppikirjoja on tutkitussa aineistossa kolme: *Historian perustiedot 8* (1975), *Historian maailma 8* (1976) sekä *Historia ja me 8* (1977). Näistä oppikirjoista ei löydy lausetta, jossa Neuvostoliiton sotavoimat perääntyisivät tai jossa niitä kritisoidaisiin. Neuvostoliitto ei näissä oppikirjoissa peräänny, mutta toisen armeijan sotajoukot saattavat edetä sen alueella. Ideologinen kielenkäyttö korostuu mielestäni myös niissä oppikirjoissa, joissa systemaattisesti puna-armeija ja neuvostojoukot on esitetty positiivisessa valossa ja venäläiset sitä vastoin negatiivisessa valossa. Tällaisia oppikirjoja ovat *Peruskoulun historia 4* (1974), *Vuosisadat vaihtuvat 8* (1985) sekä *Historian tiet 8* (1985). Toisaalta näissä oppikirjoissa Neuvostoliiton armeija ei pelkästään voita ja hyökkää voitokkaasti, vaan sillä on myös vaikeuksia. Kuitenkin vaikeuksia kohtaavat vain venäläiset. Puna-armeijan voitokkuus siis korostuu, vaikka näissä oppikirjoissa Neuvostoliiton armeija sentään kohtaa myös tappioita, joskin vain venäläisten toimesta.

On huomionarvoista, että 1980-luvun puoliväliin asti oppikirjoissa on havaittavissa kaksi tapaa puhua Neuvostoliiton sotavoimista: joko ne ovat voitokkaat koko historiansa ajan, tai sitten ne joutuessaan perääntymään nimetään ”venäläisiksi”. 2000-luvulla kielenkäyttö oppikirjoissa

²⁹⁸ Liite 16.

kuitenkin muuttuu: ensin ideologinen kielenkäyttö näyttää katoavan, sillä oppikirjoissa käytetään nimityksiä ”venäläiset” ja ”puna-armeija” riippumatta siitä, puhutaanko armeijasta positiivisessa vai negatiivisessa sävyssä. Myös ”venäläiset” ovat voitokkaita ja myös ”puna-armeija” perääntyy. Kolme viimeistä analysoitua oppikirjaa taas muodostavat oman ryhmänsä, joka eroaa muista 2000-luvun oppikirjoista: ainoana toimijana ovat nyt ”puna-armeija” tai ”neuvostojoukot”. Venäläisistä ei puhuta Neuvostoliiton sodissa lainkaan, vaan armeijaan viitataan vain ideologisemmilla termeillä.²⁹⁹ Se, mitä nimitystä Neuvostoliiton armeijasta käytetään, on vain yksi osa armeijan representaatiota historian oppikirjoissa. On kuitenkin mielenkiintoista havaita, että 1970-luvulta 2000-luvulle asti oppikirjojen kieli luo kuvaa voittoisasta puna-armeijasta ja menestyksekkäistä neuvostojoukoista; perääntymään joutuvat vain venäläiset. Mistä tämä ilmiö johtuu? On vaikea uskoa, että kyse olisi sattumasta, sillä ilmiö on havaittavissa kolmella eri vuosikymmenellä.

Seuraavaksi käyn tarkemmin läpi toisen maailmansodan sotakuvauksia, joissa Neuvostoliitto on yhtenä osapuolena. Neuvostoliittoa käsittelevän tekstin osuus toisen maailmansodan tapahtumien kuvauksissa on läpi tutkitun ajanjakson pysynyt suunnilleen samana, suhteellinen osuus on n. 20–25 % keskimäärin.³⁰⁰ Kuvien osuus sen sijaan vähenee selvästi: Neuvostoliittoa käsitteleviä kuvia on suhteessa eniten 1970- ja 1980-luvuilla. Korkeimmillaan kuvien suhde on vuoden 1977 oppikirjassa *Historia ja me 8*, jossa Neuvostoliitto esiintyy lähes joka toisessa toista maailmansotaa käsittelevässä kuvassa. Kuvien ja tekstin suhde 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa ei ole tasapainossa. Vielä 1990-luvulla ja 2000-luvun alussakin kuvien osuus nousee välillä noin kolmannekseen, mutta viimeisissä neljässä oppikirjassa kuvien ja tekstin osuus on tasapainossa: Neuvostoliittoa käsitellään niin sanallisesti kuin kuvallisestikin noin 20–25 %:ssa toista maailmansotaa käsittelevästä oppimateriaalista.³⁰¹ Kuvien ja tekstin suhteen vääristymä 1970- ja 1980-luvuilla kertoo uskoakseni Neuvostoliiton merkityksestä tuona aikana. Oppikirjojen sisältö ja aihealueet, jotka kunakin vuonna tulee käydä läpi, on tarkasti määritetty peruskoulun opetussuunnitelmissa. Kuvamateriaalien sisältöjä ei sen sijaan ole samaan tapaan määritetty, joten uskon Neuvostoliiton korostuneen merkityksen 1970- ja 1980-lukujen Suomessa näkyvän herkemmin kuvamateriaalien määrissä, kuin tekstin määrissä.

²⁹⁹Katso Liite 16.

³⁰⁰Katso Liite 9.

³⁰¹Katso Liite 11.

Toisen maailmansodan sotavalokuvissa on myös havaittavissa mielenkiintoinen ilmiö: valokuvissa ei esiinny yhtäkään kuollutta neuvostosotilasta.³⁰² Mielestäni havainto on odottamaton, kun on kuitenkin kyse tähän mennessä suurimmasta sodasta Euroopassa. Valokuvia neuvostoarmeijasta on tosin oppikirjoissa ylipäättään todella vähän.³⁰³ Joka tapauksessa tämä havainto tukee aiemmin tulkitsemaani voittamattoman puna-armeijan diskurssia: kaikissa oppikirjoissa koko tutkitulla aikavälillä puna-armeija esiintyy voitokkaana.

Neuvostoliitto esiintyy toisessa maailmansodassa ensimmäisen kerran sotakentällä miehittäessään Puolan syksyllä 1939. Tuon tapahtuman kuvauksia olen käsitellyt jo aikaisemmin alaluvussa 5.1. Puolan miehitys ohitetaan useimmiten muutamalla lauseella, joiden perusteella ei saa kuvaa armeijan käyttämästä väkivallasta. Tämä representaatio muuttuu vasta 2000-luvulla, jolloin Puolan miehityksen julmuus nousee esiin oppikirjatekstissä. kuitenkin myös uusimmassa oppikirjassa *Forum 8* (2013) asia on sivuutettu nopeasti: ”Hitlerin ja Stalinin etupiirisopimuksen mukaisesti Neuvostoliitto valloitti Puolan itäosat.”³⁰⁴

Neuvostoarmeija alkaa toden teolla sotia vasta Hitlerin hyökättyä Neuvostoliittoon operaatio Barbarossan alkaessa 22.6.1941. Aluksi saksalaiset etenevät pitkälle Neuvostoliiton alueille. Saksalaisten eteneminen on 1970-luvulla kuvattu väheksyvään sävyyn: ”Neuvostoliiton suunnaton koko teki kuitenkin sen kukistamisen mahdottomaksi. Vaikka saksalaiset valloittivatkin nopeasti suuren osan Euroopan-puoleisesta Neuvostoliitosta, eivät he vielä olleet lähelläkään voittoa.”³⁰⁵ Suurten alueiden valtaaminen tehdään merkityksettömäksi toteamalla tavoitteen mahdottomuus. Tässä perusteena on Neuvostoliiton koko. Vuoden 1977 oppikirjassa *Historia ja me 8* on havaittavissa saksalaisten ja Hitlerin esittämistä erityisen negatiivisesti:

Hitler perusteli hyökkäystä väittämällä Neuvostoliiton uhkaavan Saksan selustaa. Hän julisti ristiretkä bolševismia vastaan Saksan johtaman ”uuden Euroopan” turvaamiseksi. Tosiasiassa hänen tarkoituksensa oli ottaa haltuunsa Venäjän luonnonvarat ja orjuuttaa sen kansat palvelemaan herrakansan tarpeita.³⁰⁶

Lisäksi oppikirja kuvailee hyökkääjien kohtaamaa vastarintaa ”raivokkaaksi”. ”Neuvostokansa aloitti maahantunkeutujaa vastaan raivokkaan vastarinnan, ”suuren isänmaallisen sodan.”³⁰⁷ Myös tässä oppikirjassa saksalaisten eteneminen on tulkittu epäonnistumisen kautta:

³⁰²Katso Liite 17.

³⁰³Katso Liite 7. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että kuvia Neuvostoliitosta toisessa maailmansodassa olisi vähän; toisen maailmansodan Neuvostoliittoa käsittelevät kuvat koostuvat kartoista, valokuvista, piirroksista, kuvaajista sekä tilastoista. Valokuvissa esiintyvät usein partisaanit sekä Leningradin kärsivät siviilit. Nämä valokuvat eivät kuitenkaan käsittele neuvostoarmeijaa vaan siviilejä toisessa maailmansodassa, joten olen rajannut ne tilaston ulkopuolelle.

³⁰⁴ *Forum 8 Historia* 2013, 40.

³⁰⁵ *Peruskoulun historia* 4 1974, 25.

³⁰⁶ *Historia ja me 8* 1977, 33–34.

Vuoden 1941 loppuun mennessä saksalaiset olivat saaneet haltuunsa suuren alueen: Baltian maat, Valko-Venäjän, Ukrainan ja Krimin niemimaan. Mutta jo tämäkin tulos merkitsi epäonnistumista: Moskovaa ja Leningradia ei ollut vallitettu. Puolustus tuntui vain sitkistyvän ja lujittuvan. Saksalaisten kimppuun kävi uusia mahtavia vihollisia – ensin Venäjän liejukausi, sitten sen ankara talvi. Nämä kuluttivat suunnattomasti saksalaisten voimia.³⁰⁸

Saksalaisten hyökkäyksen kuvaus muuttuu vähitellen, mutta vielä 1980-luvun oppikirjoissa hyökkäyksessä korostuvat ideologiset syyt. ”Tätä operaatio Barbarossan nimellä tunnettua suunnitelmaa oli valmisteltu jo pitkään, sillä Neuvostoliiton tuhoaminen oli eräs kansallissosialistien päätavoitteista. [...] Hitler väitti venäläisten uhkaavan Saksan selustaa ja vaati kaikkia Euroopan kansoja yhtymään »ristiretkeen bolševismia vastaan».³⁰⁹ Diskurssi, jossa Saksan syyt hyökätä Neuvostoliittoon on kuvailtu ideologian kautta, ”ristiretkenä” bolševismia vastaan, ei muutu tutkittuna aikana juurikaan. Muitakin syitä hyökkäykseen annetaan. ”Hitler havitteli Neuvostoliitosta elintilaa ”arjalaiselle herrakansalle” sekä raaka-aineita ja halpaa työvoimaa Saksan sotatalouteen. Tavoitteena oli myös hävittää kommunismi, jota vastaan Hitler oli ikänsä taistellut.”³¹⁰ Muutosta tapahtuu kuitenkin hyökkäyksen kuvailussa. Saksan etenemisen merkitystä ei enää vähätellä toteamalla, etteivät he ”olleet vielä lähelläkään voittoa”.³¹¹ Hyökkäyksen epäonnistumista selitetään vielä Neuvostoliiton hajoamisen jälkeenkin Neuvostoliiton vastarinnan

sitkeytenä.³¹²

Hitlerin sotaretki Neuvostoliittoon saamonsa monenlaisia kuvallisia representaatioita. Kuvallinen representaatio korostaa Neuvostoliiton voimaa ja voitokkuutta, sekä tekee pilaa Hitleristä. Tämä pilakuva rinnastaa Hitlerin sotaretken Napoleonin sotiin.

Kuva 33. Hitlerin ja Napoleonin vertailu. (Elävää historiaa 8 1986, 87.)

³⁰⁷ Historia ja me 8 1977, 34.

³⁰⁸ Historia ja me 8 1977, 34.

³⁰⁹ Historian tiet 8 1985, 109.

³¹⁰ Aikalainen 8 2009, 63.

³¹¹ Historia ja me 8 1977, 34.

³¹² Katso esim. Horisontti – Napoleonista nykypäivään 1993, 274; Kronikka 8 2000, 106; Aikalainen 8 2009, 63.

Hitler on esitetty tässä kuvassa pienenä, vihasena ukkona, joka uhoaa punaiselle Neuvostoliitolle. Neuvostoliittoa kuvaa asetta pitelevä punainen käsi, Tsaarin ajan Venäjää taas talikka nostava käsi. Siten Neuvostoliitto assosioituu työläisiin ja maaseutuun. Neuvostosotilas on kuvassa oikealla ja torjuu Hitlerin hyökkäyksen. Kuvan asettelua voi verrata Euroopan karttaan, jossa Neuvostoliitto on idässä, Saksa taas lännessä.

Toinen samantyyppinen esimerkkikuva löytyy 1990-luvulta. Neuvostoliitto on tässä kuvassa

esitetty pihteinä, joissa on kommunismia symboloiva punatähti. Pihdit murskaavat Natsi-Saksan pienemmät ja ohuemmat pihdit, ja Hitler joutuu pakenemaan. Lisäksi piirroksen pohja näyttää olevan lumihanki, josta pistää ihmisen käsi sekä hakaristillä varustettu tynnyri ja muuta kalustoa. Näin myös Neuvostoliiton kylmä talvi esitetään Hitlerin voittajaksi.

Myös tekstissä sääolosuhteet selittävät osaltaan, miksi saksalaiset eivät menestyneet Neuvostoliiton sotaretkellään. Kaikissa tutkituissa oppikirjoissa ankara talvi sekä neuvostoarmeijan vastarinta ovat saksalaisten epäonnistumisen syytä. Kuva on myös osa voitokkaan puna-armeijan diskurssia.

oli valtava. miljoonasta äät itärintaniestä, ja se

Sodanaikaisessa pilapiirroksessa kuvataan saksalaisten epäonnistumisia piirityksissään. Leningradin, Moskovan ja Stalingradin piiritykset päättyivät neuvostojoukkojen voittoon.

Kuva 34. Hitler epäonnistuu Stalingadissa. (Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 314.)

Stalingradin taistelu saa oppikirjoissa paljon tilaa koko tutkittuna aikana. Taistelulle annettu merkitys tosin muuttuu jonkin verran. Stalingradin taistelut saavat 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa useita sivuja tilaa ja oppikirjoissa on taisteluista useita kuvia: sekä karttoja että valokuvia. Lisäksi monissa oppikirjoissa on pitkiä muistelmia neuvostoliittolaisilta sotilailta, jotka osallistuivat Stalingradin taisteluihin, tai vastaavasti saksalaisilta upseereilta, jotka kertovat

epäonnistumisesta ja kurjuudesta.³¹³ Kuvamateriaalin määrä sekä koko tekstin määrän lisäksi korostavat tapahtumien merkitystä. Esimerkiksi *Koulun historia 8* (1987) esittää Stalingradin taistelun kahden kartan avulla muun tekstin lomassa, sekä lisäksi omalla sivullaan ”Stalingradin taistelu”, jossa on myös valokuva.

Kuvassa on neuvostoliittolaisia sotilaita. Taistelua käydään rauniossa. Rauniokasan päällä makaa mahdollisesti kuollut sotilas. Kuvan etualalla on kaksi miestä, joista toinen auttaa toista kiipeämään rauniokasan päälle aseensa kanssa. Kuvateksti kertoo, että taisteluita käytiin talo

Kuva 35. Stalingradin taistelu. (*Koulun historia 8* 1987, 102.)

talolta. Leipätekstissä korostuu saksalaisten ahdinko sekä Hitlerin rooli Stalingradin taisteluissa. Hän oli valmis uhraamaan kokonaisen armeijan. Neuvostoliiton armeijasta annetaan vielä erityisen kunniakas kuva: ”[...] venäläiset, vaadittuaan sitä ennen antautumista, aloittivat vastahyökkäyksen[...]”³¹⁴

³¹³ Katso esim. *Historia ja me* 8 1977, 34–35; *Vuosisadat vaihtuvat* 8 1985, 95.

³¹⁴ *Koulun historia 8* 1987, 102.

Stalingradin taistelu esitetään vielä Neuvostoliiton hajoamisen jälkeenkin tärkeänä sodan käännekohtana. Vielä 1980-luvulla oppikirjat kuitenkin antavat Stalingradille suuremman painoarvon kuin vaikkapa amerikkalaisten liittymisestä sotaan. Uusimmissa oppikirjoissa Stalingrad ei nouse tekstin määrässä tai kuvissa muita ratkaisevia taisteluita, kuten El Alameinia tai Midwayn taisteluita suurempaan rooliin. Neuvostoliiton olemassaolon aikana Stalingrad on sodan ratkaiseva käännekohta, tärkein voitto. Myös 1970-luvun POPS:ssa Stalingradin taistelu on kuvailtu ”käänteen tekemäksi taisteluksi”.³¹⁵

1990-luvulla tulkinta muuttuu, kun Yhdysvaltojen mukaan tulo nousee sodan tulkinnassa ratkaisevaksi tekijäksi. Muutos näkyy vasta vuoden 1995 oppikirjassa *Kohti nykyaikaa*.³¹⁶ Ensimmäisessä Neuvostoliiton hajottua julkaistussa oppikirjassa *Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään* (1993) tällaista tulkinnan muutosta ei vielä voida havaita, vaan oppikirjassa Stalingradin taistelut on esitetty ”Stalingradin käännekohta” – otsikon alla. Amerikan sotaan liittyminen on esitetty vasta El Alameinin taistelun jälkeen, ei siis ensiarvoisen tärkeänä sodan voittamisen kannalta.³¹⁷ Yhdysvaltojen liittyminen taisteluun esitetään myös uusimmissa historian oppikirjoissa toisen maailmansodan ratkaisiseksi tapahtumaksi. ”Sodan käännekohtaksi muodostui Midwayn meritaistelu kesällä 1942.”³¹⁸ Toisaalta myös Stalingrad tuodaan esiin sodan ratkaisuna. ”Stalingrad oli käännekohta, sillä Saksa kärsi taistelussa niin valtavia tappioita, ettei se pystynyt niitä enää korvaamaan.”³¹⁹ Stalingradin merkitys ei oppikirjoissa muutu, vaan se määritellään edelleen käännekohtaksi. Kuitenkin taistelujen saama tila oppikirjoissa niin tekstinä kuin kuvina pienenee ja myös Yhdysvaltojen sotaan tulo saa merkityksellisen tulkinnan sodan voittamiseksi. Niinpä puna-armeija ei enää vaikuta yksin kukistavan Hitlerin Saksaa.

Neuvostoliiton olemassaolon aikana Stalingradin taistelu kuvataan voittona, ja kritiikkiä saa osakseen vain Hitler.³²⁰ Tulkinta muuttuu kokonaan vuoden 1993 oppikirjassa:

Hitlerin päämaja oli jo lähettänyt viestin kaupungin valtauksesta, mutta Stalin oli päättänyt, ettei kaupunkia luovuteta. *Molemmat diktaattorit* keskittivät Stalingradiin parhaita divisiooniaan, ja veriset taistelut riehuivat kaupungissa kuukausikaupalla. Kaupungin raunioista tuli satojen tuhansien sotilaiden hauta.³²¹

³¹⁵ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 58.

³¹⁶ Kohti nykyaikaa 1995, 232–233.

³¹⁷ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 275–278.

³¹⁸ Kaleidoskooppi 8 2005, 57.

³¹⁹ Aikalainen 8 2009, 66.

³²⁰ Katso esim Historia ja me 8 1977, 35; Koulun historia 8 1987, 102.

³²¹ Horisontti 1993, 275.

Stalingradin taistelut on esitetty kaikissa ennen Neuvostoliiton hajoamista julkaistuissa oppikirjoissa toisen maailmansodan ratkaisutaisteluna ja Neuvostoliiton onnistumisena. Tämä tulkinta tapahtumista on edelleen olemassa, mutta nyt Stalingrad ei olekaan vain Neuvostoliiton voitto, vaan myös kahden diktaattorin kilpailun kenttä. Stalingradin taistelun kuvauksissa tapahtuu selkeä diskurssin muutos: sitkeästä vastarinnasta ja vaikeasta voitosta diktatuurien väliseen kilpailuun ja monien hautaan.

Vuoden 2013 oppikirjassa Stalingradin taistelua kuvaillaan näin: ”Läheisyydessä oli öljylähteitä ja päävesireitti Volga, eikä Neuvostoliitolla ollut halua luopua johtajansa nimikkokaupungista. Stalingrad oli pakkomielle myös Hitlerille: se oli saatava hinnalla millä hyvänsä.”³²² Taistelu kaupungista selittyy kahden diktaattorin pakkomielteellä. Lisäksi tappiot on tuotu selvemmin esille, samoin neuvostoarmeijan synkempi puoli: ”Neuvostojoukoilla ei ollut sen helpompaa: ainoa lieventävä asianhaara tuliasemasta vetäytymiselle on kuolema, heille ilmoitettiin. [...] Neuvostoliiton kokonaistappiot olivat yli miljoona miestä, saksalaisten tappiot noin 850 000.”³²³

Stalingradissa saadun voiton jälkeen neuvostojoukot aloittivat etenemisen kohti Berliiniä. Berliinin kilpajuoksun ja Berliinin valloituksen kuvaukset ovat muuttuneet peruskoulun ajan historian oppikirjoissa suuresti. Ensinnäkin 1970- ja 1980-luvulla puna-armeija kohtaa vastarintaa, mutta etenee siitä huolimatta. ”Saksalaiset yrittivät koko vuoden 1943 ajan vakiinnuttaa rintamaansa, mutta joutuivat vetäytymään länttä kohti venäläisten *tehokkaiden iskujen* tieltä. Vuonna 1944 rintama alkoi *vyöryä* nopeammin eteenpäin.[...]”³²⁴ Lainauksesta näkyy myös 1970-luvun oppikirjoille tyypillinen tyyli neuvostoarmeijasta puhuttaessa. Käytössä on paljon adjektiiveja sekä värikkäitä verbejä; etenemisen sijaan puna-armeija ”vyöryy”. ”Idässä puna-armeija *hyökkäsi kasvavalla voimalla ja pakotti* saksalaiset vetäytymään Neuvostoliiton alueelta.”³²⁵ Armeijan voima kasvaa ja saksalaiset ”pakotetaan” vetäytymään: he siis pistävät vastaan. Neuvostojoukot myös kohtaavat oppikirjoissa suurempaa vastarintaa kuin liittoutuneet:

Berliinin taistelut olivat maailmansodan vaikeimpia operaatioita. Noin miljoona miestä käsittävä vihollisryhmittymä taisteli vimmatusti kaupungin liepeillä ja itse Berliinissä. Neuvostojoukot kärsivät tuossa taistelussa suurta mieshukkaa[...]liittoutuneiden joukot eivät joutuneet käymään vakavia taisteluita saksalaisia vastaan.³²⁶

Vuoden 1993 oppikirjassa taas venäläiset etenevät ”vastustamattomasti kohti Saksaa”.³²⁷

Neuvostoliiton hajottua oppikirjoissa ei enää kirjoiteta pitkiä kertomuksia puna-armeijan

³²² Forum 8 2013, 52.

³²³ Forum 8 2013, 52.

³²⁴ Historia ja me 8 1977, 44. Kursiivit kirjoittajan omia.

³²⁵ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 97. Kursiivit kirjoittajan omia.

³²⁶ Historian tiet 8 1985, 122.

³²⁷ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 280.

etenemisestä kohti Berliiniä: asia sivuutetaan usein muutamalla lauseella. ”Samaan aikaan kuitenkin venäläisten puna-armeija eteni nopeasti idässä, ja Saksa jäi yhä ahtaammalle. [...] Puna-armeija eteni huhtikuussa 1945 jo Berliiniin.”³²⁸ ”Tosin Kurskin panssaritaistelusta saatetaan kirjoittaa muutamia lauseita:

Saksalaiset ryhtyivät vielä yhteen vastahyökkäykseen kesällä 1943. Kurskin kaupungin liepeillä Ukrainassa käytiin sotahistorian suurin panssaritaistelu, johon osallistui yhteensä yli 7000 tankkia. Taistelut riehuiivat kymmenen päivää, ja ne käytiin usein tankki tankkia vastaan. Tehokkaimmillaan puna-armeija tuhosi yhden päivän aikana yli 300 saksalaista panssarivaunua. Menetettyään viikossa yli 100 000 miestä saksalaiset vetäytyivät, ja puna-armeija alkoi edetä kohti Saksan pääkaupunkia Berliiniä.³²⁹

Itse Berliinin valtaus on siitä mielenkiintoinen tapahtuma, että sen tapahtumahetki tuntuu muuttuvan joka toisessa oppikirjassa. Berliinin valtauksen yhteydessä ehdottomasti yleisin käytetty kuva on punalipun nosto Berliinin salkoon:

↑ Neuvostosotilaat kiinnittävät punalipun Berliinin valtiopäivätalon katolle kaupungin valloituksen merkiksi 30.4.1945.

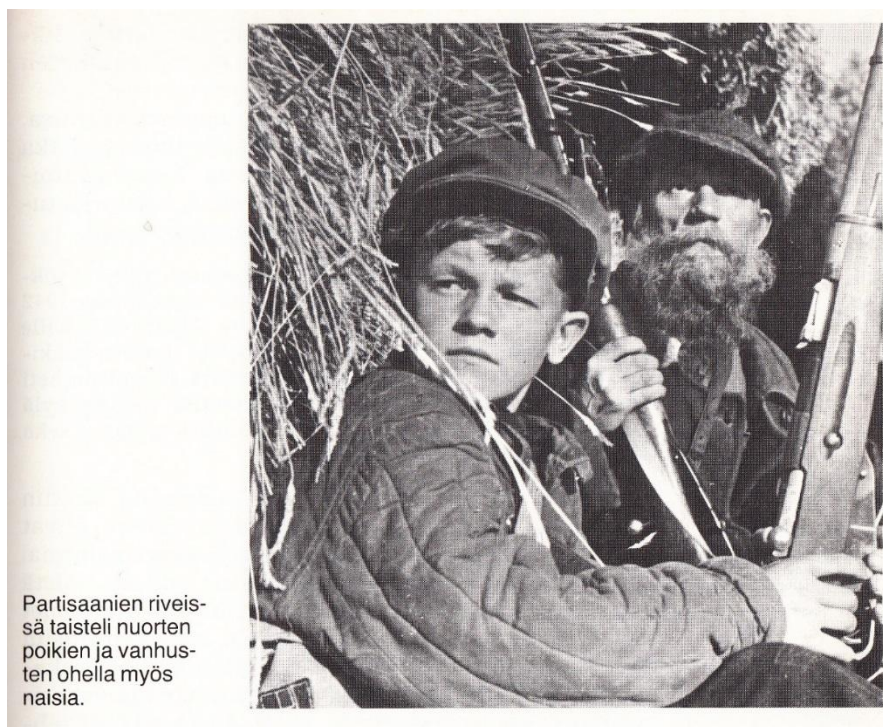
Kuva 36. Punalippu Berliinissä. (Aikalainen 8 2009, 73.)

Tätä valokuvaa on käsitelty, sillä siihen on lisätty värit. Kuva esiintyy musta-valkoisena kaikilla tutkituilla vuosikymmenillä. Kuvan yhteyteen merkitty päivämäärä ei kuitenkaan pysy samana: tässä kuvassa päivämääräksi on merkitty 30.4.1945, mikä on itse asiassa aikaisin kuvalle annettu

³²⁸ Kronikka 8 2000, 109.

³²⁹ Kaleidoskooppi 8 2005, 58.

päivämäärä. Vuoden 1990 oppikirjassa Historiankirja 8 neuvostosotilas nostaa lipun salkoon vasta 2.5.1945.³³⁰ Vuonna 2005 ”joukot nostivat lippunsa Berliinin valtiopäivätalon katolle 9.5.1945”.³³¹ Neuvostoarmeijan lisäksi myös siviilien vastarinnan eli partisaanien representaatio muuttuu oppikirjoissa. Neuvostoliiton sissitoimintaa kuvaillaan 1970- ja 1980-luvulla oppikirjoissa paljon. Vastarintaliikkeen vaikutusta saksalaisten hyökkäyksen vaikeutumiseen tuodaan esiin: ”Neuvostoliitossa partisaanit (sissit) vaikeuttivat tuntuvasti saksalaisten huoltoyhteyksiä. [...] Saksalaisten joutuessa vetäytymään miehittämiltään alueilta tukivat vastarintaliikkeen miehet tehokkaasti hyökkääviä osastoja. Aktiiviset vastarintamiehet olivat sodan päätyttyä kansallissankareita [...]”³³² ”Vastarintaliike kävi sissisotaa Jugoslaviassa ja ennen kaikkea Neuvostoliitossa. Saksalaisten edetessä Venäjällä jäi selustaan sotilaita, joita ei saatu vangiksi. Nämä aloittivat partisaanisodan saksalaisia vastaan.”³³³ Yleisin partisaaneja esittävä kuva on seuraava:

Partisaanien riveissä taisteli nuorten poikien ja vanhus-ten ohella myös naisia.

Sama kuva esiintyy myös muissa oppikirjoissa, mutta kuvatekstissä tapahtuu joitakin muutoksia.³³⁴ 1980-luvulla kuva tulkitaan joka tapauksessa myönteiseen sävyyn: partisaaneista rakennetaan niin tekstissä kuin kuvissakin sankarimaista kuvaa, ja se, että tämä kuva, jossa aseistautuneena on nuori poika sekä vanha mies, vain vahvistaa tuota tulkintaa.³³⁵

Kuva 37. Nuori ja vanha partisaani. (*Elävää historiaa* 8 1986, 89.)

³³⁰ Historiankirja 8 1990, 97.

³³¹ Kaleidoskooppi 8 2005, 60.

³³² Historian perustiedot 8 1975, 63.

³³³ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 91.

³³⁴ Samakuva löytyy muun muassa oppikirjoista Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 89; Sama kuva on myös oppikirjassa XX asetettu Neuvostoliiton syntyvaiheiden yhteyteen ja kuvatekstissä tulkittu esittävän bolševismiin kannattajia Venäjän maaseudulla.

³³⁵ *Elävää historiaa* 8 1986, 89.

Partisaaneista annettu kuva kuitenkin muuttuu. Partisaanitoimintaa on vielä 1980-luvulla kerrottu olleen erityisesti Neuvostoliitossa,³³⁶ mutta 1990-luvulla partisaaneista puhutaan enemmän Ranskan ja Jugoslavian alueella. 2000-luvulla partisaanien motiiveista saa aivan erilaisen kuvan kuin aiemmassa sankari-diskurssissa. ”Kaikki Neuvostoliiton 17 – 50-vuotiaat kansalaiset olivat kuolemanrangaistuksen uhalla velvollisia osallistumaan partisaanien toimintaan tai auttamaan partisaaneja.”³³⁷

Neuvostoarmeijan representaatio talvisodan yhteydessä muuttuu tutkittuna ajanjaksona yllättävän vähän. Neuvostoliiton ja Saksan välisissä taisteluissa muutos on suuri, sillä 1970- ja 1980-luvuilla Neuvostoliitosta ja puna-armeijasta on vaikea löytää kriittistä materiaalia. Talvisodassa on kuitenkin kyse Suomen itsenäisyydestä, jolloin Neuvostoliitto kuvataan koko tutkittuna ajanjaksona vihollisena ja Suomen näkökulma nousee jokaisessa oppikirjassa esille. Sotaan johtaneissa syissä myös Suomea kritisoidaan ja Neuvostoliiton näkökulma löytyy erityisen selkeästi 1970-luvun oppikirjoista,³³⁸ mutta itse sodan kuvauksissa Neuvostoliiton näkökulmaa ei löydy, lukuun ottamatta muutamaa poikkeusta:

Sodasta ei tullut Neuvostoliiton läpimarssia siitä huolimatta, että neuvostojoukot olivat huomattavasti Suomen joukkoja suuremmat ja varsinkin niiden tekninen aseistus oli ylivoimainen. Tosin Stalinin puhdistukset olivat heikentäneet Neuvostoliiton sotilasjohtoa. *Suomalaiset olivat kuitenkin henkisesti liiankin hyvin valmistettuja sotaan; olihan maanpuolustushenki ollut korkealla muassa suojeluskuntien piirissä.*³³⁹

Tässä lainauksessa on havaittavissa suomalaiskriittisyyttä, vaikkakin lausetta on vaikea tulkita: koetetaanko suomalaisista antaa sodasta innostunut kuva? Kuinka voi olla liian valmistautunut sotaan? Vihjataanko tässä suomalaisten toivoneen sotaa? Suurin osa lainauksesta on kuitenkin suhteellisen neutraalia tekstiä: neuvostojoukot ovat lainauksessa hyvin varusteltuja ja lukumäärältään suuria, mutta tämä tuodaan esiin lauseessa, jossa ”sodasta ei tullut Neuvostoliiton läpimarssia”. Niinpä hyvistä mahdollisuuksista huolimatta voi sanoa, että Neuvostoliitto epäonnistui.

Ensimmäistä peruskoulun historian oppikirjaa lukuun ottamatta, oppikirjat esittävät talvisodan vain Suomen näkökulmasta. Lisäksi oppimateriaalin määrä kasvaa useaan sivuun, kun *Peruskoulun historia 4*:ssä talvisodan taistelut käydään läpi muutamalla lauseella. ”Sodan alku oli suomalaisille menestyksellinen, ja he pystyivät pysäyttämään venäläisten etenemisen. Helmikuussa 1940 neuvostojoukot kuitenkin aloittivat Kannaksella suurhyökkäyksen, joka johti läpimurtoon ja

³³⁶ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 91.

³³⁷ Forum 8 2013, 46.

³³⁸ Katso luku 5.2.

³³⁹ Peruskoulun historia 4 1974, 35. Kursiivit kirjoittajan omia.

etenemiseen Viipurin tasalle.”³⁴⁰ *Peruskoulun historia 4* (1974) on poikkeava oppikirja talvisodan käsittelyssä, sillä tekstissä esiintyy myös Neuvostoliiton näkökulma, taistelut on sivuutettu lähes täysin ja talvisodan käsittely ylipäänsä jää todella lyhyeksi. Kaikissa muissa oppikirjoissa puhutaan torjuntavoitoista ja kerrotaan lukijalle, millainen oli suomalaisten käyttämä mottitaktiikka, vaikkei talvisodan taisteluista käytäisikään sen enempää läpi.

1980-luvulla sotakuvauksissa tapahtuu muutos: Vuosisadat vaihtuvat 8-oppikirja käytetään ensimmäistä kertaa sanaa ”torjuntavoitto” väliotsikossa³⁴¹ ja Historian tiet 8-oppikirjassa on väliotsikko ”Talvisodan ihme”.³⁴² Torjuntavoitosta kyllä puhutaan oppikirjoissa jo 1970-luvulla, mutta käsitteen nostaminen otsikoinnin tasolle kertoo sen saamasta painoarvosta sotaa tulkittaessa. Nämä käsitteet kertovat talvisodan tulkinnan muutoksesta: kyse on yhä enemmän Suomen voitosta, vaikka Neuvostoliitto todellisuudessa voittikin sodan. Jo vuoden 1977 oppikirjassa todetaan Suomen itsenäisyyden olleen vaarassa: ”Kun neuvostohallitus ei tunnustanut Helsingin hallitusta Suomen hallitukseksi ymmärrettiin, ettei enää ollut kysymys Neuvostoliiton turvallisuuden varmistamisesta, vaan koko maan valloittamisesta. Tämä lujitti suomalaisten yksimielistä puolustustahtoa.”³⁴³ Talvisodan lopputulos on siis sinänsä voitto, sillä Neuvostoliitto ei saanut maata vallattua. Taistelut kuvataan 1980-luvulta lähtien enenevässä määrin Suomen ”torjuntavoitoiksi” ja neuvostoarmeija alkaa olla yhä enemmän vaikeuksissa Suomessa sotiessaan. ”

Armeijoiden kokoerot sekä Neuvostoliiton aseellinen ylivoima esitetään selkeästi koko tutkitun ajanjakson ajan. Neuvostoliitto esitetään ehtymättömänä miesten ja aseiden varastona ja todella hyvin varusteltuna erityisesti olemassaolonsa aikana, mutta myös 1990-luvulla. ”Venäläisillä oli suomalaisiin nähden tykistön, lentokoneiden ja panssarivaunujen moninkertainen ylivoima. Heillä oli myös mahdollisuus tarvittaessa lisätä miltei rajattomasti miesten ja aseiden määrää.”³⁴⁴ ”Neuvostoliitto uskoi nopeaan voittoon, koska sillä oli moninkertainen materiaali- ja miesylivoima. Venäläisillä oli käytössään noin kaksituhatta panssarivaunua ja yli tuhat lentokonetta sekä määrättömästi reservejä.”³⁴⁵ Suomen ja Neuvostoliiton armeijojen kokoerot nousevat myös esiin kaikissa tutkituissa oppikirjoissa:

Kun Neuvostoliiton joukot vyöryivät yli rajan, kysymys oli kansan olemassaolosta eikä joistakin alueista. Suomella oli sodan alkaessa palveluksessa noin 400 000 miestä, joista vain 275 000 voitiin aseistaa. Kaikille ei ollut edes antaa sotilasvarusteita; kokardi ja sotilasvyö olivat sotilaan tunnusmerkkejä. Suomalaisten

³⁴⁰ *Peruskoulun historia 4* 1974, 35.

³⁴¹ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 110.

³⁴² *Historian tiet* 8 1985, 141.

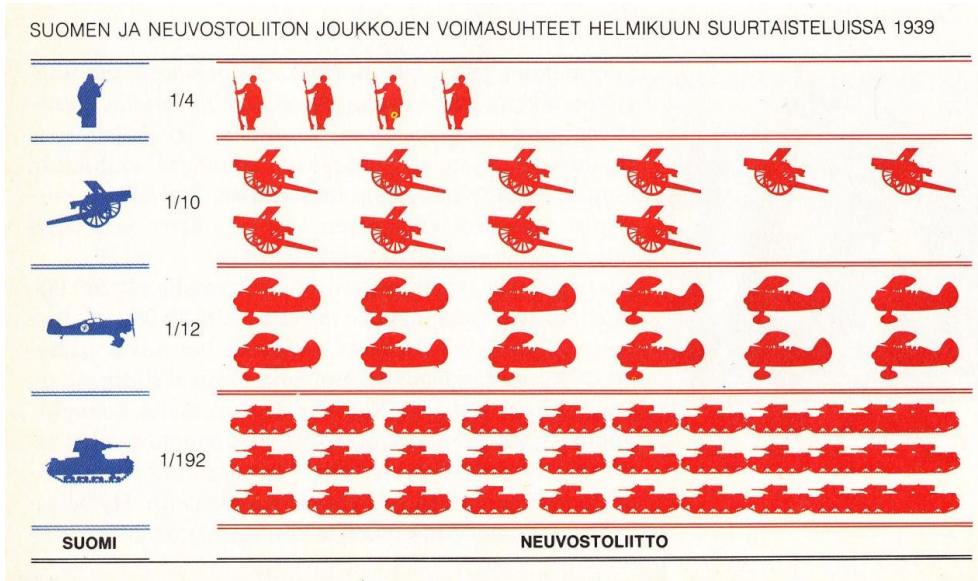
³⁴³ *Historia ja me* 8 1977, 28.

³⁴⁴ *Elävää historiaa peruskoululaisille* 8 1986, 106.

³⁴⁵ *Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään* 1996, 285–286.

perheytneisyys sodankäyntiin talviolosuhteissa ja tutussa korpimaastossa korvasivat osaksi aseistuksen puutteita. Voimakas yhteishenki, talvisodan henki, terästi joukot uskomattomiin saavutuksiin.³⁴⁶

Tekstin lisäksi armeijoiden kokoeroista löytyy myös paljon kuvamateriaalia, esimerkiksi tässä havainnollistavassa piirustuksessa erityisesti panssarivaunujen osalta Suomen tilanne näyttää toivottomalta:

Kuva 38. Suomen ja Neuvostoliiton voimasuhteet. (Historian tiet 8 1985, 142.)

Armeijoiden kokoerot pysyvät koko tutkitun ajan suurina, ja siten tulkinta pienen kansan torjuntavoitosta todella paljon suurempaa vihollista vastaan löytyy jo ennen Neuvostoliiton hajoamista. Neuvostojoukkojen koulutustaso sekä huono sotataktiikka nousevat esiin erityisesti Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa: ”Suomalaiset osasivat käyttää maastoa hyväkseen, heillä oli parempi koulutus, eikä venäläisten massataktiikka soveltunut metsäisiin ja talvisiin olosuhteisiin.”³⁴⁷ ”Taktiikka oli vanhanaikainen ja johti puna-armeijan suuriin tappioihin.[...] Puna-armeijan uhkarohkea taktiikka oli mahdollista paitsi joukkojen saaman votkaannoksen myös kovan kurin vuoksi.”³⁴⁸ Lisäksi puna-armeijan tappioita selitettäessä nousevat esiin taistelumaasto, sääolot sekä Stalinin puhdistukset upseeristossa. ”Puolustajat tunsivat taistelumaaston hyökkääjiä paremmin. He olivat myös neuvostojoukkoja tottuneempia lumeen ja koviin pakkasiin. Lisäksi Stalinin puhdistukset 1930-luvun lopulla olivat alentaneet puna-armeijan iskukykyä, koska niissä oli teloitettu paljon kokeneita upseereja.”³⁴⁹ Neuvostoarmeija on siis koko peruskouluajan Suomen armeijaan verrattuna kuvattu valtavaksi, mutta sotataktiikkaan, koulutustasoon tai muihin armeijan puutteisiin puututaan vasta Neuvostoliiton hajottua.

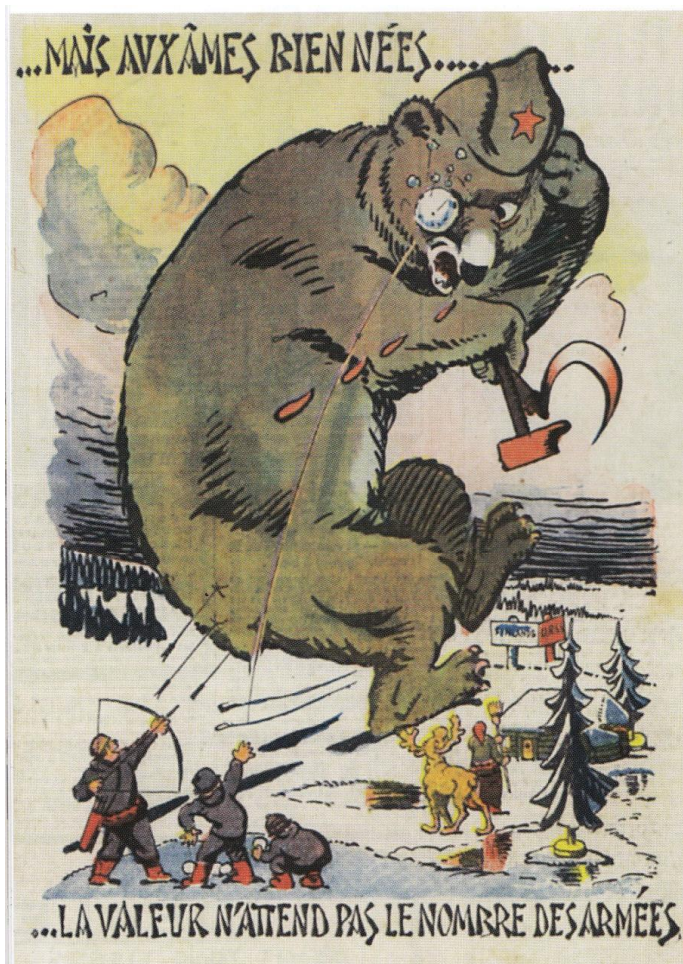
³⁴⁶ Historian tiet 8 1985, 141.

³⁴⁷ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivän 1996, 286.

³⁴⁸ Kaleidoskooppi 8 2005, 66.

³⁴⁹ Aikalainen 8 2009, 78.

Talvisodan taisteluista kertovissa kuvissa on havaittavissa selkeä linja: oppikirjoissa ei ole löydettävissä yhtäkään kuvaa, jossa Neuvostoliitto olisi voitokas. Kuvissa on yleensä taistelevia suomalaisia, ja hyvin harvoin edes kaatuneita tai haavoittuneita neuvostosotilaita.³⁵⁰ Myös kuvamateriaalissa korostuu siis Suomen näkökulma. Neuvostoliitto on ennen muuta vihollinen, niin tekstissä kuin kuvissakin. Tekstissä neuvostoarmeijasta käytetään synonyymejä ”hyökkääjä”, ”vihollinen” tai ”maahantunkeutuja” jo 1970- ja 1980-luvulla.³⁵¹ Myös näillä sanavalinnoilla luodaan viholliskuvaa ja negatiivista tulkintaa Neuvostoliitosta.

Lähde 1

”Urheus ei katso sotilaiden määrää.” Ranskalaislehti kuvasi suomalaisten taistelua ylivoimaista vihollista vastaan sankarillisiksi.

Kuva 39. Urheat suomalaiset ja Neuvostoliiton karhu. (Kaleidoskooppi 8 2005, 64.)

Oppikirjoissa esiintyy myös kansainvälinen näkökulma talvisotaan. Muiden maiden sympatioiden kerrotaan olleen Suomen puolella. ”Suomalaisten ankarissa talvioloissa ylivoimaisista hyökkääjistä saamat torjuntavoitot saivat kansainvälisessä tiedonvälityksessä paljon ihailevia mainintoja.”³⁵² Kansainväliset sympatiat ovat Suomen puolella koko tutkitun ajanjakson, 1970-luvulta 2000-luvulle. Tämä tulee esiin myös kuvallisesti esimerkiksi vuoden 2005 oppikirjassa *Kaleidoskooppi 8*, jossa on julkaistu ranskalainen pilapiirros Suomen ja Neuvostoliiton välisestä sodasta.

Kuvassa Neuvostoliittoa esittää suuri karhu, jota vastaan pienet ja iloiset suomalaiset miehet taistelevat lumipalloilla

³⁵⁰ Katso liite 17.

³⁵¹ Katso esim. *Historia ja me* 8 1977, 28; *Vuosisadat vaihtuvat* 8 1985, 111; *Elävää historiaa peruskoululaiselle* 8 1986, 107.

³⁵² *Historian perustiedot* 8 1975, 73.

ja jousipyssyillä. Aseistus siis esitetään riittämättömäksi ja vihollinen suureksi ja vaaralliseksi. Kuitenkin karhulla näyttää olevan vaikeuksia pienten metsämiesten kanssa. Teksti korostaa tulkintaa: ”Urheus ei katso sotilaiden määrää.”³⁵³

Talvisota päättyi neuvostojoukkojen suurhyökkäykseen. ”Helmikuun alussa 1940 venäläiset aloittivat Mannerheim-linjalla mahtavan painostuksen, jota puolustus ei kestänyt.”³⁵⁴ ”Ankara tykistötuli ja ilmapommitukset pehmittivät suomalaisten asemia kymmenen päivän ajan. [...] Joukkojen oli vetäydyttävä Viipuriin.”³⁵⁵ Hyökkäyksen voima ja suomalaisten perääntyminen on kuvattu hyvin samalla tavalla läpi koko tutkitun ajanjakson. Tosin hyökkäys tulkitaan arvovaltakysymykseksi ensimmäisen kerran vuoden 1986 oppikirjassa: ”Neuvostoliitolle tuli sodankäynnistä arvovalta kysymys. Se keskitti lopullista iskua varten lisää tykistöä Kannakselle ja kohotti miesvoiman kolminkertaiseksi suomalaisiin verrattuna. Lentokoneet, tykistö ja panssarit möyhensivät suomalaisten asemia. Puolustajien oli pakko perääntyä[...]”³⁵⁶

Jatkosodan kuvaukset ovat oppikirjoissa huomattavasti lyhyempiä kuin talvisodan. Neuvostoliitto ei myöskään juuri näissä kuvauksissa esiinny, vaan usein vaikuttaa siltä, että suomalaiset joukot vain marssivat Neuvostoliiton alueelle. Vastarintaa tai tiettyjä taisteluista hyökkäysvaiheesta ei nimittäin oppikirjoissa tuoda esille.

Suomen-vastaisella rintamalla venäläisillä oli vähän joukkoja, sillä Neuvostoliiton päävoimat olivat torjumassa saksalaisten hyökkäystä etelässä. Suomen armeijalla oli nyt miehiä, panssareita ja tykkejä enemmän kuin venäläisillä. Suomalaisten hyökkäys alkoi heinäkuussa 1941, ja parissa viikossa suomalaiset olivat valloittaneet Laatokan Karjalan ja pysähtyivät vanhalle rajalle.³⁵⁷

Suomalaiset aloittivat hyökkäyksen Itä-Karjalaan syyskuun alussa. Joukot olivat kolmen päivän päästä Syvärillä ja Petroskoi vallattiin 1.10. Jotta päästäisiin edullisiin puolustusasemiin, suomalaiset etenivät Kerhumäkeen ja Maaselän kannakselle.³⁵⁸

Näissä lainauksissa suomalaisten eteneminen on todella nopeaa eikä taisteluista tuona aikana ole tarkempia kuvauksia. Ainoan poikkeuksen tähän kuvaan tekee uusin oppikirja *Forum 8*, jossa myös jatkosodan hyökkäysvaiheen taisteluista on kuvailtu:

Hyökkäysvaihe ei kuitenkaan ollut mikään paraatimarssi, sillä puna-armeija taisteli raivoisesti jokaisesta neliömetristä. Väepeli Tuominen kirjoitti sotapäiväkirjaan: *Olemme tapelleet raikkaasti taas useamman vuorokauden hyvällä tuloksella. Vanjat lyötiin yhdestä motista hajalle. Eivät meinanneet antaa millään periksi, ei sitten millään. Täytyi tappaa ainakin 300 vanjaa ja hevosiakin meni toista sataa.* Hyökkäysvaihe vaati 25 000 suomalaissotilaan hengen – kaatuneita oli siis saman veran kuin talvisodassa.³⁵⁹

³⁵³ Kaleidoskooppi 8 2005, 64.

³⁵⁴ Historia ja me 8 1977, 29.

³⁵⁵ Historian tiet 8 1985, 142.

³⁵⁶ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 108.

³⁵⁷ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 116.

³⁵⁸ Historia tiet 8 1985, 150.

³⁵⁹ Forum 8 2013, 72.

Perääntymisvaiheessa taas löytyy neuvostoarmeijan kuvauksia, sillä suurhyökkäys on kuvailtu murskaavaksi. ”Suomalaisia vastaan keskitettiin valtava määrä tykistöä, lentokoneita ja panssarivaunuja sekä muilla rintamilla sotakokemusta saaneita joukkoja.[...] Venäläiset mursivat nopeasti suomalaisten vastarinnan.”³⁶⁰ ”Kesäkuun 9. päivänä Neuvostoliitto aloitti Karjalan kannaksella musertavan suurhyökkäyksen. Monta tuntia kestäneet tykistökeskitykset jauhoivat suomalaisten asemat murskaksi, ja suomalaisjoukot pakenivat osin epäjärjestyksessä kohti länttä.”³⁶¹ Neuvostoarmeijan voima ja joukkojen määrä nousevat näissä hyökkäys-kuvauksissa suureen rooliin.

Kuvamateriaalia jatkosodasta on myös vähän, eikä juuri lainkaan taisteluista. Talvisodan kuvamateriaalissa eniten toistuvat kuvat, joissa suomalaiset sotilaat ovat taisteluasemissa talvisessa metsässä:

← Mannerheim-linjaa Summassa Karjalan kannaksella joulukuussa 1939. Keskenräinen puolustuslinja sai legendaarisen maineen. Suomeen hyökkäsi yli puoli miljoonaa sotilasta, joiden tukena oli vajaat 2 000 panssarivaunua ja 1 000 lentokonetta. Puna-armeijaa vastaan asettui noin 300 000 puutteellisesti varustettua suomalaissotilasta. Suomen armeijalla oli käytössään 120 lentokonetta ja viitisenkymmentä vanhentunutta panssarivaunua. Panssarintorjunta-aseiden määrä oli olematon. Suomalaiset onnistuivat kuitenkin talvisodan alussa pysäyttämään puna-armeijan hyökkäyksen.

Kuva 40. Talvisodan taistelut. (Aikalainen 8 2009, 77.)

³⁶⁰ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 116.

³⁶¹ Kronikka 8 2000, 130–131.

Tällainen kuvamateriaali luo sodasta taisteluntäyteen kuvan. Myös esimerkiksi tämän kuvan kuvateksti kontekstoi kuvan ankariin taisteluihin, joissa Suomen armeijalla oli alivoima. Jatkosodan kuvamateriaalissa eniten toistuvat kuvat, joissa suomalaiset joukot joko kävellen tai pyöräillen marssivat kesäisissä maisemissa. Tällaisten kuvien perusteella ei jatkosodasta synny kovinkaan sotaisaa tai taistelurikasta kuvaa, pikemminkin uusien alueiden valtaaminen vaikuttaa helpolta.

Suomalaiset joukot etenevät Karjalan kannaksella.

Kuva 41. Jatkosodan helppoa etenemistä. (Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 116.)

Neuvostoarmeijan representaatio Suomea vastaan käydyissä sodissa on kaikissa peruskoulun aikaisissa oppikirjoissa samanlainen: armeija kuvataan Suomen armeijaan nähden valtavaksi ja aseistus paremmaksi kuin Suomella. Molemmissa sodissa Suomen näkökulma korostuu niin tekstissä kuin kuvissakin. Armeijan kuvauksessa on kuitenkin havaittavissa joitain muutoksia Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Stalinin puhdistukset nousevat esiin Neuvostoliiton huonoa sotamenestystä selitettäessä. Lisäksi sotataktiikkaa kuvataan vanhanaikaiseksi.

Oppikirjatekstissä tai kuvissa ei juuri näy neuvostosotilaiden tai tavallisten kansalaisten kärsimystä. Sotakuvauksissa keskitytään rintaman kuvauksiin ja sotajoukkojen liikkeisiin, mutta sodan inhimillisempi puoli tuntuu jäävän sivuun. Suomea vastaan käydyissä talvi- ja jatkosodissa oppikirjat kuvaavat paitsi sotatapahtumia, myös kotirintaman kärsimyksiä ja koettelemuksia – Suomen puolelta. Neuvostoliiton näkökulmaa ei oppikirjoista juuri löydy.

Poikkeuksen tekee vuoden 1995 oppikirja Kohti nykyaikaa, jossa on oma sivunsa Taipaleenjoen taistelulle. Sivun vasemmassa reunassa on Yrjö Jylhän *Laulu joesta*-katkelma. Sen vieressä on Jevgeni Dolmatovskin *Taipaleenjoki*-runo. Tämä neuvostosotilaan näkökulmasta kirjoitettu teksti antaa viholliselle inhimilliset kasvot. Molemmat runot on kirjoitettu samasta joesta ja kirjailijat

kuvailevat samaa sotaa, vain sen eri puolilta. Tällainen rinnakkain asettelu hajottaa oppikirjoissa esiintyvää mustavalkoista sotakuvausten hegemoniaa.

Runojen vieressä oikealla on palsta, jossa kerrotaan Taipaleenjoen taisteluista. Kuolleisuusluvut ovat pysäyttäviä: ”Taipaleenjoen taisteluissa kaatui arvioiden mukaan yli 30 000 venäläistä. Suomalaisten 7. divisioonan tappiot olivat sodan alusta 199 upseeria ja 5442 miestä. Yli puolet suomalaisten tappioista oli tullut helmikuun taisteluissa, jolloin tappioluvut nousivat keskimäärin sataan mieheen päivässä.”³⁶² Runojen kautta nuo kuolemat eivät myöskään jää lukijalle vain luvuiksi, vaan oppikirja pakottaa lukijansa asettumaan kummankin osapuolen asemaan.

³⁶² Kohti nykyaikaa 1995, 241.

6. Kylmän sodan aika

Käsittelen tässä luvussa Neuvostoliiton representaatiota toisen maailmansodan päättymisestä aina valtion hajoamiseen saakka vuonna 1991. Tuota aikaa on alettu myöhemmin kutsua kylmän sodan ajaksi, jolloin maailma jakautui kahteen leiriin, itä- ja länsiblockiin. Itäistä leiriä johti Neuvostoliitto ja läntistä Yhdysvallat. Kylmän sodan ajan tutkiminen vuosien 1973 – 2013 oppikirjoista on siitä aiheena erilainen kuin aiempi Neuvostoliiton historia, että vuosien 1973 – 1991 välisenä aikana kylmä sota oli edelleen käynnissä. Niinpä oppikirjoihin ilmestyy tuona aikana jonkin verran uutta tietoa sitä mukaa kun suurvaltojen suhteissa tapahtuu merkittäviä muutoksia. Lisäksi Neuvostoliiton olemassaolon aikana Neuvostoliitto vaikuttaa vahvasti siihen, millaista todellisuutta oppikirjoissa voidaan Suomessa oppikirjoihin kirjoittaa.

Neuvostoliiton representaatio kylmässä sodassa rakentuu monista osista. Neuvostoliitto on tuona aikana toinen kahdesta suurvallasta, joiden välinen kilpailu jakaa maailman poliittisesti kahteen leiriin. Oppikirjoissa näitä kahta blokkia kuvaillaan monilla eri tavoilla. Nämä kuvaukset luovat itäblokkista kokonaisrepresentaatiota, jonka osa myös Neuvostoliitto on. Neuvostoliiton representaatioon vaikuttaa myös Yhdysvaltojen representaatio, sillä kyse on näiden kahden supervallan vastakkainasettelusta. Siten tämä kilpailuasetelma ja kilpailun kuvailu rakentaa kummankin suurvallan kuvaa tuona aikana. Kilpailun kautta kuvaillaan oppikirjoissa niin taloutta, ideologiaa, asevarustelua, avaruuden valloitusta, teknologiaa kuin sotilasmahtiakin. Kappaleessa 6.1 Supervallat vastakkain keskityn suurvaltojen välisen kilpailun kuvauksiin. Kilpailuasetelman lisäksi monissa oppikirjoissa on Neuvostoliitosta ja Yhdysvalloista kirjoitetut erilliset lukunsa, joissa keskitytään niin maiden sisä- kuin ulkopolitiikankin kuvailuun. Neuvostoliiton representaatioon vaikuttaa mielestäni jälleen myös Yhdysvalloista luotu kuva. Tutkin luvussa 6.1 myös, millainen Neuvostoliitto-kuva Yhdysvaltojen representaatioon peilaamalla oppikirjoissa rakentuu. Luvussa 6.2 käyn läpi myös muun itäblokin ja Neuvostoliiton välisiä suhteita: Millainen Neuvostoliitto-representaatio mäissä diskursseissa muodostuu?

Kylmän sodan aikana myös Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita värittää supervaltojen välinen kilpailu. Suomen ulkopolitiikan kuvailuissa luodaan osaltaan Neuvostoliitto-representaatiota: millaiset olivat Suomen ja Neuvostoliiton poliittiset välit? Millaisia diskursseja oppikirjoissa luodaan Neuvostoliitosta puhuttaessa Suomen näkökulmasta? Luvussa 6.3 käyn läpi Neuvostoliiton ja Suomen välisten suhteiden kuvauksia kylmän sodan ajalta.

6.1 Supervallat vastakkain

1970-luvun oppikirjoissa Neuvostoliitto ja Yhdysvallat on kuvailtu ”suurvalloiksi”, ja niiden välinen kilpailu lähinnä taloudelliseksi.³⁶³ ”Vastustajaksi nähtiin Neuvostoliitto, joka puolestaan oli sodan jälkeen syntyneen sosialistisen leirin kiistaton johtaja. Eurooppa alkoi jakautua kahtia, länneksi ja idäksi.”³⁶⁴ Neuvostoliitto representoidaan kaikissa oppikirjoissa itäiseksi suurvallaksi. Maantiede on siis osa Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen kilpailun representaatiota. 1980-luvulla kylmän sodan osapuolten kuvailuissa korostui myös ideologioiden välinen kilpailu. ”Yhdysvaltojen johtama länsiryhmä ja Neuvostoliiton johtama itäryhmä kävivät *kylmää sotaa* käyttäen ideologisia, poliittisia ja taloudellisia aseita. Kaikki muut keinot, paitsi avoin suursota kokeiltiin kamppailussa.”³⁶⁵ Kylmän sodan kilpailu kuvaillaan vähitellen kokonaisvaltaisemmaksi: kyse ei ole enää ainoastaan taloudellisesta kilpailusta.

Neuvostoliiton hajottua oppikirjoihin syntyy uusi diskurssi: länsiblokki representoituu demokraattiseksi, kun taas itä nähdään yksinvaltaisena. Jo otsikko ”Demokratia ja diktatuuri vastakkain” antaa viitteen Horisontti – Historia Napoleonista nykyaikaan-oppikirjan tulkinnasta kylmän sodan vastakkainasettelusta. Neuvostoliitto esitetään yksinvaltaisena, kun taas Yhdysvallat ja Länsi-Eurooppa esitetään demokratia-diskurssin kautta.

Lännessä demokratian katsotaan edellyttävän useita keskenään kilpailevia puolueita. Demokratiaan kuuluvat vapaat vaalit, joissa kansalaiset saavat valita mieleisensä ehdokkaan useiden vaihtoehtojen joukosta. Hallituksen pitää nauttia vaaleilla valitun parlamentin luottamusta.

Neuvostoliitto piti sitä vastoin ”demokraattisina voimina” yksinomaan kommunisteja ja heidän liittolaisiaan. Neuvostoliiton valvomat itäisen Keski-Euroopan kansandemokratiat perustuivat käytännössä kommunistien yksinvaltaan.³⁶⁶

Tässä vastakkainasettelussa korostuu länsimaiden käsitys demokratiasta. Neuvostoliiton kohdalla demokratiasta puhutaan vain lainausmerkeissä, ja teksti luo kuvan yksinvallan ja demokratian vastakkainasettelusta. Oppikirjassa kerrotaan myös, että ”Läntiseen blokkiin kuuluvissa maissa noudatettiin länsimaisen demokratian periaatteita.”³⁶⁷ Samoin alaotsikon ”Demokratia voittaa Länsi-Euroopassa” alla kuvaillaan Länsi-Euroopan demokraattisia perinteitä ja demokratian voittoa toisen maailmansodan jälkeen. Neuvostoliitosta kertovassa materiaalissa taas korostuu Stalinin kauden kuvailu diktatuuriksi, sekä kansandemokratioiden demokratian tukahduttaminen.³⁶⁸

³⁶³ Katso esimerkiksi Peruskoulun historia 4 1973, 132.

³⁶⁴ Historian perustiedot 8 1975, 100.

³⁶⁵ Historian tiet 8 1985, 172.

³⁶⁶ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 307.

³⁶⁷ Horisontti – Historia Napoleonista nykyaikaan 1993, 296.

³⁶⁸ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 308–311.

Horisontti-oppikirja luo kuitenkin poikkeuksellisen negatiivista kuvaa Neuvostoliitosta. Muissa 1990-luvun oppikirjoissa suurvaltojen vastakkainasettelua kuvaillaan erilaisten maailmankatsomusten, sekä erilaisten demokratiakäsitysten kautta. *Kohti nykyaikaa*-oppikirjassa vuodelta 1995 suurvaltojen kilpailu on esitetty seuraavasti: ”Vastakkain joutui kaksi erilaista maailmankatsomusta: läntinen demokratia ja yksityisomistukseen perustuva markkinatalous sekä sosialistinen yhteisomistukseen perustuva ideologia ja valtiojohtoinen suunnitelmatalous.”³⁶⁹ Kumpaakaan osapuolta ei esitetä erityisen hyvässä tai huonossa valossa, vaan oppikirjan tekemä jako kahteen erilaiseen maailmankatsomukseen on mielestäni sävyiltään neutraali. Länsiblokin kuvauksessa käytetään yhä sanaa ”demokratia”, mutta nyt Neuvostoliitosta ja itäblokiasta ei ole luotu vastavoimaa tälle demokratialle, vaan kyseessä on ”erilainen maailmankatsomus”. Seuraavassa oppikirjassa suurvaltojen vastakkainasettelu on tehty kahden erilaisen demokratiakäsityksen kautta. Tosin läntinen käsitys demokratiasta korostuu, sillä itäistä käsitystä myös kritisoidaan:

Kylmän sodan yhdeksi kiistakapulaksi muodostui Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen erilainen käsitys demokratiasta. Länsimaailman näkemyksen mukaan nimitys kansandemokratia vääntyi irvikuvakseen, kun ainoa sallittu puolue oli kommunistinen puolue. [...] Mutta neuvostoliittolaisen tulkinnan mukaan valta kansandemokratioissa oli tosiasiaa tavallisella kansalla, koska kaikista kansalaisista oli vallankumouksen avulla tehty samanlaisessa asemassa olevia ihmisiä. Koska kaikki ihmiset olivat samanarvoisia, ei sosialismin mukaan tarvittu kuin yksi puolue ja sen johto tekemään päätöksiä kansan parhaaksi. Yhdysvalloissa ja Länsi-Euroopassa demokratian ehdottomana tunnusmerkkinä pidettiin kuitenkin vapaita vaaleja.³⁷⁰

Tekstissä tuodaan esiin myös sosialismin näkökulma demokratiaan. Kuitenkin vain Yhdysvaltojen näkökulmasta esitetty Neuvostoliitto-kritiikki on esillä: entä Neuvostoliiton näkemys läntisestä demokratiasta ja kilpailuyhteiskunnasta? Muutos *Horisontti*-oppikirjasarjaan on kuitenkin selvä: myös Neuvostoliiton tapauksessa puhutaan demokratiasta ilman lainausmerkkejä. Erilainen näkemys demokratiasta saa perustelunsa sosialismista. Samankaltainen neutraali vertaileva diskurssi löytyy myös vuoden 2003 oppikirjasta *Historia NYT 8*: ”Yhdysvalloilla ja Neuvostoliitolla oli hyvin erilaiset näkemykset vapaudesta ja demokratiasta. Yhdysvallat korosti yksilön vapauksia ja katsoi edustavansa vapaata demokraattista maailmaa. Neuvostoliitto painotti yhteisöllisyyttä ja odotti kommunistisen vallankumouksen leviävän pian kaikkialle.”³⁷¹ Tässä vertailussa Neuvostoliitto representoituu yhteisöllisyyttä korostavaksi, Yhdysvallat taas yksilön vapauttaa korostavaksi valtioksi. Osapuolten näkemyksiä demokratiasta ei kuitenkaan vertailla tämän enempää.

³⁶⁹ Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku 1995, 256.

³⁷⁰ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 346.

³⁷¹ Historia NYT 8 2003, 98.

Muissa 2000-luvun oppikirjoissa kahden suurvallan jakaman maailman representaatiot vaihtelevat aiempaa enemmän: kahdessa 2005-vuoden oppikirjassa kylmässä sodassa kerrotaan olleen kyse kahden supervallan taistelusta maailmanherruudesta.³⁷² *Kronikka* 8:ssa suurvaltojen vastakkainasettelu tapahtuu Euroopan miehityksen kautta: ”Jo ennen taistelujen taukoamista suurvallat olivat pohtineet sodan jälkeisen Euroopan kohtaloa pääsemättä kuitenkaan ratkaisuun. [...] suurvallat pitivät miehitysjoukkonsa hallitsemillaan alueilla – toistaiseksi, kuten asia ilmaistiin.”³⁷³ Kummankin suurvallan miehitysjoukot siis jäävät Eurooppaan. Kuitenkin Neuvostoliiton miehitys korostuu muussa oppikirjatekstissä, sillä seuraavaksi kirja käsittelee kansandemokratioiden miehitystä. Lisäksi oppikirja kertoo Euroopan jakaantumisen kahteen leiriin olleen ”paitsi aatteellinen myös taloudellinen ratkaisu”³⁷⁴ Näissä määritelmässä korostuu Euroopan jakautuminen, toisin kuin muissa 2000-luvun oppikirjossa, joissa tuodaan esiin nimenomaan maailman jakautuminen kahteen leiriin. Tässä oppikirjassa käsitellään ensin Euroopan jaon kautta suurvaltojen välistä jakoa. Muutamaa sivua myöhemmin myös tässä oppikirjassa suurvaltojen välinen kiulu nimetään maailmanlaajuiseksi: ”Liittoutumien myötä Eurooppa ja myöhemmin koko maailma jakautui kahtia Yhdysvaltojen johtamaan länsileiriin ja Neuvostoliiton johtamaan itäleiriin.”³⁷⁵

Vuoden 2009 oppikirjassa suurvaltojen välinen kilpailu esitetään kahden erilaisen yhteiskuntajärjestelmän kautta:

Yksinkertaistettuna kylmä sota oli kahden erilaisen yhteiskuntajärjestelmän, vapaan markkinatalouden ja valtiojohtoisen sosialismin, kilpailua paremmuudesta. Kilpailun ydin oli taloudessa: kumpi järjestelmä pystyisi tuomaan kansalaisilleen paremman elintason sekä maalleen suuremmat taloudelliset ja sotilaalliset voimavarat. [...] Yhdysvaltojen johtaman lännen yhteiskuntien kulmakivenä olivat länsimainen demokratia ja markkinatalous. [...] Neuvostoliitossa ja muissa kommunistien hallitsemissa kansandemokratioissa vallassa oli kommunistinen puolue. Sosialistisella talousjärjestelmällä pyrittiin jakamaan varallisuus tasaisesti yhteiskunnan jäsenten kesken. [...] Rikkauksien ei haluttu kertyvän harvojen käsiin, vaan työn hedelmien, hyvän elämän, tuli olla tasapuolisesti kaikkien ulottuvilla.³⁷⁶

Oppikirjassa Yhdysvallat representoitiin demokratian ja markkinatalouden kautta. Markkinataloutta ei kritisoida oppikirjatekstissä, kuten ei myöskään sosialistista talousjärjestelmää. Yhdysvaltojen representaatiossa korostuu vapaus, kun taas Neuvostoliiton representaatiossa tasa-arvo ihmisten kesken. Kaksi osapuolta on kuvailtu eri näkemysten positiivisten puolien kautta: Yhdysvaltojen representaatiossa korostuu vapaus kun taas Neuvostoliiton sosialistinen järjestelmä kuvataan tasapuolisuuden kautta. Myös vuoden 2013 oppikirja esittää suurvaltojen välisen asetelman

³⁷² Historian tuulet 8 2005, 116; Kaleidoskooppi 8 2005, 88.

³⁷³ *Kronikka* 8 2000, 148.

³⁷⁴ *Kronikka* 8 2000, 149.

³⁷⁵ *Kronikka* 8 2000, 152.

³⁷⁶ Aikalainen 8 2009, 98.

demokratian ja kommunismin välisenä vastakkainasetteluna.³⁷⁷ Siten kommunismi esittäytyy demokratian vastakohtana. Kuitenkin demokratian vastakohtaksi voidaan myös asettaa diktatuuri, joten mielestäni vastakkainasettelu luo negatiivista representaatiota Neuvostoliitosta.

Seuraavaksi tutkin, millainen Neuvostoliitto-representaatio oppikirjoissa rakentuu suurvaltojen välisen kilpailun sekä Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen välisen vertailun kautta. Pärjäääkö Neuvostoliitto tuossa kilpailussa ja jos, niin millä alalla? Millainen kuva eri talousjärjestelmistä suurvalta-kappaleissa luodaan? Neuvostoliitto kilpailee Yhdysvaltojen kanssa monella alalla kylmän sodan aikana. Oppikirjoissa kilpailun kautta esitetään muun muassa teknologian kehittyminen, asevarustelu sekä avaruuskilpa. Joissakin oppikirjoissa myös muut osa-alueet, kuten urheilu esitetään kahden suurvallan välisenä kilpailuna. Käyn seuraavaksi läpi suurvaltojen välisen kilpailun sekä niissä esiintyvien diskurssien muutoksia vuosikymmen kerrallaan.

1970-luvulla oppikirjat kuvasivat suurvaltojen välisen kylmän sodan olevan lähinnä kahden erilaisen talousjärjestelmän välistä kilpailua paremmuudesta. 1970-luvulla neuvostotalous kuvataan *talouden menestystarinan diskurssissa*. Olen käsitellyt neuvostotalouden representaation muutoksia jo aiemmin luvussa 3.2 Kommunistinen valtio, mutta nyt käsitelen erityisesti kylmän sodan aikaista taloutta ja vertaan sitä Yhdysvaltojen talouden representaatioon. Esimerkiksi *Historian maailma* 8-oppikirjassa neuvostotalous esitetään kaikin puolin menestyksekkäänä alaluvussa ”Elintaso kohoaa”:

Tuotannon kasvaessa työviikkoa on pystytty lyhentämään. Yritysten ja kolhoosien itsenäisyys taloudellisissa ratkaisuisissa on kasvanut. Samalla neuvostokansalaisille on tullut entistä paremmat mahdollisuudet hankkia sellaisia tavaroita, jotka tekevät elämän mukavammaksi ja miellyttävämmäksi. *Elintaso* on jatkuvasti noussut Neuvostoliitossa.³⁷⁸

Myös vuoden 1977 oppikirjassa *Historia ja me* 8 Neuvostoliiton taloudesta annetaan todella positiivinen kuva:

Useat johtohenkilöistä ovat insinöörejä, minkä vuoksi Neuvostoliiton viimeaikaisen kehityksen on katsottu olevan teknisten asiantuntijoiden ansiota. [...] Talouselämää on liberalisoitu, ts. on vähennetty keskusvirastojen tiukkaa byrokraattista valvontaa. Neuvostoliiton nykyjohto on kiinnittänyt entistä enemmän huomiota tieteen ja tekniikan kehittämiseen. Koululaitos, joka luo tähän edellytykset, on kehittynyt ripeästi.³⁷⁹

Oppikirjassa on myös lainaus neuvostoliittolaisen aikakauslehden *Maailma ja me* artikkeleista vuodelta 1974, josta poimitut luvut kuvaavat vakaata talouskehitystä, jota inflaatio tai työttömyys eivät haittaa.

Viisivuotiskauden 1971–75 kolmen ensimmäisen vuoden aikana väestön reaalitytulot ovat lisääntyneet 13,5 %. Elintarvikkeiden vähittäishinnat ja ruokalamaksut eivät ole juuri muuttuneet 1960 jälkeen. Teollisuustavaroissa

³⁷⁷ Forum 8 2013, 162.

³⁷⁸ Historian maailma 8 1976, 99.

³⁷⁹ Historia ja me 8 1977, 70.

on selvä alenemistendenssi. Vuokrat eivät ole nousseet vuodesta 1928. Liikennemaksut ovat hyvin vähäisiä. Perheen menoissa vuokran ja kunnallispalvelumaksujen osuus on vain 4–5 %.³⁸⁰

1980-luvulla talouden menestystarina-diskurssi löytyy edelleen joistain oppikirjateksteistä. ”Teollisuustuotanto nousi nopeasti sotaa edeltäneelle tasolle, ja 1950-luvulla se oli jo kasvanut yli kaksinkertaiseksi. Neuvostoliitosta oli tullut teollisuusmahti, joka kykeni kilpailemaan Yhdysvaltain kanssa.”³⁸¹ Kuitenkin myös talouden ongelmat nousevat esille.

Hrustsevin aikana raskas teollisuus oli edelleen tärkeimmällä sijalla tuotantoelämässä, mutta myös kemian teollisuutta ja kulutustavaroiden tuotantoa ruvettiin laajentamaan. Keski-Aasiassa otettiin käyttöön uutta vieljelysmaata – tosin huonolla menestyksellä. Maataloustuotannon epäonnistumisesta syytettiin Hrustsevia.³⁸²

1980-luvulla *menestyksen diskurssi* muuttuu vähitellen kohti *talouden ongelmien diskurssia*. Oppikirjoissa kerrotaan nyt myös talouden ja teollisuuden ongelmista Neuvostoliitossa, kun vielä 1970-luvulla neuvostotalous esitettiin menestystarinan diskurssissa. ”Raskaan teollisuuden suosiminen oli tapahtunut kulutustavaroiden kustannuksella. Nyt näiden tuotantoa lisättiin, vaikka niiden taso oli länsimaiden mittapuiden mukaan matala ja hinnat korkeat.”³⁸³ Neuvostotuotanto ja kommunistinen talousjärjestelmä saavat osakseen myös kritiikkiä.

1970-luvun oppikirjoissa Yhdysvaltojen talous on esitetty ongelmien kautta. Yhdysvalloista kerrotaan paljon maan sisäisistä ongelmista, kuten rikkaiden ja köyhien välisestä elintasokuilusta, mustien kansalaisoikeustaitelusta, rikollisuudesta sekä hippien sodanvastaisesta liikkeestä. Näiden ongelmien kautta Yhdysvalloista muodostuu melko negatiivinen kuva. Talousjärjestelmä vaikuttaa luovan epätasa-arvoista yhteiskuntaa.

Kansalaisten keskimääräinen elintaso Yhdysvalloissa on erittäin korkea, mikä näkyy mm. arkipäivän kulutustavaroiden runsautena. Toisaalta vaurauden epätasainen jakaantuminen yhdessä suhteellisen heikon sosiaaliturvan (turva vanhuuden, sairauden yms. varalta) kanssa on luonut vaikean ongelman. Lisääntyvän hyvinvoinnin mukanaan tuomia varjopuolia ovat myös kasvava rikollisuus, huumausaineet jne. Oman erityispiirteensä Yhdysvaltojen talouselämälle ovat antaneet suuret jättiläisyrietykset, joilla on toimintaa eri puolilla maailmaa. Näiden suuryritysten edut ovat ajoittain kietoneet Yhdysvallat myös valtiollisesti mukaansa.³⁸⁴

On mielenkiintoista, että oppikirjat kuvaavat kylmän sodan nimenomaan taloudellisten järjestelmien väliseksi kilpailuksi paremmuudesta, ja että 1970-luvun oppikirjoissa neuvostotalous esitetään menestyksen, vapaa markkinatalous taas ongelmien diskurssissa.

³⁸⁰ Historia ja me 8 1977, 70.

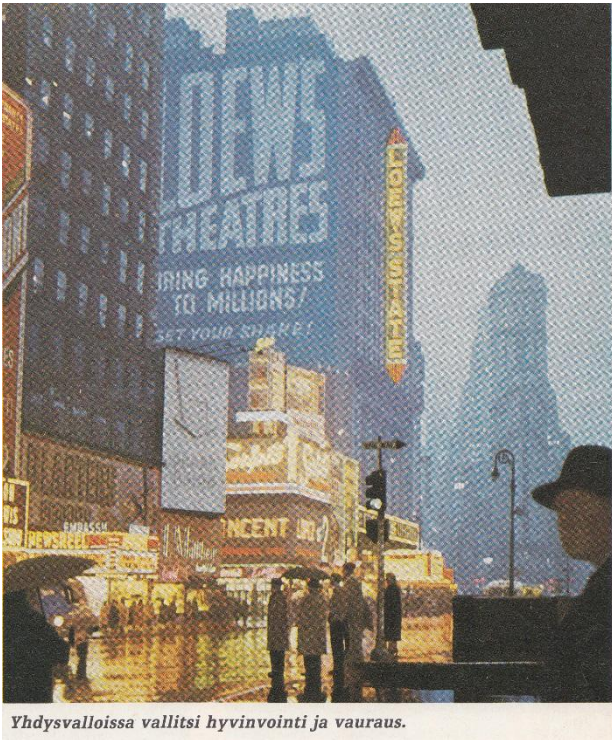
³⁸¹ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 136.

³⁸² Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 131.

³⁸³ Koulun historia 8 1987, 154.

³⁸⁴ Historian perustiedot 8 1975, 110.

1980-luvulla Yhdysvaltojen talouden representaatio ei ole enää yhtä negatiivista kuin 1970-luvulla. Samat ongelmat esitetään edelleen: rikkaiden ja köyhien väliset erot, rikollisuus sekä monikansallisten yhtiöiden toiminta. Kuitenkin kuvallinen representaatio muuttuu: kuvissa ei ole enää vain ongelmia tai neutraaleja johtajien kuvia, vaan myös vaurautta. Esimerkiksi tässä kuvassa

Yhdysvalloissa vallitsi hyvinvointi ja vauraus.

Kuva 42. Yhdysvaltojen taloudellista hyvinvointia. (Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 133.)

Yhdysvallat, johtava teollisuusvaltio ja talousmahti, toipui toisesta maailmansodasta nopeasti. Sotaa ei käyty sen alueella, ja se auttoi jaloilleen sodassa kärsineet Länsi-Euroopan maat ja Japanin. Yhdysvaltain dollarista tuli maailman tärkein valuutta. Maassa vallitsi hyvinvointi. Suurimmalle osalle kansaa 1950-luku oli tuonut elintason, jota ei ollut koskaan aiemmin ollut ja jonka vertaista ei löytynyt mistään muualta maailmasta.³⁸⁵

Korkea elintaso on osa taloudellisen menestystarinan diskurssia, jota ei vielä 1970-luvun oppikirjoissa ole. Tuolloin vallalla on talouden ongelmia korostava diskurssi. 1980-luvulla myös Yhdysvaltojen koulutuksesta puhutaan menestyksen diskurssissa. Esimerkiksi Koulun historia 8-oppikirjassa kerrotaan myös kansakunnan rikastumisesta sekä tieteen tasosta:

Kansakunnan rikkaus näkyi. 1970-luvulla 80 prosenttia koululaisista kävi high schoolin, lukiotamme vastaavan koulun. Keski-ikä kohosi. Amerikkalainen eli pisimpään maailmassa, keskimäärin yli 70-vuotiaaksi. Hän ansaitsi keskimäärin enemmän kuin missään muualla Tuhatta amerikkalaista kohti oli käytössä 505 autoa, 571 televisiota ja 718 puhelinta. Yhdysvaltojen tieteen taso arvioitiin maailman korkeimmaksi. Sen yliopistot vetivät opiskelijoita muustakin maailmasta.³⁸⁶

Tässä Amerikan talous esiintyy menestyksekkäänä, sillä se mahdollistaa korkean elintason sekä koulutuksen. Tieteen ja koulutuksen positiivinen representaatio muuttaa osaltaan myös Neuvostoliitto-kuvaa. 1970-luvun oppikirjoissa vain Neuvostoliiton koulujärjestelmää keuhataan ja

³⁸⁵ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 132–133.

³⁸⁶ Koulun historia 8 1987, 150.

vuoden 1985 oppikirjasta Yhdysvallat representoituu nimenomaan vauraaksi valtioksi.

Kuvatekstissä kuva tulkitaan positiivisesti: ”Yhdysvalloissa vallitsi hyvinvointi ja vauraus”. Itse leipätekstissä kerrotaan yhä rikkauden epätasaisesta jakautumisesta sekä värillisen väestönsosan ongelmista. 1980-luvun oppikirjojen kuvissa on havaittavissa taloudellisen menestyksen diskurssia, jota 1970-luvun oppikirjoissa löytyi vain neuvostotalouden kuvauksista. Myös oppikirjateksteissä esitetään markkinatalous vähitellen positiivisemmin:

tieteentasa tuodaan esiin. Vähitellen talouden diskurssien vastakkainasettelu siis lievenee 1980-luvun aikana.

1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa luodaan positiivista Neuvostoliitto-representaatiota myös rauhanomaisuuden kautta. Neuvostoliitosta rakennetaan rauhanomaista representaatiota toisaalta Hrustsevin rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikan kautta, sekä toisaalta esimerkiksi suurvaltojen välisten suhteiden liennytyks-kehityksen avulla. ”Neuvostoliiton ulkopoliittikan tärkeäksi tavoitteeksi tuli **jännityksen lieventäminen** Euroopassa. Tähän on pyritty lisäämällä kaupankäyntiä ja taloudellista yhteistyötä länsivaltojen kanssa sekä pyrkimällä jännitystä lieventäviin sopimuksiin.”³⁸⁷ ”Stalinin kuoleman jälkeen Neuvostoliitto on noudattanut rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikkaa. Se on tukenut taloudellisesti ja aseita lähettämällä Aasian ja Afrikan vapautusliikkeitä ja eräitä arabimaita, mutta ei ole ottanut osaa mihinkään sotaan toisen maailmansodan jälkeen. Neuvostoliitto on toiminut välittäjänä useissa maailmanrauhaa uhanneissa kriiseissä.”³⁸⁸ Näissä teksteissä Neuvostoliitto esiintyy rauhanomaisena, sovittelavana ja yhteistyöhaluisena valtiona. Tämä rauhanomaisuuden diskurssi selittyy uskoakseni osin myös Neuvostoliiton 1960- ja 1970-luvulla propagoimalla rauhanomaisuuden politiikalla.³⁸⁹ ”Keskeisin

Kansantanssiyhdyte esittää Kos-Alba -nimistä lyyristä tanssia. Neuvostoliiton korkeatasoiset baletti- ja kansantanssiryhmät ovat vierailleet joka puolella maailmaa.

teesi koko Neuvostoliiton ulkopoliittisessa propagandassa oli, että Neuvostoliitto työskenteli maailmanrauhan puolesta.”³⁹⁰

Neuvostoliitto esitetään myös kulttuuria tukevana valtiona. Esimerkiksi tämä kuva kansantanssiryhmästä on sijoitettu Neuvostoliitto-itäinen suurvalta-kappaleen yhteyteen. Myös teksti tukee tätä kulttuurin saavutusten korostamista: ”Saavutukset kulttuurielämän alalla ovat tuoneet Neuvostoliitolle paljon mainetta. Muun muassa maan musiikkitaiteilijat, baletti ja elokuva ovat alallaan johtavia koko maailmassa.”³⁹¹

Kuva 43. Neuvostoliiton korkeatasoinen kulttuuri. (Peruskoulun historia 4 1974, 57.)

³⁸⁷ Historian maailma 8 1976, 97.

³⁸⁸ Historia ja me 8 1977, 71.

³⁸⁹ Kallentautio 2005, 296–298.

³⁹⁰ Kallentautio 2005, 296.

³⁹¹ Peruskoulun historia 4 1974, 57.

Rauhanomaisuuden diskurssia korostaa mielestäni Yhdysvaltojen esittäminen sotaisana, toisaalta asevarustelukilpailun ja toisaalta esimerkiksi Vietnamin sodan kautta. Esimerkiksi tässä taulukossa vuoden 1986 oppikirjassa Neuvostoliittoa ei näy lainkaan, kun taas Yhdysvallat näyttäisi olevan yksi asevarustelun kärkimaista:

Kaksikymmentä kärjessä			
Puolustusmenot asukasta kohti vuodessa (1982)		Puolustusmenojen %-osuus bruttokansantuotteesta vuonna 1982	
	mk/henkilö		
1. Arabiemirikunnat	24 723,-	1. Israel	35,7 %
2. Saudi Arabia	18 733,-	2. Oman	23,8 %
3. Qatar (1981)	16 670,-	3. Saudi Arabia	17,7 %
4. Oman	12 087,-	4. Pohjois-Jemen	16,4 %
5. Israel	11 464,-	5. Iran	14,2 %
6. USA	5 668,-	6. Syyria	13,4 %
7. Kuwait	4 924,-	7. Jordan	12,2 %
8. Irak	3 886,-	8. Pohjois-Korea	10,2 %
9. Saksan liittotasavalta	3 095,-	9. Irak (1979)	10,0 %
10. Englanti	2 921,-	10. Arabiemirikunnat	9,8 %
11. Saksan dem. tasavalta	2 909,-	11. Kuuba	9,7 %
12. Ranska	2 780,-	12. Marokko	9,0 %
13. Norja	2 767,-	13. Egypti	8,6 %
14. Iran	2 566,-	14. Peru	8,2 %
15. Ruotsi	2 539,-	15. Malesia	8,2 %
16. Singapore	2 499,-	16. Taiwan	7,8 %
17. Argentiina	2 372,-	17. Kreikka	7,0 %
18. Australia	2 218,-	18. USA	6,5 %
19. Sveitsi	2 104,-	19. Saksan dem. tasavalta	6,5 %
20. Belgia	1 930,-	20. Tansania	6,3 %
(21. Tanska	1 836,-)		

Lähde, The Military Balance 1984–1985

Kuva 44. Yhdysvaltojen suuret puolustusmenot. (Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 201.)

Toisaalta varsinkin 1970-luvulla Neuvostoliitto esitetään oppikirjoissa sotilaallisesti vahvana, vaikka oppikirjoissa esiintyykin rauhanomaisuuden diskurssi. 1980-luvun oppikirjoissa Yhdysvaltojen etumatka asevarustelussa korostuu 1970-lukua enemmän. 1970-luvulla molempien suurvaltojen asevarustelua kuvaillaan suhteellisen tasaiseksi, kun kyseessä ovat perinteiset asevoimat:

Sillä [Yhdysvalloilla] on maailman voimakkain pintalaivasto, johon kuuluu mm. 14 lentokoneiden tukialusta. Sen tukikohtien verkosto ympäröi joka puolelta Neuvostoliiton. Neuvostoliitolla oli puolestaan sukellusveneylivoima ja viime aikoina sen pintalaivasto on kasvanut nopeasti ja on siten uudenaikaisempi kuin USA:n laivasto. Neuvostoliitto on pienemmin kustannuksin saavuttanut USA:n etumatkaa varustelukilvassa. Lisäksi se on pystynyt pitämään suurempaa miesvoimaa, koska sillä on asevelvollisuusarmeija ja pitkä varusmiesten palveluaika. USA:n värvätty armeija maksaa huomattavasti enemmän.

Asevarustelu on tullut suunnattoman kalliiksi. [...] Maailma tuhlsi vuonna 1975 aseisiin noin 1000 miljardia markkaa. Se on noin 20 kertaa niin paljon kuin köyhille maille annettu kehitysapu.³⁹²

Tekstin kautta Neuvostoliitto representoituu sotilaallisesti vahvaksi. Sillä on Yhdysvaltoja uudenaikaisempi laivasto ja suuremmat maajoukot. Lisäksi Yhdysvaltojen armeijan kerrotaan tulevan kalliiksi. Myös Yhdysvaltojen laivasto kuvaillaan vahvaksi. Tässä puhutaan kuitenkin perinteisemmistä asevoimista: ydinaseiden kehittäessä Yhdysvallat on Neuvostoliittoa edellä jo

³⁹² Historia ja me 8 1977, 80.

1970-luvun tekstissä: ”Toisen maailmansodan päättyessä vain Yhdysvalloilla oli hallussaan atomipommi. Neuvostoliitto sai valmiiksi oman atomipomminsa vuonna 1949, mutta Yhdysvalloilla oli silti pitkä etumatka ydinaseiden kehittämisessä.”³⁹³ Neuvostoliitosta annetaan eristäytyvä ja sotilaallisesti voimakas myös 1980-luvulla. ”Neuvostoliitto eristäytyi lännestä ja keskitti voimiaan sotilaallisen voiman hankintaan ja tukahdutti kansandemokratioiden vastustuksen.”³⁹⁴ Rauhanomaisuuden diskurssin rinnalla on havaittavissa asevarustelukilvan kautta myös sotilaallisesti voimakkaan valtion representaatio.

Yhdysvaltojen sotilasmahdin ja sotien nostaminen esiin alleviivaa Neuvostoliiton rauhanomaista representaatiota. Vietnamin sodan kuvausten, sekä Latalaisen Amerikan kuvausten kautta

Amerikkalaiset merijalkaväen sotilaat kuljettamassa vangitsemiaan pohjoisvietnamilaisia sissejä. Vietnamin sodan johdosta Yhdysvalloissa virisi rauhanliike, koska monien oli vaikeaa uskoa amerikkalaisten nuorukaisten taistelun ja kuoleminen Vietnamin olemassa olemattomuutta. Yksi rauhanliikkeen johtajista oli yliopistonopettaja Angela Davis, joka kiersi Euroopassakin puhumassa rauhan puolesta.

6

132

Se ei kuitenkaan onnistunut. Sen sijaan Yhdysvaltojen vastainen sissisota levisi Laosiin ja Kamputseaan. Aselepo saatiin aikaan suurten tappioiden jälkeen vasta vuonna 1973. Amerikkalaiset vetäytyivät lopulta Vietnamin, ja Vietnam yhdistettiin yhdeksi valtioksi.

Yhdysvaltain ulkopoliittikalle on ollut ominaista, että maa on sekaantunut eri puolilla maailmaa kriiseihin, joissa se »valvoo omia etujaan». Tällaista politiikkaa on harjoitettu etenkin Latalaisessa Amerikassa, jonne yhdysvaltalaiset yritykset ovat sijoittaneet runsaasti pääomia.

Yhdysvaltain politiikassa on julkisen sanan merkitys hyvin tärkeä. Se kävi ilmi varsinkin ns. Watergate-skandaalin aikana.

Etelävietnamilainen vanhus ja amerikkalainen sotilas. Yhteistä kieltä tuskin löytyi.

Yhdysvaltojen sotilaallisuus korostuu ennen Neuvostoliiton hajoamista kirjoitetuissa oppikirjoissa. Esimerkiksi vuoden 1990 oppikirja Historiankirja 8 antaa Yhdysvalloista sotaisan kuvan erityisesti kuvamateriaalin kautta. Siinä korostuu erityisesti Vietnamin sota. Yhdellä aukeamalla on jopa viisi kuvaa, jotka kaikki esittävät Vietnamin sotaan liittyviä asioita.

³⁹³ Historia ja me 8 1977, 79.

³⁹⁴ Koulun historia 8 1987, 153.

Kuva 45. Vietnamin sota. (Historiankirja 8 1990, 132.)

Näiden kuvien lisäksi sotaisuus korostuu myös Yhdysvaltojen sisäisistä asioista käsittelevässä tekstissä. Esimerkiksi tässä kuvassa esiintyy sotilas täydessä varustuksessa rauhanomaisessa tilanteessa.

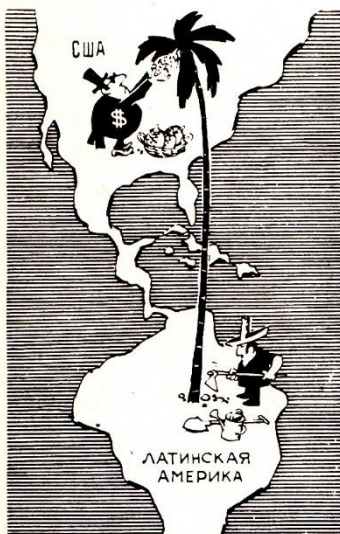
Aseistettu amerikkalaissotilas turvaa mustan koulutytön koulumatkaa valkoisten väkivallalta.

3

Kuva 46. Koulutyttö ja sotilas. (Historiankirja 8 1990, 130.)

● Yankee, go home! = Jenkki, painu kotiisi!

Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pää-äänenkannattajan Pravdan näkemys Yhdysvaltojen ja Latinalaisen Amerikan suhteista.

Yhdysvalloista ei tämän kuvan kautta muodostu rauhanomainen tai kovinkaan turvallinen kuva: tarvitsevatko kansalaiset sotilaiden tuomaa turvaa? Sotaisaa representaatiota Yhdysvalloista luodaan myös Latinalaisesta Amerikasta kertovassa kappaleissa, esimerkiksi tässä vuoden 1985 Historian tiet-oppikirjan tekstissä, sekä tekstin viereisessä kuvassa.

Latinalaista Amerikkaa on aina pidetty Yhdysvaltain etupiirinä, amerikkalaisten takapihana. Sotilaalliset interventiot olivat varsin tavallisia 1900-luvun alussa. Niillä turvattiin amerikkalaista omaisuutta. Amerikkalainen raha toi teollisuutta ja työpaikkoja, mutta samalla syntyi vihattu taloudellinen riippuvuus pohjoisen ”gringoista”. Ääritapauksessa yksi ainoa yhtiö saattoi määrätä koko valtion asioista: mahtava United Fruit Company asetti ja erotti Guatemalan hallituksia. [...] Yhdysvallat ajautui tukemaan vallassaolevia hallituksia, joista monilla on varsin synkkä maine ihmisoikeuksien polkijoina. Samalla diktaattorit saivat tekosyyksi murskata minkä tahansa opposition syyttämällä sitä kommunistiseksi.³⁹⁵

Kuva 47. Yhdysvaltojen riisto-talous.

³⁹⁵ Historian tiet 8 1985, 258.

(*Historian tiet* 8 1985, 285.)

Kyseinen teksti muodostaa lisäksi negatiivista kuvaa Yhdysvaltojen taloudesta. Yhdysvallat ei myöskään representoidu kovinkaan uskottavasti demokratian johtomaana tämän kuvauksen kautta. Yhdysvaltojen representaatio muuttuu Neuvostoliiton hajottua kirjoitetuissa oppikirjoissa, joissa suurvaltojen välinen vastakkainasettelu myös nimetään demokratian ja diktatuurin vastakkainasetteluksi.

1970- ja 1980-luvuilla Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen vastakkainasettelun kautta Neuvostoliitto representoituu taloudellisesti Yhdysvaltoja menestyksekkäämmäksi. 1970-luvulla talouden vastakkainasettelu on vielä melko mustavalkoista, mutta muuttuu 1980-luvulla tasaisemmaksi. Neuvostoliitto kuvataan myös rauhanomaiseksi valtioksi, vaikka myös sotilaallinen voima on esillä. Yhdysvallat taas representoituu sotilaalliseksi suurvallaksi, joka puuttuu muiden valtioiden asioihin niin talouden kuin sotienkin kautta. Tämä suurvaltojen vastakkainasettelu ja Yhdysvaltojen representaation ongelmakeskeisyys on esillä myös muussa 1970-luvun oppikirjamateriaalissa, kuin talouden diskursseissa. Uskon, että myös vuoden 1970 POPS on vaikuttanut tämän asetelman syntymiseen: siinä Yhdysvaltojen ongelmien käsittelemiseen on varattu kokonainen oppitunti.³⁹⁶ Huomionarvoista on, ettei Neuvostoliiton ongelmien käsittelyyn ole varattu aikaa lainkaan, eikä niitä mainita kyseisessä POPS:ssa. Talouden ongelmista sen sijaan on maininta molempien suurvaltojen kohdalla, vaikka oppikirjoissa talouden ongelmat keskittyvät Yhdysvaltojen kuvauksiin 1970-luvulla.³⁹⁷

1970-luvulla suurvaltojen välisessä kilpailussa esiin nostetaan talouden lisäksi erityisesti tiede ja tekniikka, avaruuskilpailu sekä asevarustelu. Kaikilla näillä aloilla oppikirjoissa voi havaita neuvostomyönteisiä diskursseja. 1970- ja 1980-lukujen oppikirjoissa avaruuskilpa esitetään *Neuvostoliiton menestyksen diskurssina*. *Neuvostoliiton menestyksen diskurssilla* tarkoitan oppikirjoissa esiintyvää Neuvostoliiton menestyksen korostamista esimerkiksi sivu- ja kuvamäärien epäsuhdalla, sekä menestyksen korostusta sanavalinnoilla. Oppikirjat rakentavat diskursseissa tiettyä todellisuuskuvaa, ja 1970-luvun oppikirjoissa rakentuu alleviivatusti kuva Neuvostoliiton menestyksestä eri tieteenaloilla Yhdysvaltojen kustannuksella. Tuo diskurssi häviää vähitellen 1980-luvulla, vaikka Neuvostoliiton menestyksestä esimerkiksi avaruudenvalloituksessa kerrotaankin oppikirjoissa läpi koko tutkitun aineiston.

³⁹⁶ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 60.

³⁹⁷ POPS – 70 Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto. 1970, 60.

1970-luvulla avaruuskilpailu esitetään todella yksityiskohtaisesti. Esimerkiksi *Historia ja me 8-*oppikirjassa aihetta käsitellään neljän sivun verran, joista kaksi sisältää pelkästään kuvia avaruuden valloituksesta. Kuvista seitsemän kymmenestä esittää Neuvostoliiton saavutuksia, kuten ensimmäistä tekokuuta Sputnikia vuodelta 1957 tai Juri Gagarinia, ensimmäistä ihmistä avaruudessa, vuodelta 1961. Vain kaksi kuvista kuva amerikkalaisia saavutuksia, yksi taas esittää Apollon ja Sojuzin telakointia avaruudessa ja siten edustaa molempia suurvaltoja.³⁹⁸ Kuvien epäsuhta ei vielä kerro kuin Neuvostoliiton saavutusten saamasta painoarvosta, mutta tekstissä on havaittavissa Neuvostoliiton menestyksen diskurssi:

Neuvostoliitto [...] saavutti nopeasti amerikkalaisten etumatkan ja suorastaan yllätti amerikkalaiset lähettämällä ensimmäisen tekokuun Sputnikin maata kiertämään. (4.10.1957) Se oli todellinen šokki amerikkalaisille. Yhdysvalloissa syytettiin muun muassa maan koulutuslaitosta jälkeenyhäneisyydestä. Neljä kuukautta myöhemmin 1.2.1958 amerikkalaisetkin saivat satelliitin avaruuteen. Sitä ennen olivat venäläiset ehtineet lähettää vielä toisen satelliitin ja sen mukana ensimmäisen avaruusmatkailijan, Laika-koiran. [...] Jälleen Neuvostoliitto yllätti, sillä Juri Gagarin ehti ensimmäisenä ihmisenä avaruuteen.³⁹⁹

Sputnikin ja Laika-koiran lisäksi teksti mainitsee vielä Juri Gagarinin, kolmen miehen satelliitin Voskhodin, ensimmäisen naisastronautin Valentina Tereškovan, Aleksei Leonovin avaruuskävelyn, sekä Luna 17:n. Amerikan saavutuksista ovat esillä John Glennin maan kiertäminen, kuun valloitus Apollo 11:llä sekä Apollo 15:n kuuauto. Neuvostoliiton saavutuksista kerrotaan menestyksen diskurssissa, kun taas Yhdysvaltojen representaatio on negatiivinen: amerikkalaiset yllättyvät Neuvostoliiton saavutuksista, jotka ovat sille šokki. Lisäksi Yhdysvallat on jatkuvasti Neuvostoliitosta jäljessä. Yllä olevassa lainauksessa syytä haetaan muun muassa koululaitoksesta. Lisäksi oppikirjassa kerrotaan, että ”Yhdysvalloissa työskenneltiin kuumeisesti etumatkan tavoittamiseksi.”⁴⁰⁰ Tätä negatiivista representaatiota korostaa vielä tapa, jolla Apollo 11:n Kuun valloitus on kuvattu: ”Kolme astronauttia – Neil Armstrong, Edwin Aldrin ja Michael Collins – valmistautui ratkaisevaan yritykseen, jota oli jouduttu siirtämään useita kertoja. Yritys oli vaarallinen. Tammikuussa 1967 oli kolme amerikkalaista astronauttia saanut surmansa lähtöharjoituksessa sattuneessa tulipalossa.”⁴⁰¹ Yhdysvaltojen Kuun valloituksesta annetaan kuva epävarmasta ja vaarallisesta yrityksestä. Lisäksi kerrotaan kuolonuhreja vaatineesta onnettomuudesta.

Kaikissa 1970-luvun oppikirjoissa Neuvostoliiton saavutukset on kerrottu Yhdysvaltoja yksityiskohtaisemmin, kuten edellä esitellyssä *Historia ja me 8-*oppikirjassakin. Lisäksi

³⁹⁸ *Historia ja me 8* 1977, 203–206.

³⁹⁹ *Historia ja me 8* 1977, 203.

⁴⁰⁰ *Historia ja me 8* 1977, 203.

⁴⁰¹ *Historia ja me 8* 1977, 206.

Neuvostoliiton onnistumisia tuodaan esille amerikkalaisia enemmän käyttämällä niitä kuvaillessa sanavalintoja ”saavutus” sekä ”menestys”.

Neuvostoliiton taloudellisten saavutusten alalla nimenomaan kaksi tapahtumaa herätti länsimaissa paljon huomiota. [...] Toinen tapahtuma oli vieläkin merkittävämpi. Lokakuun 4. p:nä 1957 Neuvostoliitto lähetti avaruuteen Maata kiertävälle radalle ensimmäisen tekokuun. Tätä täydensi ensimmäisen ihmisen lähettäminen avaruuteen: huhtikuun 12. päivänä 1961 Juri Gagarin kiersi Vostok-avaruusaluksessa maapallon. Tie rakettikauteen ja avaruuden valloittamiseen oli avattu. *Se otettiin Yhdysvalloissa tyrmistyksellä vastaan ja Neuvostoliiton menestykset* nähtiin nimenomaan sotilaallisessa valossa.⁴⁰²

Neuvostoliiton avaruuden valloitus esitetään menestyksen diskurssissa, jota korostaa Yhdysvaltojen tyrmistys. Tämä on mielestäni tulkittavissa osaksi yleistä 1970- ja 1980-lukujen jälkeen jäämisen ja yllätyksen diskurssia, jonka kautta Yhdysvaltojen avaruuskilpailua kuvaillaan. Lisäksi yllä oleva lainaus on oppikirjassa Neuvostoliitosta kertovan kappaleen yhteydessä ”Tekniikan voittoja” otsikon alla. Myös tämä otsikko luo kuvaa Neuvostoliiton voitokkuudesta. Tekstiä reunustavat aihetta käsittelevät kuvat: Juri Gagarinin ja hänen avaruuskapselinsa kuvat sivun ylälaidassa sekä koko sivun kokoinen kuva Moskovalaisesta monumentista:

⁴⁰² Peruskoulun historia 4 1974, 54. Kursiivit kirjoittajan omia.

Moskovassa sijaitseva mahtava monumentti on muistuttamassa Neuvostoliiton saavutuksista rakettitekniikan ja avaruuden valloituksen alalla.

Kuva 48. Neuvostoliiton avaruustekniikan voitokkuus. (Peruskoulun historia 4 1974, 55.)

Nämä kuvat korostavat pelkällä volyymillaan avaruuskilpailun merkitystä. Neuvostoliiton menestys avaruuskilpailussa on tekstissä liitetty sotilaalliseen kehitykseen. Muissa 1970-luvun oppikirjoissa avaruuskilpailu kuitenkin esiintyy osana tekniikan ja teknologian kehitystä, ei osana asevarustelua. Esimerkiksi Historian perustiedot 8-oppikirjassa kerrotaan, että ”Neuvostoliiton nopea kehitys tieteen ja erityisesti tekniikan alalla näkyy avaruustutkimuksessa.”⁴⁰³

⁴⁰³ Historian perustiedot 8 1975, 105.

1980-luvulla avaruuden valloituksessa on havaittavissa sama menestyksen ja voitokkuuden diskurssi kuin aiemmissakin oppikirjoissa, sekä Yhdysvaltojen tapauksessa yllättyneisyys Neuvostoliiton menestyksestä. *Vuosisadat vaihtuvat* 8-oppikirjassa Neuvostoliitto esitetään avaruuskilvan voittajana: ”Yhdysvallat kävi Neuvostoliiton kanssa avaruudenvallotus- ja asevarustelukilpaa. *Ensimmäisen erän supervaltojen välisessä avaruuskilvassa voitti Neuvostoliitto*, onnistuttuaan lähettämään ensimmäisen satelliitin ja ensimmäisen ihmisen avaruuteen. Yhdysvalloissa pidettiin *Neuvostoliiton menestystä* sotilaallisena uhkana.”⁴⁰⁴ Lainauksessa avaruuskilpailu rinnastetaan osaksi asevarustelukilpailua. *Koulun historia* 8-oppikirjassa taas korostuu erityisesti Yhdysvaltojen tappiollisuus:

Ensimmäinen satelliitti Sputnik I laukaistiin Neuvostoliitossa lokakuussa 1957 27-metrisellä, 4 tonnia painavalla raketilla. 83-kiloinen satelliitti merkitsi Yhdysvalloille arvovaltatappiota. Siksi Yhdysvallat alkoi kiihkaasti kuroa kilpailijansa etumatkaa umpeen. Alkuvaikeuksien jälkeen sen ensimmäinen satelliitti Explorer I laukaistiin radalleen tammikuussa 1958. *Neuvostoliiton johtaja Hruštšev pilkkasi puolitoistakiloista satelliittia greipiksi*. [...] Neuvostoliitto näytti kuitenkin lisänneen etumatkaansa, sillä Sputnik II kuljetti jo marraskuussa 1957 ensimmäisen elävän olennon avaruuteen. Se oli sekarotuinen Laika-koira. *Kesti 12 vuotta, ennen kuin Yhdysvallat kykeni Neuvostoliittoa parempiin suorituksiin*. Vuosina 1957–1967 lähetetyistä 700 satelliitista oli kaksi kolmasosaa amerikkalaisia, mutta Neuvostoliiton saavutukset olivat näyttävämpiä.⁴⁰⁵

Kursivoiduissa kohdissa on havaittavissa Yhdysvaltojen tappiollista diskurssia: Neuvostoliiton lähettämä satelliitti on nimetty Yhdysvaltojen ”arvovaltatappioksi”. Lisäksi Yhdysvaltojen oman satelliitin Explorer I:n lähettäminen avaruuteen on asetettu huonompaan valoon korostamalla satelliittien kokoeroja. Sputnikin koko on kerrottu todella tarkasti, mutta Explorer I:tä kerrotaan Hruštševin kutsuneen greipiksi. Yhdysvallat pystyy Neuvostoliittoa parempiin suorituksiin, mutta vasta 12 vuoden kuluttua. Yhdysvallat ei myöskään pysty yhtä näyttäviin suorituksiin kuin Neuvostoliitto.

Neuvostoliitosta saa oppikirjojen pohjalta positiivisemmän kuvan kuin Yhdysvalloista erityisesti 1970-luvulla johtuen myös muusta materiaalista, jota oppikirjoihin on valikoitu. Kaikki 1970-luvulla julkaistu materiaali Neuvostoliitosta ei kuitenkaan ole vain positiivista. Ulkopoliittikan esityksissä käsitellään myös kansandemokratioiden levottomuuksia ja niissä esiintyneitä väkivaltaisuuksia.⁴⁰⁶ Kuitenkin suurin osa Neuvostoliitosta kertovasta materiaalista on positiivista, toisin kuin Yhdysvalloista kertova materiaali. Talouden epätasa-arvoisuuden ja muiden ongelmien lisäksi myös muut sisäiset ongelmat nousevat oppikirjoissa esille. 1970-luvulla Yhdysvalloista kertovissa kappaleissa korostuu kommunisminvastaisuus, niin sisä- kuin ulkopoliitikassa. ”Yhdysvaltojen tiukka ulkopoliittinen linja näkyi myös maan sisäisissä oloissa. Amerikkalaisen

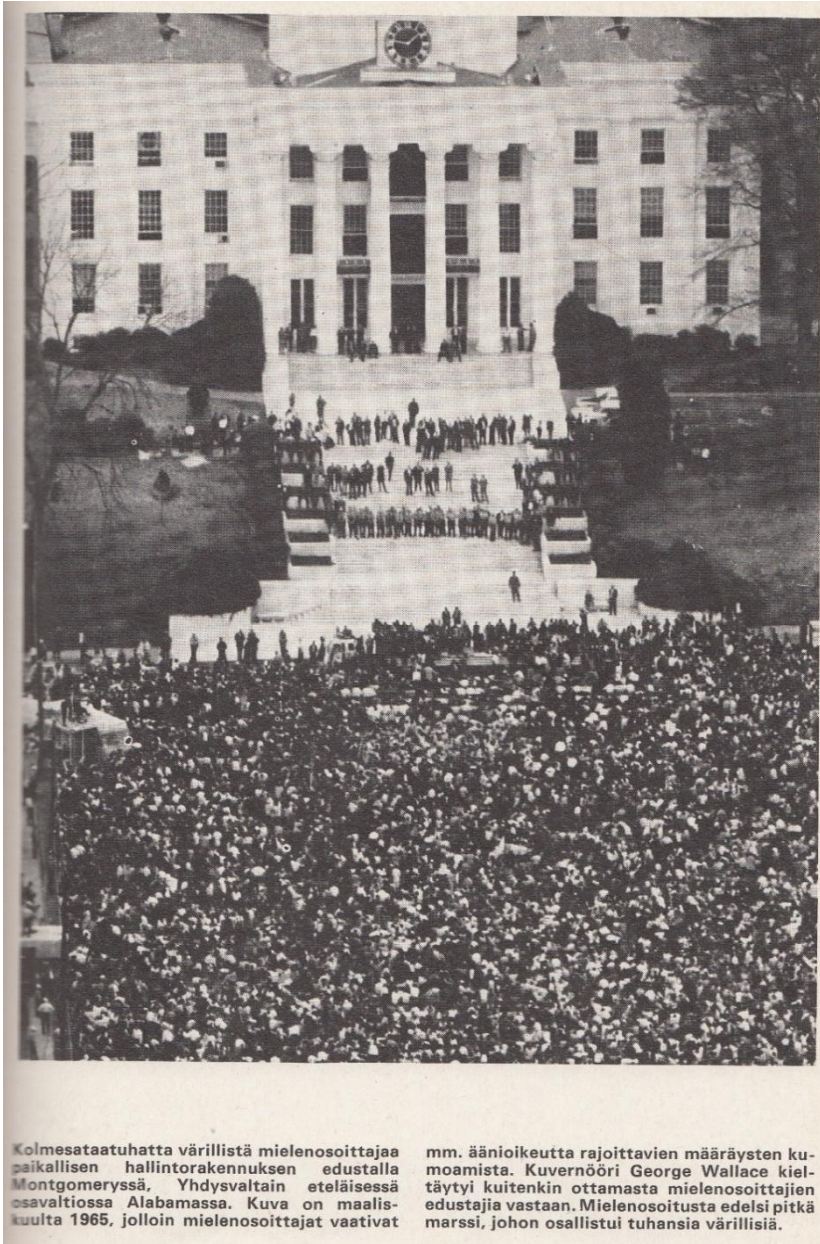
⁴⁰⁴ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 137. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁰⁵ Koulun historia 8 1987, 148. Kursiivit kirjoittajan lisäämiä.

⁴⁰⁶ Katso tarkemmin luku 6.3 Kommunistinen itäblokki.

tulkinnan mukaan ei voinut olla olemassa mitään välimuotoa. Oli oltava joko jyrkästi kaiken sosialismiin liittyvän vastustaja tai sitten oli epäisänmaallinen amerikkalaisuuden vihollinen.”⁴⁰⁷

Yhdysvalloista ja amerikkalaisuudesta luodaan kommunismin vastaista kuvaa. Lisäksi Yhdysvaltojen ulkopolitiikkaa arvostellaan tiukaksi. Tämä antikommunistinen diskurssi löytyy oppikirjoista läpi koko tutkitun ajan, mutta sen määrä vähenee selvästi heti 1980-luvulta lähtien.

Kolmesataatuhatta värillistä mielenosoittajaa paikallisen hallintorakennuksen edustalla Montgomeryssä, Yhdysvaltain eteläisessä osavaltiossa Alabamassa. Kuva on maaliskuulta 1965, jolloin mielenosoittajat vaativat

mm. äänioikeutta rajoittavien määräysten kumoamista. Kuvernööri George Wallace kieltäytyi kuitenkin ottamasta mielenosoittajien edustajia vastaan. Mielenosoitusta edelsi pitkä marssi, johon osallistui tuhansia värillisiä.

Yhdysvaltojen sisäisiä ongelmia kuvaillaan pitkästi ja muun muassa kansalaisoikeustaistelu saa paljon tilaa niin tekstin kuin kuvienkin kautta. Kansalaisoikeustaistelu näkyy jokaisessa 1970-luvun oppikirjassa suurena epäkohtana amerikkalaisessa yhteiskunnassa. Erityisesti kuvallisessa representaatiossa aihe korostuu. Esimerkiksi Peruskoulun historia 4 – oppikirjassa tälle aiheelle on varattu kokonainen aukeama, jolla on kaksi suurta kuvaa, toinen Martin Luther Kingistä, toinen suurmielenosoituksesta Alabamasta.

Kuva 49. Kansalaisoikeustaistelu. (Peruskoulun historia 4 1974, 61.)

Kyse ei ole siitä, kuuluuko kyseinen aihe oppikirjoihin, sillä mielestäni tällainen suhteellisen pitkä käsittely on oikeutettua. Kuitenkin on huomattavaa, että Yhdysvaltoja käsiteltäessä sisäiset ongelmat ovat näin selkeästi esillä, kun taas samaisessa oppikirjassa Neuvostoliittoa käsittelevässä

⁴⁰⁷ Historian perustiedot 8 1975, 108.

kappaleessa ei puhuta valtion sisäisistä ongelmista. Esimerkiksi teollisuuden ongelmat sivuutetaan täysin. Maatalouden ongelmat ovat esillä lyhyesti: ”Maatalouden tuotanto ei kasvanut yhtä ripeästi kuin teollisuuden tuotanto.”⁴⁰⁸ Myös kuvallinen representaatio on Neuvostoliitosta kertovassa kappaleessa huomattavasti positiivisempi. Esillä on toisaalta johtajien kuvia, kuten myös Yhdysvalloista kertovissa kappaleissa, jotka ovat suurimmalta osin neutraaleja, mutta myös tieteen saavutuksia, erityisesti avaruuskilpailu ja Juri Gagarin.

Myös *Historia ja me* 8-oppikirjassa kerrotaan rotuerottelusta ja kansalaisyhteiskunnasta, Vietnamin sodasta sekä hippiliikkeen mielenosoituksista. Ainoastaan presidentti Kennedystä annetaan kappaleessa positiivisempi kuva. Kappaleen otsikon ”Yhdysvallat – talousjättiläinen ja sotilasmahti” ymmärtää kappaleen luettuaan kovin eri tavalla kuin sitä ennen. Sekä Yhdysvaltojen talous että sotiminen on esitetty huonossa valossa. Yhdysvaltojen sotilasmahdin ja sotien nostaminen esiin 1970-luvun oppikirjoissa alleviivaa Neuvostoliiton rauhanomaista

representaatiota

. Molemmista

suurvalloista

löytyy toki

kriittistäkin

materiaalia,

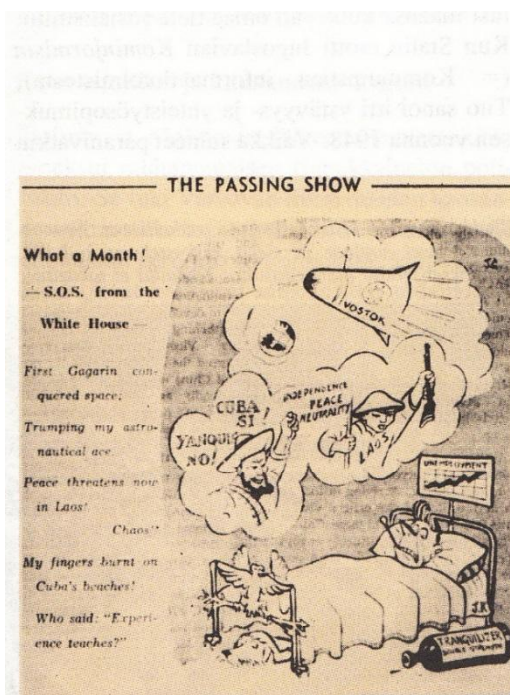
kuten nämä

johtajien

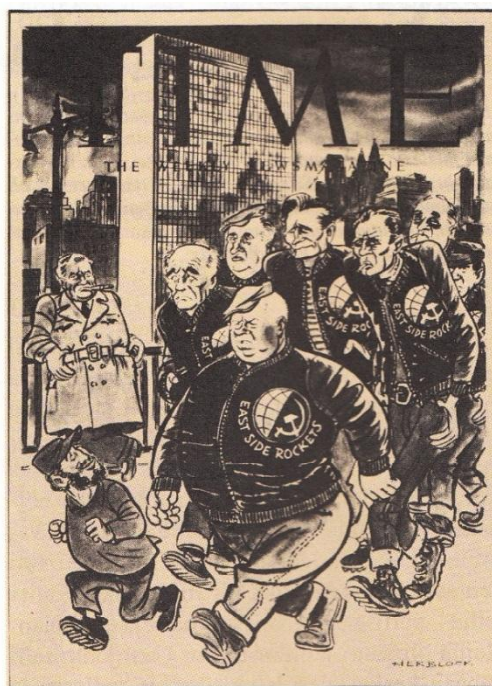
pilakuvat

vuoden 1977

oppikirjassa:

Eteläamerikkalainen pilapiirros vuodelta 1962 kuvailee presidentti Kennedyn sairauden syitä. Työttömyyskäyrä nousee. Mikä kuukausi! SOS Valkoisesta talosta. Ensin Gagarin valloitti avaruuden ja tuhosi minun astronauttien unelmat. Rauha uhkaa Laosissa. Kaaos! Poltin sormeni Kuuban rannikolla. Kuka sanoikaan. ”Kokeemus opettaa”?

Pilakuvat olivat tehokasta kylmän sodan propagandaa. Amerikkalainen aikakauslehti TIME kuvaa pääministeri Hruštševin vierailua New Yorkiin (1960) kovanaamaisen, nahkatakkisen lättähtäjengin esiintymisenä YK:n edessä. ”Gangsteripomo” Tito nojailee rauta-aitaan ja katselee tapahtumia sivusta. Kuuban Fidel Castro on kuvattu H:n jengiä ihailevaksi pikkupojaksi. Noihin aikoihin nahkatakkijengit tappelivat usein New Yorkin kaduilla, kuten tunnettu musical West Side story kertoo.

Kuva 50. Kennedy ja Hruštšev, kriittinen näkökulma. (*Historia ja me* 8 1977, 74.)

⁴⁰⁸ Peruskoulun historia 4 1974, 56.

Vasemman puoleinen on eteläamerikkalainen, kriittinen kuvaus Yhdysvaltojen presidentti Kennedystä, toinen taas amerikkalainen näkemys Hruštševista gangsteripomona. Nämä kuvat tuovat kriittistä näkökulmaa molempien suurvaltojen toimintaan tasapuolisesti. 1970-luvulla onkin havaittavissa myös negatiivisia näkemyksiä Neuvostoliitosta. Nämä kriittiset puheenvuorot painottuvat kuitenkin Neuvostoliiton ulkopoliittikkaan. 1970-luvun oppikirjoissa Neuvostoliittokappaleet ovat suurimmaksi osaksi menestyskertomuksia, mutta Yhdysvalloista kertovissa kappaleissa sekä sisä- että ulkopoliittiset ongelmat korostuvat. Siten näiden kahden suurvallan vastakkainasettelun kautta Neuvostoliitto-kuva rakentuu entistäkin positiivisemmaksi.

1980-luvulla Yhdysvalloista kertoviin sisäpolitiikan kuvauksiin ilmestyy myös positiivista materiaalia. Esimerkiksi John F. Kennedystä annetaan 1980-luvulla positiivinen kuva, hän esiintyy kansalaisoikeustaistelussa Kingin puolella: ”Presidentti Kennedy tapasi Kingin ja oli valmis tukemaan häntä.”⁴⁰⁹ Lisäksi oppikirjassa Koulun historia 8 on kuva, jossa presidentti Kennedy on vaimonsa kanssa ajelulla juuri ennen salamurhaa. Kuvatekstissä Kingin ja Kennedyn suhde on määritelty ”aatetoveruudeksi”: ”Saman kohtalon koki Kennedyn aatetoveri Martin Luther King viisi vuotta myöhemmin. Väkivallan perinne elää Yhdysvaltojen politiikassa.”⁴¹⁰ Viimeinen lause liittyy nämä salamurhat Yhdysvaltojen politiikan väkivaltaiseen konseptiin, antaen kuvan siitä, että tällaista tapahtui Yhdysvalloissa useamminkin. Niinpä paitsi kilpailun myötä, myös muun materiaalin kautta Neuvostoliitto-kuva rakentuu positiivisemmaksi kuin Yhdysvaltojen, erityisesti 1970-luvun oppikirjoissa.

1980-luvun oppikirjoissa Neuvostoliiton representaatio ei ole yhtä positiivinen kuin 1970-luvulla. Syynä on toisaalta se, että neuvostotalouden menestystarina diskurssi vähenee ja neuvostotalouden ongelmia tuodaan esiin. Toisaalta Neuvostoliiton kielteisempää representaatiota korostaa se, että Yhdysvalloista kerrotaan myös positiivisia asioita. Rikkaus ja koulutuksen taso ovat eräitä positiivisia asioita, joita vielä 1970-luvun oppikirjoissa ei Yhdysvalloista tuoda esiin. Ne luovat taloudellisen menestystarinan diskurssia länsimaisesta talousjärjestelmästä. Kuitenkin myös 1980-luvulla suurin osa Yhdysvalloista kertovien kappaleiden materiaalista on negatiivista: elintasoerot, kansalaisoikeustaistelu, kommunistivainot sekä Vietnamin sota nousevat teemoiksi, joiden kautta Yhdysvallat ei näyttäydä kovinkaan demokraattisena tai tasa-arvoisena valtiona.

⁴⁰⁹ Koulun historia 8 1987, 147.

⁴¹⁰ Koulun historia 8 1987, 147.

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen oppikirjojen luoma kuva Neuvostoliitosta toisen maailmansodan jälkeen muuttuu. 1990-luvun oppikirjoissa (Historiankirja 8:aa lukuun ottamatta) Neuvostoliitosta kirjoitetaan lähes yksinomaan kriittisesti, kun taas Yhdysvalloista kirjoitetaan edelleen sekä positiivisia että negatiivisia asioita. Neuvostoliitto-representaatio on Yhdysvaltoihin verrattuna negatiivinen, kun 1970-luvulla se on selvästi positiivisempi, kuin Yhdysvalloista luotu kuva.

Neuvostoliiton hajottua avaruuskilpailusta kertoviin kappaleisiin ilmestyy uusia diskursseja. Aikaisemmat diskurssit (Neuvostoliiton menestys ja Yhdysvaltojen tappiollisuus sekä yllättyneisyys) eivät kuitenkaan katoa, vaikka niiden saama tila väheneekin uusien diskurssien viedessä niiltä tilaa. Poikkeuksen tekee vuoden 1995 oppikirja *Kohti nykyaikaa – 1800 – 1900-luku*, jossa avaruuskilpailun suurvalloista luomat representaatiot eivät juuri poikkea 1970- ja 1980-lukujen oppikirjoista:

Vuonna 1957 Neuvostoliitto lähetti avaruuteen ensimmäisen tekokuun, Sputnikin, ja vielä samana vuonna Laika-koira kiersi maapallon avaruusaluksessa. Myös Yhdysvallat yritti saada oman satelliittinsa nopeasti avaruuteen, mutta *yritys epäonnistui. Neuvostoliiton menestys oli amerikkalaisille suuri yllätys*, ja heidän oli vaikea ymmärtää ja hyväksyä sitä, ettei Yhdysvallat ollut näin merkittävässä asiassa ensimmäinen. *Vikaa etsittiin mm. koulutuslaitoksesta ja korkeakoulujen opetusohjelmista*. Vuonna 1958 Explorer-satelliitti saatiin onnellisesti matkaan, ja Yhdysvallat pääsi mukaan avaruuskilpailuun.⁴¹¹

Yhdysvallat esitetään tappiollisena, Neuvostoliitto taas menestyvänä. Jälleen nousee myös esille koulujärjestelmän puutteellisuus selityksenä huonolle menestykselle, mikä toisaalta viittaa Neuvostoliiton koulujärjestelmän mahdolliseen paremmuuteen. Vielä vuoden 2000 oppikirjassa *Kronikka 8* on vallassa sama diskurssi: ”Vuonna 1957 Neuvostoliitto aiheutti Yhdysvalloille šokin. Se ilmoitti lähettäneensä Maata kiertävälle radalle ensimmäisen tekokuun, Sputnikin. [...] Yhdysvallat näytti nyt olevan auttamattomasti jäljessä Neuvostoliitosta.”⁴¹² *Kronikka*-oppikirjassa löytyy kuitenkin myös muita diskursseja. Ensinnäkin myös Neuvostoliiton kerrotaan olleen 1980-luvulla ”alakynnessä”. 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa ei löydy Neuvostoliiton häviön diskurssia. Tosin oppikirjassa viitataan Tähtien sota-ohjelmaan, mikä käynnistyy vasta 1980-luvulla. Lisäksi *Kronikassa* avaruuskilpailussa menestyminen on liitetty asevarusteluun. ”[...] jo satelliitin olemassaolo kertoi Yhdysvalloille, että Neuvostoliitolla oli riittävä teknologia myös mannertenvälisen ohjuksen laukaisemiseksi.”⁴¹³

Vuoden 1993 oppikirjassa avaruuskilpa ohitetaan kahdella kuvalla ja kuvatekstillä. Kuvissa on sekä Juri Gagarin että Edwin Aldrin ja kuvatekstistä vain puolet käsittelee Neuvostoliiton saavutuksia, puolet taas Yhdysvaltojen. ”Neuvostoliitto ampui lokakuussa 1957 maata kiertävälle radalle

⁴¹¹ Kohti nykyaikaa – 1800 – 1900-luku 1995, 262.

⁴¹² *Kronikka 8* 2000, 153.

⁴¹³ *Kronikka 8* 2000, 153.

ensimmäisen satelliittinsa, ja se ehti ensimmäisenä aloittaa myös miehitetyt avaruuslennot. Juri Gagarin kiersi ensimmäisenä ihmisenä maapallon vuonna 1961, amerikkalainen John Glenn *vasta vuoden myöhemmin*. Kuun pinnalle pääsivät puolestaan amerikkalaiset ensimmäisenä.”⁴¹⁴ Teksti kertoo mielestäni neutraaliin sävyyn molempien suurvaltojen saavutuksista: missä Neuvostoliitto oli ensimmäinen ja missä Yhdysvallat. Yhdysvaltojen tappiollisuus korostuu vain hieman, kun John Glennin lennon kerrotaan onnistuneen ”vasta” vuoden myöhemmin. Verrattuna oppikirjoihin ennen ja jälkeen Horisontti-oppikirjan, avaruuskilpailun merkitys jää vähäiseksi: aihetta ei käsitellä leipätekstissä lainkaan. Lisäksi tässä kuvatekstissä Neuvostoliiton menestyksen diskurssia ei ole lainkaan ja Yhdysvaltojen tappiollisuus sekä yllätys Neuvostoliiton menestyksestä puuttuvat lähes täysin.

Asevarustelun narratiiveihin ilmestyy Neuvostoliiton hajottua talouden diskurssi. Asevarustelukilpa nimetään liian kalliiksi kummallekin suurvallalle, mutta erityisesti Neuvostoliitolle. ”Uusi asevarustelukierre merkitsi Neuvostoliiton taloudelle ylivoimaista räsitusta. Tiukka keskusjohtoinen talous oli jo 1970-luvulla ajautunut suuriin vaikeuksiin tuotannon kasvun pysähtyessä, ja joinakin vuosina tuotanto jopa supistui.”⁴¹⁵ ”Varustelukilpailun yksi ongelma oli sen kalleus. [...] Myös suurvalloissa, varsinkin Neuvostoliitossa, asevarustelu alkoi tulla liian kalliiksi. Maailman sotilasmenoista Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton osuus oli yli puolet.”⁴¹⁶ Vuoden 1998 oppikirjasta lähtien myös avaruuskilpailun kuvauksiin tulee tämä uusi, taloudellinen diskurssi. Avaruuskilvassa tuodaan nyt esille sen vaatimat kustannukset. Avaruuskilpailua käsitellään kappaleessa ”Kauhun tasapaino”, ”Maailmasta tulee suuri asevarikko”-alaotsikon alla. Neuvostotalouden ongelmat tulevat selkeimmin esille yllä olevissa asevarustelukilpailun kuvauksissa, kun taas tässä avaruuskilpailua käsittelevässä tekstissä korostuu molempien suurvaltojen valtava varustautuminen ja sen suuret kustannukset.

Vuonna 1957 Neuvostoliitto aiheutti lännessä uuden sensaation lähettämällä ensimmäisenä maailmassa taivaalle satelliitin nimeltä Sputnik. Tämä merkitsi sitä, että venäläiset kykenivät nyt kauko-ohjuksilla, jotka olivat lennättäneet Sputnikin avaruuteen, ulottamaan ydinräjähteensä Amerikan mantereelle. Yhdysvaltojen presidentti John F. Kennedy reagoi 1961 Neuvostoliiton uusiin mannertenvälisiin ohjuksiin julistamalla uuden varusteluohjelman. *Sijoittamalla valtavia summia pitkänmatkan pommikoneisiin, ohjuksiin ja ohjuksilla varustettuihin sukellusveneisiin haluttiin karistaa Neuvostoliitto kertaheitolla kannoilta. Neuvostoliitto vastasi rakentamalla yhä suurempia ja tehokkaampia pommeja. Kylmän sodan asevarustelukierre johti lopulta omituiseen tilanteeseen, jossa molemmat osapuolet varustautuivat hampaisiin asti kustannuksista piittaamatta.*⁴¹⁷

⁴¹⁴ Horisontti – Historia Napoleonista nykyaikaan 1993, 313.

⁴¹⁵ Horisontti – Historia Napoleonista nykyaikaan 1993, 391.

⁴¹⁶ Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku 1995, 261.

⁴¹⁷ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 348–349. Kursiivit kirjoittajan omia.

Neuvostoliiton taloudellisten ongelmien diskurssi sävyttää niin avaruuskilpailua kuin asevarusteluakin 1993-vuoden oppikirjasta aina vuoden 2003 oppikirjaan *Historia NYT* 8.⁴¹⁸ Viimeisissä neljässä oppikirjassa vuosien 2005 ja 2013 välillä avaruuskilpailun kuvaukset on yhä sijoitettu osaksi kylmän sodan suurvaltojen kilpailua eivätkä avaruuskilpailun saamat tulkinnat juuri enää muutu – tosin Neuvostoliiton menestyksen diskurssi nousee jälleen selvemmin esille, kuin 1990-luvun oppikirjoissa. Lisäksi myös Yhdysvaltojen onnistunut kuulento kuvataan menestyksen diskurssissa eikä ongelmia tuoda enää esiin. Silti Neuvostoliiton etumatka tuodaan selvästi esille.

Neuvostojärjestelmän paremmuutta pyrittiin osoittamaan myös tieteen saavutuksilla. Kun Neuvostoliitto lähetti Sputnik-satelliitin maata kiertävälle radalle 1957, se haastoi Yhdysvallat avaruuskilpailuun. [...] Samana vuonna neuvostotiedemiehet sinkosivat avaruuteen vielä Laika-koiran. 1961 **kosmonautti** Juri Gagarinista tuli koko maailman sankari, kun hän kiersi ensimmäisenä ihmisenä maapallon Vostok-avaruusaluksella. Amerikkalaiset myöhästivät oman astronautinsa lähettämisessä vain muutamalla viikolla. Amerikkalaisten lennolla ei kierretty maapalloa, ja Gagarin totesi: ”Me lähetimme aikanaan koiria samalla tavoin ylös ja alas”⁴¹⁹

Sekä Yhdysvallat että Neuvostoliitto halusivat valloittaa avaruuden. Sinne ehtivä suurvalta osoittaisi teknistä ylivoimaa ja saisi kehitettyä samalla oivan keinon ydinaseiden kuljetukseen. Tässä avaruuskilpailussa **Neuvostoliitto** voitti ensimmäiset erät, kun se **onnistui lähettämään vuonna 1957 avaruuteen ensimmäisen satelliitin, Sputnikin**, ja ensimmäisen elävän olennon, Laika-koiran. Seuraava takaisku Yhdysvalloille tuli vuonna 1961, kun Neuvostoliittolainen **Juri Gagarin kiisi ensimmäisenä ihmisenä avaruudessa maapallon ympäri.**⁴²⁰

Asevarustelu kuvataan talouden ongelmien kautta tuoden esille eritoten Reaganin tähtien sota-ohjelman merkitystä. Viimeisissä kahdessa oppikirjassa asevarustelukilpa käsitellään ainoastaan Neuvostoliiton hajoamista käsittelevässä kappaleessa. Muissa 2000-luvun oppikirjoissa asevarustelua käsitellään sekä muuta kilpavarustelua käsiteltäessä, että Neuvostoliiton hajoamisen yhteydessä. Kyseessä on selvä muutos ennen vuotta 2005 kirjoitettuihin oppikirjoihin verrattuna. Asevarustelukilpailu liitetään nyt osaselitykseksi Neuvostoliiton hajoamiseen.

Yhdysvaltojen presidentti Ronald Reagan (1911–2004) aloitti ”tähtien sota” –aseohjelman. Amerikkalaisten tarkoituksena oli sijoittaa avaruuteen ohjusten torjuntajärjestelmä, joka tuhoaisi kaikki Yhdysvaltoihin ammutut ydinohjukset. Neuvostoliitto vastasi ”tähtien sotaan” sijoittamalla entistä suuremmat summat rahaa asevarusteluun, vaikka sillä ei ollut siihen varaa.⁴²¹

Se, paljonko rahaa Neuvostoliitto käytti asevarusteluun, vaihtelee kirjoittain. Aikalaisen mukaan ”Neuvostoliitto käytti runsaat 20 prosenttia maan talouden voimavaroista asevarusteluun ja Afganistanin sodan rahoittamiseen.”⁴²² Sen sijaan Forumin mukaan ”Neuvostoliitto käyttikin jopa 80 % valtion vuotuisista menoista aseisiin.”⁴²³ Joka tapauksessa oppikirjat tulkitsevat Reaganin ja tähtien sota-ohjelman Neuvostoliitolle kohtalokkaaksi, sillä sen talous ei kestänyt asevarustelukilvan kiihtymistä.

⁴¹⁸ Katso *Historia NYT* 8 2003, 99.

⁴¹⁹ *Kaleidoskooppi* 8 2005, 95.

⁴²⁰ *Forum* 8 2013, 94.

⁴²¹ *Historian tullet* 8 2005, 170.

⁴²² *Aikalainen* 8 2009, 138.

⁴²³ *Forum* 8 2013, 114.

Neuvostoliiton hajottua kirjoitetuissa oppikirjoissa taloudellinen menestystarina-diskurssi kuvaa Yhdysvaltojen taloudellista kasvua. 1970-luvulla neuvostotaloudesta kirjoitettiin menestysdiskurssissa ja Yhdysvaltojen taloudesta ongelmien kautta, mutta Neuvostoliiton hajottua diskurssit vaihtavat paikkaa. Vähitellen neuvostotalouden kerrotaan olleen ongelmissa yhä aiemmin, sillä talouden pysähtyminen esitetään osana Neuvostoliiton hajoamiseen johtaneita syitä. Näin oppikirjojen menneisyyden tulkinnoissa korostuu se, milloin tulkinta on tehty. Kun kylmän sodan tiedetään päättyvän Neuvostoliiton hajoamiseen, nähdään helposti monet historialliset tapahtumat jälkiviisaasti merkkeinä suurvallan tulevasta tuhosta.

Suurvaltojen keskinäisen kilpailun esityksissä nousee 2000-luvun oppikirjoissa esille myös uusia aloja, kilpailu ei enää rajoitu vain avaruuteen ja asevarusteluun. Oppikirjoissa kerrotaan suurvaltojen kilpailleen myös vakoilussa: ”Koko kylmän sodan ajan kehiteltiin tekniikkaa vakoilla toista osapuolta. Tiedustelu- ja vakoilusatelliitit hankkivat tietoja vastapuolen rakennushankkeista ja asejärjestelmistä”⁴²⁴

Vakoilun lisäksi myös urheilu nousee jälleen esiin yhtenä kilpailun alana:

Neuvostoliitto saattoi ylpeillä myös urheilusaavutuksilla. Urheilutoimittajien Punakoneeksi ristimä jääkiekkomaajoukkue ei jäänyt koskaan ilman mitalia. Kun legendaarinen ykkösketju Mihailov, Petrov ja Harlamov tulivat kentälle, vastapuolen maali kolisi. Urheilukentillä kylmän sodan kuumentamat tunteet saivat vapaasti näkyä. Yhdysvaltojen voittoon päättynyt olympialaisten jääkiekon loppuottelu 1980 koettiin kahden erilaisen järjestelmän yhteenotona.⁴²⁵

Punakoneesta tosin annetaan huomattavasti negatiivisempi kuva vuoden 2013 oppikirjassa.

Pelaajien kerrotaan olleen armeijan palveluksessa:

Kylmä sota näkyi myös urheilukentillä, joissa urheilijat esittelivät maansa voimakkuutta. Voittojen katsottiin todistavan aatteen paremmuutta. Urheilijoista tuli symbolisia sotilaita, jotka urheilivat oman maansa puolesta. Menestys oli niin tärkeää, että monissa maissa urheilijat olivat valtion ylläpitämiä ammattilaisia. Esimerkiksi Neuvostoliiton jääkiekkoujoukkueen ”punakoneen” pelaajat olivat itse asiassa armeijan palveluksessa olevia sotilaita, joiden ainoana työnä oli jääkiekon pelaaminen.⁴²⁶

1990-luvun puolivälistä aina 2000-luvun puoliväliin saakka oppikirjat esittävät Neuvostoliiton ennen kaikkea negatiivisesti. Neuvostoliiton kuvauksissa esiin nousevat talouden ongelmien lisäksi erityisesti kansandemokratioiden kapinat, jotka saavat huomattavasti enemmän tilaa niin teksti- kuin kuvamateriaalistakin kuin 1970- ja 1980-luvuilla.⁴²⁷ Yhdysvaltojen talous esiintyy nyt menestyksellisenä ja elintason nousu erityisen suurena. Toisaalta Yhdysvallat esitetään Korean ja Vietnamin sotien kuvauksien kautta sotaisana ja kommunistivainojen kautta epäluuloisena valtiona.

⁴²⁴ Historia NYT 8 2003, 98–99.

⁴²⁵ Kaleidoskooppi 8 2005, 95.

⁴²⁶ Forum 8 2013, 110.

⁴²⁷ Katso Liite X. Tarkemmin käsittelen kansandemokratioiden kansannousuja luvussa 6.3 Kommunistinen itä-blokki.

Myös Neuvostoliiton representaatio muuttuu 1990-luvulla sotaisaksi aiemman rauhanomaisuuden representaation sijaan. Tätä sotaisuuden representaatiota ei luoda pelkästään Itä-Euroopan kapinoiden väkivaltaisen tukahduttamisen kautta, vaan myös Afganistanin sodan kuvauksissa. 1970- ja 1980-luvuilla Yhdysvallat on kuvattu Neuvostoliittoa sotaisammaksi niin Korean kuin Vietnaminkin sodan kautta, mutta Afganistanin sodan myötä myös Neuvostoliitto on toiminut osapuolena aseellisessa konfliktissa. Afganistanin sotaa kuvaillaan ”Neuvostoliiton Vietnamiksi”. Vietnamin sodasta on tosin oppikirjoissa edelleen enemmän materiaalia ja kuvat ovat Afganistanin sodan kuvia šokeeraavampia. Kaiken kaikkiaan Yhdysvaltojen representaatio on oppikirjoissa 1990-luvulta 2000-luvun puoliväliin selvästi Neuvostoliiton representaatiota positiivisempi.

2000-luvun puolivälin jälkeen oppikirjojen käsittelyssä tapahtuu jälleen muutos. Nyt niin Neuvostoliitosta kuin Yhdysvalloistakin kertovissa kappaleissa noin puolet materiaalista on positiivista, puolet negatiivista. Tällainen esitystapa löytyy viimeisimmistä kolmesta oppikirjasta: Kaleidoskooppi 8 (2005), Aikalainen 8 (2009) ja Forum 8 (2013). Oppikirjoissa kerrotaan elämästä tavallisen neuvostokansalaisen näkökulmasta ja myös sosialistisen järjestelmän hyvistä puolista.

Arjen hankaluuksista huolimatta tavalliset kansalaiset elivät normaalia elämää. Lapset olivat maksuttomissa päiväkodeissa, nuoret kävivät koulua ja aikuiset ahkeroinvat työpaikoillaan. Eläkeläisille maksettiin eläkettä ja kotiäideille äitiysavustusta. Neuvostoliitossa arvostettiin myös sotaveteraanien panosta. Monet muille maksulliset palvelut, kuten sähkö, olivat heille ilmaisia tai tavallista halvempia.⁴²⁸

Neuvostoliitossa tavallisten ihmisten elintaso nousi toisen maailmansodan jälkeen. Kaikkia peruskulutustavaroita oli saatavilla ja lisäksi kohtuuhintaan. Valtio huolehti kansalaisista ja kansalaiset olivat tyytyväisiä. [...] **Valtio omisti kaikki tehtaat** ja sai myös kaiken voiton. Voiton valtio käytti esimerkiksi halpojen asuntojen rakentamiseen, ilmaiseen koulutukseen sekä ruoan hinnan alhaalla pitämiseen.⁴²⁹

Myös kuvamateriaalissa korostuu tavallisen ihmisen kokemus ja arki, ei pelkästään talouden tai johdon kuvaaminen.

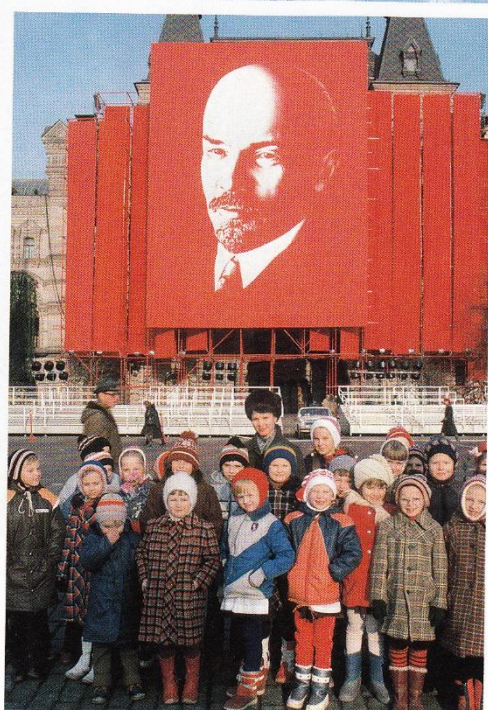
⁴²⁸ Aikalainen 8 2009, 133.

⁴²⁹ Forum 8 2013, 106.

Arkea ja juhlaa Neuvostoliitossa. Haluttuja tuotteita joutui usein jonottamaan. Vastaviihityillä neuvostopareilla oli tapana kuvauttaa itsensä Leninin mausoleumin edustalla.

Kuva 51. Arkea Neuvostoliitossa. (Forum 8 2013, 106.)

Taidepropaganda näkyi Neuvostoliitossa sekä sisä- että ulkotiloissa. Julkisilla paikoilla oli Leninin kuvien lisäksi myös Neuvostoliiton historiasta kertovia ja neuvostoihmisten saavutuksia kuvaavia teoksia.

Oppimateriaalissa on vähintään yhtä paljon myös negatiivista materiaalia Neuvostoliitosta: Neuvostotalous esitetään jonotuksen diskurssissa niin teksti-kuin kuvamateriaalissakin. Tämä diskurssi löytyy jo 2000-luvun alun oppikirjoista, mutta voimistuu edelleen 2000-luvun puolivälin jälkeen. Lisäksi oppikirjoissa rakennetaan Neuvostoliitosta kuvaa kansalaisten valvonnan ja propagandan kautta. ”Maassa ei siedetty toisinajatteliijoita ja pienistäkin rikkeistä sai ankaria rangaistuksia ja tuomioita vankileireille. **Kansalaisia seurattiin tarkasti ja maan sisäistä liikkuvuutta rajoitettiin.** Neuvostokansalainen ei esimerkiksi voinut matkustaa naapurikaupunkiin ilman lupaa ja passia.”⁴³⁰

Myös propaganda nousee niin tekstissä kuin kuvamateriaalissakin aiempia oppikirjoja suurempaan rooliin.

Kuva 52, Propagandaa Neuvostoliitossa. (Aikalainen 8 2009, 131.)

⁴³⁰ Forum 8 2013, 107.

Neuvostokansalaisille uskoteltiin, että monet suuret keksinnöt, kuten hehkulamppu, olivat venäläistä alkuperää. Tiede ja taide valjastettiin osoittamaan kommunistinen ideologia yliveritaiseksi. Toinen propagandan tehtävä oli vastustaa länsimaista kulttuuria. Kansalaisille kerrottiin Yhdysvaltojen olevan maa, jossa kansa on onnetonta ja epätasa-arvoista. Neuvostoliittolaisille uskoteltiin myös, että Yhdysvaltain johtajat haluavat sotaa Neuvostoliittoa vastaan. Sodan pelkoa lievitettiin vakuuttamalla neuvostojohtajien rauhantahtoisuutta.⁴³¹

Samalla tavalla myös Yhdysvaltoja käsittelevissä kappaleissa kapitalistisesta taloudesta kerrotaan niin positiivisia kuin negatiivisiakin puolia: ”**Talouselämässä vallitsee vapaus.** Tavallinen kansalainen saattaa ostaa, mitä haluaa, jos hänellä on rahaa. **Samoin kuka tahansa saattaa perustaa yrityksen ja menestyä, jos hän löytää sopivat markkinat.**”⁴³² Amerikkalainen unelma on kuvattu myös kuvamateriaalissa idylliseksi. Toisaalta esillä on myös rikkaiden ja köyhien välinen elintasokuilu,

Amerikkalaista unelmaa 1960-luvulla.
Perhe ja tavarat autoon ja lomalle.

*Kuva 53. Idyllistä perhe-elämää
Amerikassa.
(Forum 8 2013, 108.)*

Kuva 54. Kansalaisyhteistyöstä. (Forum 8 2013, 109.)

joka oli oppikirjoissa 1970-luvulla esillä paljonkin. ”**Yhdysvalloissa rikkaiden ja köyhien välinen ero on suuri** ja monet ihmiset elävät kaduilla, koska heillä ei ole varaa terveydenhoitoon tai asuntoon.”⁴³³ Myös kansalaisyhteistyöstä on jälleen esillä niin tekstissä kuin kuvallisestikin.

⁴³¹ Aikalainen 8 2009, 130–131.

⁴³² Forum 8 2013, 108.

⁴³³ Forum 8 2013, 109.

Neuvostoliiton representaatio kylmän sodan ajalta käy läpi monia muutoksia. 1970-luvulla oppikirjat esittävät Neuvostoliiton ennen kaikkea positiivisessa valossa ja tätä positiivista kuvaa luodaan niin talouden menestystarinan kuin rauhanomaisuudenkin kautta. Yhdysvaltojen representaatio rakentaa osaltaan tuota positiivista kuvaa, sillä Yhdysvallat esitetään taloudellisten ongelmien ja epätasa-arvon valtiona, jossa on myös paljon sisäisiä ongelmia. Myös sotaisuus korostuu Korean ja Vietnamin kautta. 1980-luvulla tämä mustavalkoinen esitystapa alkaa murentua ja myös neuvostotalouden ongelmat tuodaan vähitellen esille. Neuvostoliiton hajottua Horisontti-oppikirja kääntää hetkeksi asetelman pääläelleen: Neuvostoliitto representoituu kansalaisia valvovaksi diktatuuriksi, talous on vaikeuksissa ja kansandemokratioiden pyrkimykset demokratiaan tukahdutetaan väkivalloin. 1990-luvulla tämä mustavalkoisuus kuitenkin vähitellen tasoittuu, ja Neuvostoliiton representaatio saa myös positiivisia sävyjä, muun muassa Hrustsevin kauden taloudellisen menestyksen diskurssin kautta. Kuitenkin Yhdysvaltojen representaatio on Neuvostoliittoa positiivisempi aina 2000-luvun puoliväliin saakka, jolloin oppikirjat esittävät kummatkin supervallat niin talouden menestyksen kuin ongelmienkin diskurssissa ja kummankin valtion sisäiset ongelmat nousevat esiin.

6.2 Kommunistinen itä-blokki Neuvostoliiton talutusnuorassa

Kylmän sodan aikana maailma oli jakautunut kahteen leiriin. Neuvostoliitto johti sosialistista, itäistä leiriä, johon kuuluivat myös muut sosialistiset maat: Itä-Euroopan kansandemokratiat, Kuuba sekä Kiina. Kiinan ja Neuvostoliiton välit tosin katkesivat, mutta ennen sitä myös Kiinalla ja Neuvostoliitolla oli keskinäinen YYA-sopimus ja Kiina oli siten osa itäistä blokkia. Käsittelen seuraavaksi ensin Itä-Euroopan kansandemokratioiden kuvauksia ja Neuvostoliiton roolin representaatiota näiden maiden välisissä suhteissa. Itäblokin syntyminen esitetään 1980-luvun puoliväliin saakka oppikirjoissa passiivisen muutoksen diskurssissa. Neuvostoliitto ei ole aktiivisessa roolissa näiden valtioiden muuttumisessa kansandemokratioiksi. 1970-luvun oppikirjoissa muutos tapahtuu kuin itsestään: ”Puola, Tšekkoslovakia, Unkari, Romania, Bulgaria, Albania ja Jugoslavia *omaksuivat sosialistisen järjestelmän*. Samoin tapahtui myöhemmin Neuvostoliiton miehittämässä Itä-Saksassa, josta *tuli* Saksan demokraattinen tasavalta.”⁴³⁴ ”Vuosina 1945–1948 *kommunistit syrjäyttivät muiden puolueiden edustajat hallituksista*. Tällä tavalla Puola, Unkari, Romania, Albania, Bulgaria ja Tšekkoslovakia *muuttuivat kansandemokratioiksi* eli sosialistisen järjestyksen *omaksuneiksi* tasavalloiksi.”⁴³⁵ Samanlainen diskurssi löytyy myös Baltian

⁴³⁴ Historian perustiedot 8 1975, 97. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴³⁵ Historia ja me 8 1977, 56. Kursiivit kirjoittajan omia.

maiden liittämistä osaksi Neuvostoliittoa: ”Viro, Latvia ja Liettua *muuttuivat* neuvostotasavalloiksi ja *liitettiin* Neuvostoliittoon.”⁴³⁶ Baltian maat ”muuttuvat neuvostotasavalloiksi, aivan kuten Itä-Euroopan maat ”muuttuvat” kansandemokratioiksi. Neuvostoliitolla ei näytä olevan minkäänlaista roolia tapahtuneessa.

1970-luvun oppikirjoissa kansandemokratioiden syntyä käsitellään kuitenkin huomattavasti pidemmin kuin 1980-luvulla, jolloin tapahtumat ohitetaan muutamilla lauseilla. Kaikissa 1970-luvun oppikirjoissa kuvataan vähintään sivun verran tapahtumia Itä-Euroopassa. Tosin nuo kuvaukset on monesti sijoitettu lisätietoja-osioon⁴³⁷, tai painettu pienemmällä fontilla⁴³⁸, jolloin ne eivät ole täysin osa leipätekstiä. Siten niiden merkitys tuntuu olevan muuhun tekstiin verrattuna pienempi.

1980-luvun oppikirjoissa Neuvostoliiton rooli kansandemokratioiden synnyssä muuttuu hieman. Sama passiivisen muutoksen diskurssi on edelleen vallassa, mutta nyt oppikirjoissa on tämän lisäksi havaittavissa muutoksia Neuvostoliiton representaatioissa: Neuvostoliiton rooli on aiempaa aktiivisempi. Neuvostoliitto ”tukee” muutosta, tai ”rakentaa” turvavyöhykettä. ”Itä-Euroopan valtiot *muuttuivat Neuvostoliiton vaikutuksesta* sosialistisiksi ja *Neuvostoliitto rakensi niistä suojan kapitalismin uhkaa vastaan*.”⁴³⁹ Nämä turvallisuutta korostavat kuvaukset muodostavat 1980-luvun oppikirjoissa länsivaltojen uhan diskurssia. Tuo diskurssi on nähtävissä myös Varsovan liiton perustamisen kuvauksissa, joita käsitelen myöhemmin tässä luvussa. Tosin Historian tiet-oppikirjassa vuodelta 1985 on yhä kuvattu asia passiivisen muutoksen diskurssissa, eli vain osa 1980-luvun oppikirjoista antaa Neuvostoliitolle minkäänlaisen roolin Itä-Euroopan muutoksessa.⁴⁴⁰ Turvallisuus näkökohtien ja lännen uhan korostaminen on osa laajempaa pelokas Neuvostoliitto-diskurssia, jota käsitelen tarkemmin luvussa 6.3.

Neuvostoliiton representaatio rakentuu myös neuvostoarmeijan toimien kautta. Neuvostoliiton olemassaolon aikana kirjoitetuissa oppikirjoissa on löydettävissä vapauttamisen diskurssi: ”*Neuvostoliiton puna-armeija vapautti* keväällä 1945 Itä-Euroopan maat natsien vallasta. [...] Vuoden 1944 lopulla *puna-armeija auttoi* partisaaneja *vapauttamaan* Belgradin.”⁴⁴¹ ”Yhdysvalloissa herätti epäluuloa Neuvostoliiton toiminta niillä Itä-Euroopan alueilla, jotka

⁴³⁶ Historian perustiedot 8 1975, 97. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴³⁷ Katso esim. Historian maailma 8 1976,

⁴³⁸ Katso esim. Historian perustiedot 8 1975, 97.

⁴³⁹ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 136. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁴⁰ Historian tiet 8 1985, 168.

⁴⁴¹ Historia ja me 8 1977, 56. Kursiivit kirjoittajan omia.

neuvostoliittolaiset sodan kestäessä *olivat vapauttaneet* saksalaisten miehityksestä.”⁴⁴² Sama diskurssi on käytössä myös Baltian maiden kohdalla: ”Viro, Latvia ja Liettua, jotka puna-armeija *vapautti* saksalaisten miehityksestä [...]”⁴⁴³

Kansandemokratioiden syntymisen diskurssit ovat siis 1970- ja 1980-luvuilla toisaalta *passiivisen muutoksen diskurssi*, toisaalta *puna-armeija vapauttajana -diskurssi*. Molemmat diskurssit muuttuvat Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Muutokset tapahtuvat kuitenkin vähitellen toisaalta 1980-luvun lopulla sekä 1990-luvun puolivälissä. Puna-armeijan toiminnan tulkinta muuttuu, sillä sen toiminta ei enää representoidu ”vapautuksen” vaan ”miehityksen kautta. Tämä miehityksen diskurssi esiintyy ensimmäisen kerran jo vuoden 1986 oppikirjassa Elävää historiaa peruskoululaiselle 8: ”*Neuvostoliitto ryhtyi laajentamaan etupiiriään* niihin Itä-Euroopan maihin, jotka *se oli miehittänyt* sodan aikana. *Näin syntyivät [...] kansandemokratiat*. Näissä valtioissa *toteutettiin* sosialistinen järjestelmä.”⁴⁴⁴ Tässä lainauksessa myös Neuvostoliiton rooli kansandemokratioiden synnyssä on aiempaa aktiivisempi. Kyse on etupiirin laajennuksesta, ei, kuten 1970-luvulla, muutoksesta, joka vaikuttaa tapahtuvan omalla painollaan. Toisaalta vielä vuoden 1995 oppikirjassa kansandemokratioiden syntyminen esitetään passiivisen muutoksen diskurssissa: ”[...] Itä-Euroopassa, jossa *joukko pieniä valtioita muuttui ns. kansandemokratioiksi* eli sosialistisiksi maiksi vuosina 1946–1948. [...] Kommunistit ja heidän liittolaisensa käyttivät nyt tilaisuutta hyväkseen *Neuvostoliiton tukemina*.”⁴⁴⁵ Neuvostoliiton rooli tapahtumissa on esillä, mutta vain epämääräisesti. Millaista tukea Neuvostoliitto antaa, sitä ei tässä oppikirjassa, kuten ei 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissakaan kerrota.

Vuoden 1993 oppikirja muodostaa selvän muutospisteen myös kansandemokratioiden syntymisen kuvauksissa. Oppikirjassa kerrotaan kansandemokratioiden syntymisestä, sekä oloista näissä uusissa valtioissa yksityiskohtaisemmin kuin aiemmissa oppikirjoissa. Neuvostoliitto on nyt myös aktiivisessa roolissa, toisin kuin aiemmin:

*Neuvostoliitto ryhtyi toteuttamaan miehittämillään alueilla sosialistista järjestelmää. Kommunistit ottivat puna-armeijan tuella vallan Puolassa, Bulgariassa, Romaniassa, Unkarissa ja Tšekkoslovakiassa. Näistä maista tehtiin vuosina 1945–1948 niin sanottuja kansandemokratioita, joissa kommunistit pitivät valtaa, eivätkä muut puolueet saaneet toimia vapaasti. [...] Neuvostoliiton valvomat itäisen Keski-Euroopan kansandemokratiat perustuivat käytännössä kommunistien yksinvaltaan. Esimerkiksi parlamenttivaaleissa vain kommunistipuolueelle ja sen liittolaisilla oli oikeus asettaa ehdokkaita. Äänestäjillä ei ollut valinnan vapautta sillä ehdokkaita oli yhtä monta kuin jaossa olevia paikkojakin.*⁴⁴⁶

⁴⁴² Historiankirja 8 1990, 126. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁴³ Historia ja me 8 1977, 55. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁴⁴ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 129. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁴⁵ Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku 1995, 256. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁴⁶ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 296. Kursiivit kirjoittajan omia.

Horisontti-oppikirjassa kansandemokratioiden representaatio on todella erilainen kuin aiemmissa, Neuvostoliiton olemassaolon aikana kirjoitetuissa oppikirjoissa. Neuvostoliiton rooli on muuttunut: nyt Itä-Euroopan maat eivät vain muutu kansandemokratioiksi, vaan kyse on nimenomaan Neuvostoliiton aktiivisesta toiminnasta alueella. Lisäksi muutoksessa on nyt mukana paitsi Neuvostoliitto, myös puna-armeija.

1990- ja 2000-luvun oppikirjoissa kansandemokratioiden syntyminen on esitetty uudella tavalla. Neuvostoliiton rooli on aktiivinen, kuten myös puna-armeijan. Oppikirjoista löytyy uutena *Moskova valvoo-diskurssi*. Tällä diskurssilla tarkoitan kuvauksia, joissa kansandemokratiat ovat Neuvostoliiton tiukassa valvonnassa ja Neuvostoliitosta riippuvaisia. Moskova valvoo-diskurssissa kansandemokratioiden itsenäisyys asetetaan kyseenalaiseksi. Tämä diskurssi löytyy jo yllä olevasta *Horisontti*-oppikirjan tekstistä, mutta vielä voimakkaammin 2000-luvun kirjoista. 1980-luvun oppikirjoissa ei ole lainkaan kansandemokratioiden elämän tai hallintojärjestelmän kuvauksia. *Horisontti*-oppikirjan jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa näitä kuvauksia taas on. Lisäksi puna-armeijan rooli kansandemokratioiden syntymiseen on 1990- ja 2000-luvun oppikirjoissa aktiivinen. Vuoden 1998 oppikirjasta lähtien kansandemokratioiden syntymisen kuvauksissa korostuu myös väkivalta.

[...] Viro, Latvia ja Liettua liitettiin suoraan Neuvostoliittoon. Muut valtiot säilyttivät nimellisesti itsenäisyytensä. *Ne muutettiin kuitenkin pakkokeinoin Neuvostoliiton tiukasti hallitsemiksi ns. kansandemokratioiksi, jotka olivat täysin riippuvaisia Neuvostoliitosta.* Ensimmäisiä toimenpiteitä näissä valtioissa oli kommunistijohtoisen hallituksen pystyttäminen ja *kaiken vastustuksen väkivaltainen tukahduttaminen.* Seuraavaksi ryhdyttiin rakentamaan sosialistista yhteiskuntaa Neuvostoliiton mallin mukaisesti. [...] *jouduttiin usein turvautumaan väkivaltaan,* kun maanviljelijät eivät suostuneet luovuttamaan tilojaan. *Myös Itä-Euroopan kansandemokratioiden ulkopolitiikka valjastettiin täysin Moskovan tahtoon.*⁴⁴⁷

Tässä kuvauksessa on esillä useita diskursseja: Itä-Euroopan maat eivät muutu itsestään kansandemokratioiksi, vaan ne muutetaan. Neuvostoliitto valvoo näitä kansandemokratioita tiukasti, se hallitsee niitä ja päättää niiden ulkopolitiikasta. Lisäksi maiden kuvauksissa nousee selvästi esiin väkivallan diskurssi, sekä kansandemokratioiden synnyssä, että kansandemokratioiden elämän kuvauksissa.

Neuvostoliiton valvonnan kuvaukset vaihtelevat jonkin verran oppikirjasta toiseen, mutta nämä samat diskurssit löytyvät kaikista 2000-luvun oppikirjoista.

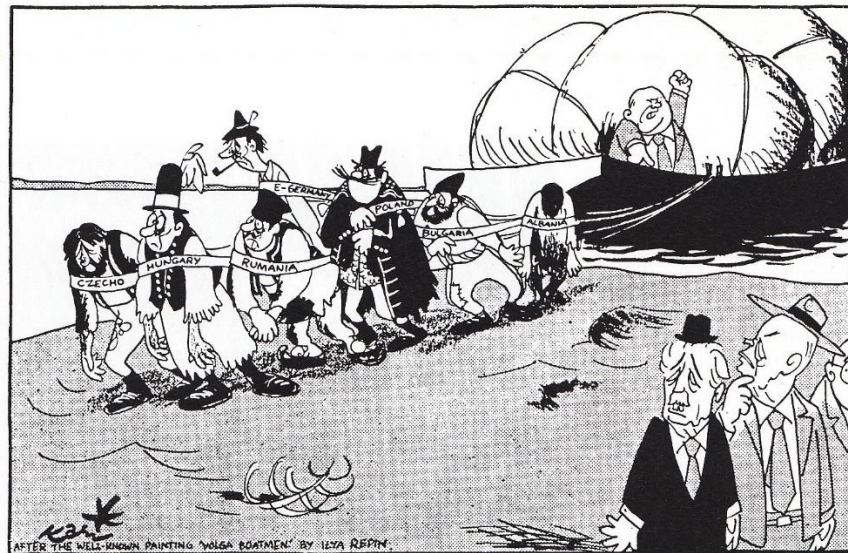
*Neuvostoliiton joukot miehittivät Itä-Euroopan matkallaan Berliiniin. Kun sota päättyi, joukot eivät poistuneetkaan miehittämiltään alueilta. Moskovan tukemat Itä-Euroopan maiden kommunistiset puolueet pystyivät ottamaan vallan haltuunsa kaikissa Itä-Euroopan valtioissa vuoteen 1948 mennessä. Muut puolueet lakkautettiin tai ne sulautettiin kommunistiseen puolueeseen. Itä-Eurooppaan syntyi Neuvostoliiton johtama kansandemokraattisten valtioiden ryhmä.*⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 344.

⁴⁴⁸ Historian tuulet 8 2005, 120. Kursiivit kirjoittajan omia.

Historian tuulet 8-oppikirjassa Neuvostoliitto valvoo-diskurssi näkyy myös kuvamateriaalissa:

Helsingin Sanomien pilapiirtäjä Kari Suomalainen osallistui piirroksellaan *Volgan laiturit* Lontoossa järjestettyyn maailmanlaajuiseen näytelyyn. Lotjassa eli kuljetusaluksessa seisoo Neuvostoliiton johtaja Nikita Hruštšov. Miksi Neuvostoliitto paheksui pilapiirrosta?

© Kari Suomalaisen perikunta

Kuva 55. Kansandemokratiat Neuvostoliiton ”talutusnuorassa”. (Historian tuulet 8 2005, 120.)

Kuvassa kansandemokratioita esittävät rääsyiset ukot vetävät Hruštševin käskystä valtavaa lauttaa ja sen raskasta lastia. Pilakuva on Kari Suomalaisen piirtämä, eli suomalainen näkökulma kylmän sodan aikaisesta itä-blokista. Kuva korostaa tulkintaa, jonka mukaan kansandemokratiat ovat Neuvostoliiton käskyvallan alla ja tiukoissa kahleissa. Kansandemokratiat eivät ole vapaita tai itsenäisiä. Ilmeistä päätellen ne eivät myöskään kuulu itäblokkiin omasta tahdostaan. Oikealla alhaalla olevat ukot koettavat kääntää asialle selkensä, mutta näkevät siitä huolimatta kansandemokratioiden kärsimyksen. Uskoakseni kyse on lännen reaktioiden kuvaamisesta.

[...] kävi ilmeiseksi, ettei Neuvostoliitto aikonut sallia miehittämiensä Itä-Euroopan maiden päättää itse tulevaisuudestaan. [...] Puna-armeijan ja Neuvostoliiton tuella kommunistit alkoivat nousta valtaan Itä-Euroopan valtioissa. Maita alettiin kutsua kansandemokratioiksi, sillä kommunistit halusivat korostaa, että valta oli heidän kauttaan kansalaisten käsissä. Todellisuudessa kommunistit nousivat valtaan painostamalla ja eristämällä poliittisia vastustajiaan sekä järjestämällä epärehellisiä vaaleja. Muut puolueet lakkautettiin, ja kommunisteista tuli ainoa sallittu puolue. Itä-Euroopan kansandemokratiat sidottiin Neuvostoliiton käskyvaltaan.⁴⁴⁹

Kansandemokratioiden synnyn kuvauksissa Neuvostoliitto representoituu 1970- ja 1980-luvuilla joko täysin muutosprosessin ulkopuolisena valtiona tai kommunistien valtaan nousua ”tukevana” tahona. Puna-armeija ei ole osallinen tätä muutosprosessia, mutta sen representaatiot muutoksen yhteydessä keskittyvät positiivisen, vapauttamisen konnotaation luomiseen. 1990- ja 2000-luvulla puna-armeijasta puhutaan ”miehittäjänä” ja Neuvostoliiton representaatio saa negatiivisen puolen. Lisäksi sekä Neuvostoliiton että kommunistien harjoittama väkivalta nousee kansandemokratioiden synnyn ja elämän kuvauksissa esille. Kansandemokratioiden kerrotaan myös olevan tiukasti

⁴⁴⁹ Aikalainen 8 2009, 95–96. Kursiivit kirjoittajan omia.

Moskovan valvonnassa ja riippuvaisia Neuvostoliitosta. Neuvostoliitto representoituu näiden diskurssien kautta sekä väkivaltaiseksi, että kansandemokratioita tiukasti valvovana.

Kansandemokratioiden ja Neuvostoliiton suhdetta kuvataan oppikirjoissa myös kansannousujen yhteydessä. Myös näiden tapahtumien kuvauksissa on havaittavissa muutoksia niin kansannousujen kuin Neuvostoliitonkin representaatioissa. Lähes kaikissa oppikirjoissa käsitellään Unkarin kansannousua 1956 sekä Prahan kevättä 1968, tosin tapahtumien nimitykset ja kuvaukset vaihtelevat oppikirjoittain. Näiden tapahtumien lisäksi oppikirjoissa käsitellään 1970-luvulta aina vuoden 1998 oppikirjaan saakka myös Puolan levottomuuksia vuonna 1956, kahta oppikirjaa lukuun ottamatta. Itä-Saksan kansannousu vuonna 1953 ovat esillä vain neljässä oppikirjassa, ja saavat siten vähiten painoarvoa muihin kansannousuihin verrattuna. Lisäksi 2000-luvulla oppikirjoissa aletaan käsitellä vuoden 1980 uudistusliikettä Puolassa muiden kansannousujen yhteydessä. Tosin uusimmissa oppikirjoissa nuo tapahtumat on liitetty osaksi Neuvostoliiton hajoamista käsittelevää kokonaisuutta.⁴⁵⁰

1970-luvun oppikirjoissa kansannousuja nimitetään ”levottomuuksiksi”, ”joukkomielenosoituksiksi” tai ”häiriötekijöiksi” sen sijaan että puhuttaisiin kapinasta tai kansannoususta. Historiallisen tapahtuman nimeäminen on osa sen tulkintaa. 1970-luvun oppikirjojen käyttämien termien kirjo on suuri. ”Levottomuudet” on laaja ilmaus, joka ei kerro lukijalle tarkemmin, millaisista levottomuuksista on kyse. ”Mielenosoitus” taas luo rauhanomaisen konnotaation. ”Häiriötekijä” on mielestäni Neuvostoliiton näkökulmasta käsin annettu nimitys, sillä kyse on tapahtumista, jotka kohdistuvat neuvostovaltaa vastaan. Siten Neuvostoliiton näkökulmasta kyse voi olla häiriöistä.

Joukkomielenosoituksista oli seurauksena, että Puolassa lokakuussa 1956 *silloisia johtomiehiä syrjäytettiin ja johtoon nousi uusi hahmo, Wladyslaw Gomulka*. Tilanne maassa oli ajoittain kireäkin, mutta siitä selvittiin ilman välikohtauksia. Toisin kävi Unkarissa, mihin Puolan tapahtumat heijastuivat. Koko kesän 1956 maassa oli käyty *kiihkeitä poliittisia keskusteluja*, ja lokakuussa puhkesi *suuria mielenosoituksia*. Vihdoin Imre Nagy *nimitettiin uudeksi pääministeriksi*, mutta tilanne ei rauhoittunutkaan, vaan *levottomuudet ja mielenosoitukset* lisääntyivät. Tilanne huipentui siihen, että *neuvostoliittolaiset joukot* – joita oli ollut maassa toisen maailmansodan päättymisestä alkaen – marraskuun alussa *tunkeutuivat* Budapestiin.⁴⁵¹

Tämä oppikirjateksti tuo esiin olennaisimmat seikat 1970-luvun oppikirjojen kansandemokratioiden kansannousujen tulkinnasta: oppikirja nimeää tapahtumat ”levottomuuksiksi” ja ”mielenosoituksiksi”. Hallituksen vaihdokset vain tapahtuvat, teksti ei anna subjektia, joka hallituksia vaihtaa. Neuvostoliitto ratkaisee tilanteen sotavoimiensa avulla. Väkivallasta ei kuitenkaan kerrota, ei myöskään verenvuodatuksesta.

⁴⁵⁰ Katso Liite X.

⁴⁵¹ Peruskoulun historia 4 1974, 71. Kursiivit kirjoittajan omia.

Se [Neuvostoliitto] tuki Varsovan liiton maiden hallituksia, joita vastaan syntyi muutaman kerran *levottomuuksia*. [...] Puolassa tapahtui niiden vuoksi johtajanvaihdoksia. Unkarissa ei *mielenosoituksista* selvitty yhtä rauhallisesti. Budapestissa *mielenosoittajat* vaativat eroa Varsovan liitosta. Tällöin *neuvostopanssarit*, joita oli Unkarissa Varsovan liiton sopimuksen mukaan, ajoivat pääkaupunkiin ja *hajottivat mielenosoitukset ampumalla*. *Vastarintaa yrittäneistä sai useita tuhansia surmansa. Lähes 200 000 "taantumuksellista salaliittolaista"*, kuten kommunistinen hallitus heitä nimitti, *pakeni ulkomaille*.⁴⁵²

Tässä lainauksessa kansannousua kutsutaan edelleen ”mielenosoitukseksi” ja ”levottomuuksiksi”. Neuvostoliiton representaatio on kuitenkin huomattavasti negatiivisempi, kuin vuoden 1974 oppikirjassa. Mielenosoitusten hajottaminen tapahtuu tässä ampumalla, ja tuhansien kerrotaan saaneen surmansa. Neuvostoliitto näyttäytyy tämän tekstin kautta raakana, väkivaltaisena valtana. Väkivalta nousee esiin myös muissa 1970-luvun oppikirjoissa. Esimerkiksi *Historia ja me 8*-oppikirjassa neuvostopanssarien kerrotaan ampuneen mielenosoittajia Unkarissa. ”Vastarintaa yrittäneistä sai useita tuhansia surmansa.”⁴⁵³ Aukeama, jolla kerrotaan levottomuuksista kansandemokratioissa, luo negatiivista representaatiota Neuvostoliitosta myös kuvallisesti. Oppikirjassa on kuvat paitsi Unkarin mielenosoituksesta, että Prahan kaduilla ajavista neuvostopanssareista. Lisäksi oppikirjassa kerrotaan Suomen lehdistön jakautumisesta Unkarin kansannousun tapauksessa. Oppikirjaan on valittu Uusi Suomi-sanomalehdestä leike, jossa kerrotaan muun muassa ruumisröykkiöistä sekä Unkarin vapausradiosta ja teloituksista.

Unkarin tapahtumiin suhtauduttiin oikeisto- ja vasemistolehdistissä hyvin suurin mielipide-eroin. Uuden Suomen mielestä kansannousu ei ollut kapina, vaan vapaus-taistelu. Työkansan Sanomat katsoi, että kyseessä oli taantumuksen yritys tuhota kaksitoistavuotisen rakennustyön saavutukset ja palauttaa maa takaisin suurtilan-omistajille ja tehtaat kapitalisteille.

Kuva 56. Unkarin väkivaltaisuuudet Suomen lehdistössä. (*Historia ja me 8* 1977, 73.)

Lehtileike luo Neuvostoliitosta väkivaltaista kuvaa ja ottaa unkarilaisten puolen. Mielestäni on merkittävä valinta oppikirjan tekijöistä ottaa oppimateriaaliksi Uusi Suomi eikä Työkansan Sanomat, jonka lehtileikkeitä kirjassa on ollut useita jo aiemmin. Työkansan Sanomien artikkeli olisi luonut neuvostomyönteisemmän kuvan tapahtuneesta.

1970-luvun oppikirjoissa Itä-Euroopan kansannousut ja Neuvostoliiton toiminta niiden tukahduttamiseksi saa tilaa oppikirjatekstistä keskimäärin noin 1,5 sivua, kun taas 1980-luvulla tapahtumat jätetään

⁴⁵² *Historia ja me 8* 1977, 72. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁵³ *Historia ja me 8* 1977, 72.

mainitsematta kokonaan, tai ne ohitetaan muutamalla lauseella. 1970-luvulla Neuvostoliiton representaatio kuitenkin vaihtelee: välillä väkivallasta kerrotaan niin tekstin kuin kuvamateriaalinkin avulla, toisissa oppikirjoissa väkivallasta ei puhuta. 1980-luvun oppikirjoissa kansannousujen kuvauksissa on kuitenkin havaittavissa vaikenemisen kulttuuri. *Vuosisadat vaihtuvat* 8-oppikirjassa tapahtumia ei käsitellä lainkaan, ei tekstissä eikä kuvissa. Muissa oppikirjoissa tapahtumat on yleensä ohitettu lauseella tai kahdella, eikä kuvamateriaaliakaan ole paljoa. Esimerkiksi *Historian tiet* 8-oppikirjassa kansannousuista kerrotaan seuraavaa: ”Kansannousuista selvittiin Puolassa ja Unkarissa eri tavoin: edellisessä valtaan nostettiin arvostettu kommunistijohtaja ja jälkimmäisessä kapinan kukistivat neuvostopanssarit.”⁴⁵⁴ Vuoden 1990 oppikirja *Historian tiet* 8 tekee poikkeuksen: kuvamateriaalin määrä on tässä oppikirjassa jo suurempi, ja kansannousut saavat sitä kautta suuremman painoarvon. 1980-luvulla oppikirjat kuitenkin nimittävät tapahtumia ”kansannousuksi” tai ”kapinaksi”. Väkivallan diskurssi sen sijaan katoaa oppikirjojen teksteistä 1980-luvun ajaksi. Vähäisessä kuvamateriaalissa on kuitenkin yhä nähtävissä sama väkivaltaisen tukahduttamisen representaatio kuin aiemminkin.⁴⁵⁵

1990-luvulla kansannousuista kertova materiaali saavuttaa määrällisen huippunsa oppikirjassa *Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään* (1993). Tuossa oppikirjassa tapahtuu myös olennainen muutos tapahtumien kuvaamisessa. 1970- ja 1980-luvuilla kansannousut on kuvattu omana tapahtumanaan luomatta suurtakaan tulkintakenttää: mikä oli tapahtumien merkitys? Miksi kansa kapinoi? Siten on vaikea löytää selkeitä diskursseja noista narratiiveista. *Horisontti*-oppikirjasta eteenpäin teksteissä luodaan tulkintaa siitä, mitä kapinoivat ihmiset halusivat ja miksi Neuvostoliitto ei sitä sallinut. Siten tapahtumat asetetaan kontekstiin ja on mahdollista havaita diskursseja, joita nämä tulkinnat luovat.

Vuonna 1993 kansannousut tulkitaan demokratian ja diktatuurin vastakkainasettelun kautta. Lisäksi Neuvostoliiton hajottua kirjoitetuissa oppikirjoissa kansannousut kontekstoidaan Stalinin kuolemaan ja toivon vapaudesta. Siten Stalinin kausi representoituu tiukan kurin ajaksi kansandemokratioissa.

Stalinin kuoleman jälkeen alkoi itäisen Keski-Euroopan kansandemokratioissa esiintyä levottomuuksia. Maiden *kansalaiset olivat tyytymättömiä kovaotteiseen kommunistihallintoon ja elintason nousun hitauteen*. Toisaalta uskottiin, että Stalinin kuolema olisi tarjonnut mahdollisuuden *vapauksien lisäämiseksi* näissä maissa. [...] Unkarissa tyytymättömyys kommunistihallintoon johti lokakuussa 1956 kansannousuun. Sadat tuhannet unkarilaiset marssivat Budapestin kaduilla *diktatuuria vastaan, vaativat demokraattisia uudistuksia* ja kaatoivat kaupungin keskustassa Stalinin patsaan. Mielenosoitusten johdosta Unkarin hallitus vaihtui. Uusi hallitus ilmoitti Unkarin julistautuvan puolueettomaksi, eroavan Varsovan liitosta ja *siirtyvän demokratioon*. Tämä johti

⁴⁵⁴ *Historian tiet* 8 1985, 179.

⁴⁵⁵ Katso esim. *Historian tiet* 8 1985, 179; *Koulun historia* 8 1987, 157.

kuitenkin Neuvostoliiton joukkojen tunkeutumiseen Unkariin. Unkarilaiset nousivat vastarintaan, mutta *neuvostojoukot murskasivat kansannousun verisesti*. Ne pidättivät ja teloittivat Unkarin uudistusmielisen hallituksen johtomiehet.⁴⁵⁶

Tässä tekstissä on havaittavissa uudenlainen lähestymistapa kansannousuihin: nyt kansannousuihin annetaan syy: kovaotteinen kommunistihallinto sekä elintason nousun hitaus. 1980-luvun oppikirjoissa kansannousut ohitetaan muutamilla lauseilla tai niitä ei käsitellä lainkaan. Elintasonousee kapinoita selittäväksi tekijäksi vasta 1990-luvulla. Tämän selityksen kautta Itäblokki representoituu elintasoltaan huonoksi: talous on siis vaikeuksissa. Neuvostotalouden esitykset ovat 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa pääosin positiivisia, muutos tapahtuu vasta Neuvostoliiton hajottua.⁴⁵⁷ Teksti luo myös vastakkainasettelua demokratian ja diktatuurin välille: Kansannousu ja uudistusliike halusi demokratiaa, kansa nousi diktaturiaa vastaan. Myös Neuvostoliitto on tässä oppikirjassa esitetty diktatuurina, muun muassa Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen vastakkainasettelun yhteydessä. Demokratiaksi taas representoituu nimenomaan Yhdysvallat ja länsimailma.⁴⁵⁸ Lisäksi on huomionarvoista, että Neuvostoliiton hajottua kansannousujen kuvauksiin palaa väkivallan diskurssi. 1980-luvulla kansannousu ”kukistetaan” tai ”tukahdutetaan”, mutta väkivaltaa ei mainita. Tosin 1970-luvulla vain Unkarin kansannousun kukistamista kuvataan ”veriseksi”, kun 1990-luvulla muutos on havaittavissa myös Tšekkoslovakian kansannousun yhteydessä:

Tšekkoslovakiassa alettiin vuonna 1968 toteuttaa *uudistuksia*, jotka merkitsivät sosialismin omaleimaista kansallista sovellusta. Kommunistisen puolueen uuden pääsihteerin Alexander Dubčekin aloittamat *uudistukset lisäsivät kansalaisten oikeuksia ja vapauksia*. Neuvostoliitto ei kutienkaan hyväksynyt Tšekkoslovakian *uudistuksia*. Elokuun 21. päivänä vuonna 1968 *vyöryivät* Neuvostoliiton ja sen liittolaisten [...] *panssarit* Tšekkoslovakian rajojen yli kohti pääkaupunkia Prahaa. *Neuvostoliitto väitti, että kyse oli ”veljellisestä avusta”, jota annettiin Tšekkoslovakian ”johtomiesten pyynnöstä”, kun sosialismille vihamieliset voimat uhkasivat ottaa vallan maassa. Tosiasiassa Tšekkoslovakian miehitys katkaisi väkivaltaisesti ”Prahan kevääksi” kutsutun uudistuspolitiikan.*⁴⁵⁹

Nyt Prahan tapahtumat tukahdutetaan väkivaltaisesti. Muutos 1970-luvun kuvauksiin on suuri. Esimerkiksi vuoden 1977 oppikirjassa, jossa Unkarin kansannousu on kuvailtu verisenä, Prahan kevään representaatio on rauhanomainen:

⁴⁵⁶ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 310. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁵⁷ Katso tarkemmin luku 3.2 Kommunistinen valtio.

⁴⁵⁸ Katso tarkemmin luku 6.1 Supervallat vastakkain.

⁴⁵⁹ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 376. Kursiivit kirjoittajan omia.

Tšekkoslovakian kriisi ratkaistiin rauhallisesti. Neuvostoliittolaiset sotilaat ja tšekit keskustelevat kaduilla. Päätökset tehtiin hallitustasolla. Kaduilla ei taisteltu.

Kuva 57. Prahan kaduilla ei taisteltu. (Historia ja me 8 1977, 73.)

Kuvatekstissä vielä erityisesti korostetaan, ettei kaduilla taisteltu. Kallenautio kertoo vuoden 1968 tapahtumien aiheuttaneen Suomessa hätäännystä ja Kekkonen olleen tilanteesta huolissaan. Pääministeri Mauno Koiviston myös kerrotaan toivoneen toimittajilta mielenmalttia tapahtuman kirjoittelussa lehtiin.⁴⁶⁰ Suomessa aihe oli siis tulenarka ja Suomen johto toivoi lehdistöltä pidättäytymistä aiheen uutisoinnissa. Luultavasti tämä kanta on näkynyt myös oppikirjoissa: jos aihe on ollut poliittisesti herkkä Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita ajatellen, sen esittämistä oppikirjoissa on kenties myös harkittu tästä näkökulmasta käsin.

Oppikirjoissa on havaittavissa *vapauden diskurssi*: Tapahtumat tulkitaan kansandemokratioiden pyrkimyksenä vapautua Neuvostoliiton tiukasta valvonnasta. Tämä diskurssi esiintyy itse asiassa ensimmäisen kerran jo vuoden 1987 oppikirjassa: ”Vapaampia oloja vaatineisiin opiskelijoihin liittyivät niin työläiset kuin Unkarin armeijakin. Kansannousu kukistettiin vasta neuvostoliittolaisten joukkojen avulla.”⁴⁶¹ 1990-luvulla tämä diskurssi kuitenkin voimistuu.

Stalinin kuoleman jälkeinen ”suojasää” mahdollisti Neuvostoliiton naapureina olevissa sosialistisissa maissa *kansanliikkeitä, joiden tarkoituksena oli vapauttaa maat ”ison veljen” liian suuresta holhouksesta*. Neuvostoliitto kuitenkin tukahdutti Unkarin kansannousun vuonna 1956 *voimakeinoin*. [...] Noin 20 000 unkarilaista kuoli ja 200 000 pakeni ulkomaille. Vuonna 1968 yritti sitten puolestaan Tšekkoslovakia lähteä omille teilleen. Sitäkään ei sallittu, vaan tämä ”Prahan kevääksi” kutsuttu *pyrkimys avoimempaan ja vapaampaan politiikkaan* päättyi neuvostopanssarien maahantuloon. [...] Ns. Brežnevin opin mukaan ei yhdenkään sosialistimaan annettu irtautua sosialismista.⁴⁶²

Vapauden diskurssissa Neuvostoliitto representoituu holhoavaksi ”isoksi veljeksi”. Samalla Neuvostoliiton representaatio tarkentuu: kyse ei ole pelkästään väkivaltaisesta toimijasta, vaan väkivallalle annetaan syy: Neuvostoliitto pitää kansandemokratiaista kiinni ja toimii siten vapautta vastustavana voimana. Lisäksi Neuvostoliitosta luodaan kuvaa valvonnan kautta: kyse on kansandemokratiaita tiukasti valvovasta ja ohjailevasta tahosta. Oppikirjoissa Tšekkoslovakian

⁴⁶⁰ Kallenautio 2005, 214–219.

⁴⁶¹ Koulun historia 8 1987, 157.

⁴⁶² Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku 1995, 283. Kursiivit kirjoittajan omia.

tapahtumat myös kontekstoidaan vahvasti Brežnevin oppiin. ”Brežnev määräsi panssarivaunut Prahaan [...]”⁴⁶³ Unkarin tapahtumissa sen sijaan Hruštšev nousee harvemmin erityisesti esille, enemmänkin oppikirjoissa kontekstoidaan tapahtumia Stalinin kauden päättymisellä ja ”suojasäällä”, mainitsematta Hruštševia erityisesti.

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa suurin osa oppikirjoista tulkitsee kansannousut vapauden diskurssissa luoden samalla Neuvostoliitosta väkivaltaisen, tiukasti valvovan ja vapautta rajoittavan valtion representaatiota. Tämän diskurssin lisäksi joistakin oppikirjoista löytyy myös *demokratia-diskurssia*, sekä *itsenäisyys-diskurssia*. Esimerkiksi *Horisontti*-oppikirjassa ja *Kaleidoskooppi 8*:ssa kansannousujen yhteydessä on käytössä vapauden diskurssin lisäksi myös demokratia-diskurssi:

*Itäblokin maat olivat sotilaallisesti Neuvostoliiton tiukassa talutusnuorassa. Stalinin kuolema 1953 herätti monissa itäblokin maissa toiveita demokratian palautumisesta. 1956 unkarilaiset ilmoittivat eroavansa Varsovan liitosta. He järjestivät mielenosoituksia, joissa kannettiin neuvostovastaisia julisteita. [...] Neuvostoliitto vastasi vyöryttämällä tankit Budapestin kaduille. Aseellisissa yhteenotoissa unkarilaisten vastarinta tukehdutettiin verisesti. Tšekkoslovakiassa kommunistipuolueen puheenjohtaja Alexander Dubček kannatti sananvapauden lisäämistä ja suvaitsi myös kommunismin arvostelua. Neuvostoliitossa tämä nähtiin vaarallisena yrityksenä irrottautua sosialistisesta leiristä. Neuvostojoukot miehittivät Tšekkoslovakiain 1968. Prahassa tankit saivat vastaansa aseettomat mielenosoittajat ja suurelta verenvuodatukselta vältyttiin.*⁴⁶⁴

Tässäkin tekstissä vapauden diskurssi on mielestäni hallitsevassa asemassa: kyse on demokratian lisäksi sananvapaudesta sekä irrottautumisesta Neuvostoliiton tiukasta otteesta. Itsenäisyys-diskurssikin esiintyy oppikirjoissa osana vapauden diskurssia:

Kylmä sota näytti laantuvan. Itäeurooppalaiset rohkaistuivat vaatimaan lisää itsenäisyyttä, mutta Neuvostoliitto kukisti tällaiset pyrkimykset kovin ottein. Vuonna 1956 neuvostopanssarit murskasivat Unkarissa nousseen uudistusliikkeen. Unkarin kansannousun tukahduttaminen osoitti, että kylmän sodan laantumista huolimatta Neuvostoliitto ei aikonut luopua Itä-Euroopan turvavyöhykkeestään.⁴⁶⁵

2000-luvun oppikirjoissa Itä-Euroopan kansannousuja on jälleen käsitelty niin tekstissä kuin kuvallisestikin selvästi vähemmän kuin 1990-luvulla.⁴⁶⁶ Kuitenkin oppikirjoista löytyvät diskurssit eivät juuri 1990-luvusta muutu. Myös kuvat rakentavat Neuvostoliitto-kielteistä representaatiota. Esimerkiksi oppikirjassa *Historia NYT* (2003) kansannousut on tekstissä ohitettu puolessa sivussa, mutta yksi Unkarin kansannousua käsittelevä kuva vie tilaa yli sivun verran.⁴⁶⁷ Kuvalle annettu sivutila kertoo asian merkittävydestä, vaikka se onkin tässä oppikirjassa ristiriidassa tekstin vähyyden kanssa.

⁴⁶³ Kronikka 8 2000, 165. Tšekkoslovakiain kansannousu on tässä oppikirjassa myös käsitelty ”Brežnevin kausi”-alaotsikon alla.

⁴⁶⁴ *Kaleidoskooppi 8* 2005, 96–97. Teksti sijaitsee otsikon ”Itäblokki – kerho josta ei erota” alla. Mielestäni myös tämä otsikko on osa diskurssia, jossa Neuvostoliitto pitää kiinni kansademokratioista vasten niiden omaa tahtoa. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁶⁵ *Aikalainen 8* 2009, 103. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁶⁶ Katso Liite X.

⁴⁶⁷ *Historia NYT 8* 2003, 100.

Kansandemokratioiden ja Neuvostoliiton välisiä suhteita kuvataan myös sotilaallisen yhteistyön kautta, Varsovan liiton ja YYA-sopimusten yhteydessä. 1970-luvulla Varsovan liiton kerrotaan olleen kommunististen valtioiden yhteinen projekti: ”Näin itäblokin ympärille muodostui yhtenäinen länsiblokin sotilaallisten liittojen verkosto, jonka vain Intia katkaisi omaksumalla puolueettoman linjan. *Kommunistiset valtiot tunsivat olemassaolonsa uhatuksi ja muodostivat vastapainoksi Varsovan liiton vuonna 1955.*”⁴⁶⁸ Varsovan liiton perustaminen on esitetty länsimaiden uhan diskurssissa. Sama diskurssi on löydettävissä myös 1980-luvun oppikirjoissa, niin Varsovan liiton perustamisen kuin kansandemokratioiden syntyminenkin kuvauksissa. Esimerkiksi Länsi-Saksan liittyminen Naton jäseneksi 1955 on kuvailtu vuonna 1987 näin: ”Tämä *herätti syvää epäluuloa Neuvostoliitossa ja kansandemokratioissa, koska ne pelkäsivät Saksan sotilasmahdin uutta nousua.*”⁴⁶⁹ Länsimaat ja Länsi-Saksa muodostavat siis uhan, jota Neuvostoliitto ja kansandemokratiat pelkäävät. Siten Varsovan liiton perustaminen saa 1970- ja 1980-luvun oppikirjojen teksteissä reaktiivisen tulkinnan. Kyseessä on ikään kuin puolustautuminen lännen muodostamaa uhkaa vastaan.

1970-luvulla Varsovan liiton perustavat kommunistiset valtiot, ei yksin Neuvostoliitto. 1970-luvun oppikirjoista on myös löydettävissä diskurssi, jossa nimenomaan kansandemokratiat suuntautuvat aktiivisesti yhteistyöhön Neuvostoliiton kanssa: ”Ulkopoliittisesti sosialistiset valtiot *suuntautuivat yhteistyöhön Neuvostoliiton kanssa. Ne solmivat kukin Neuvostoliiton kanssa sopimuksen ystävyydestä, yhteistyöstä ja avunannosta.*”⁴⁷⁰ YYA-sopimusten solmimisessa tapahtuu muutos 1980-luvulla, jolloin Neuvostoliitto kuvataan sopimusten teossa aktiivisena osapuolena: ”*Neuvostoliitto rakensi sodan jälkeen aluksi itäryhmän sotilaallista yhteistyötä solmimalla ystävyyss-, yhteistyö- ja avunantosopimuksia kansandemokratioiden kanssa.*”⁴⁷¹

Neuvostoliiton hajottua Varsovan liiton perustaa Neuvostoliitto: ”Kun länteen oli syntynyt sotilasliitto NATO ja kun jopa Saksan liittotasavalta oli liitetty sen jäseneksi 1955, Neuvostoliitto perusti NATOn vastapainoksi uuden sotilasjärjestön, Varsovan liiton. Itä-Euroopan kansandemokratiat liittyivät sen jäseniksi.”⁴⁷² Varsovan liiton perustaminen on esitetty vielä 1970-

⁴⁶⁸ Historia ja me 8 1977, 61. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁶⁹ Koulun historia 8 1987, 143. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁷⁰ Historia ja me 8 1977, 98. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁷¹ Historian tiet 8 1985, 172. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁷² Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 344.

ja 1980-luvuilla rektiona lännen muodostamaan uhkaan, mutta vähitellen tuo diskurssi kääntyy pääläelleen:

[...] Länsiliittoutuneet perustivat vuonna 1949 yhteisen sotilasliiton, Pohjois-Atlantin puolustusliiton eli Naton, torjumaan Neuvostoliiton vaaraa. Naton avulla luotiin Länsi-Eurooppaan tukikohtaverkosto, jonka tarkoituksena oli torjua mahdollinen Neuvostoliiton hyökkäys. Neuvostoliitto kokosi vuonna 1955 Itä-Euroopan maiden kanssa vastaavaksi sotilasliitoksi Varsovan liiton. Liittoutuminen takasi, että Neuvostoliitto saattoi perustaa kaikkiin Itä-Euroopan maihin vahvoja sotilastukikohtia. Neuvostoliitto sitoi kansandemokratiat toisiinsa myös taloudellisesti.⁴⁷³

2000-luvun oppikirjoissa sotilaallista uhkaa ei enää muodostakaan länsi, vaan itä. Naton perustaminen kuvataan Neuvostoliiton uhan diskurssissa. Tukiverkoston tehtäväksi kuvataan Neuvostoliitonuhan torjuminen, kun 1970-luvulla tuon tukiverkoston luoma uhka oli osasyynä Varsovan liiton perustamiseen. Mielestäni kyse on näkökulman vaihdoksesta: kumpi tahansa blokki voidaan kuvata uhan diskurssissa, riippuen siitä, kumman osapuolen näkökulman valitsemme. Neuvostoliiton näkökulmasta katsoen länsi ja Yhdysvallat oli uhka, lännen näkökulmasta taas Neuvostoliitto. Oppikirjassa onkin havaittavissa tällainen näkökulman vaihdos: 1970- ja 1980-luvuilla sotilaallinen yhteistyö itäblokissa perustellaan länsiblokin sotilaallisella uhkalla, 1990-luvun lopulla ja 2000-luvulla taas tilanne muuttuu päinvastaiseksi.

Neuvostoliiton ja kansandemokratioiden välisten suhteiden kuvauksissa nousee esille myös taloudellinen yhteistyö. 1970-luvulla sosialististen maiden suhteet on kuvailtu monipuolisiksi ja kaikkia hyödyttäväksi: ”Neuvostoliitosta tuodaan energiaa muihin sosialistisiin maihin. [...] Tiedemiehiä ja teknikoita vierailee neuvonantajina eri maissa. Neuvostoliitossa on opiskellut satoja tuhansia ylioppilaita sekä sosialistisista maista että kehitysmaista.”⁴⁷⁴ Taloudellisen yhteistyön kerrotaan hyödyntävän kaikkia osallisia valtioita. Lisäksi taloudellisen yhteistyön kerrotaan toimivan nimenomaan kunkin valtion omilla ehdoilla: ”Taloudellisen toiminnan tavoitteeksi muodostui sosialististen maiden tiivis keskinäinen yhteistoiminta, jolloin *kukin maa voi erityisesti keskittyä sen olojen kannalta luonteviin tuotannonhaaroihin*. Tätä toimintaa ohjaamaan perustettiin vuonna 1949 Keskinäisen taloudellisen avun neuvosto SEV.”⁴⁷⁵ Samankaltaisia kuvauksia löytyy myös 1980-luvun oppikirjoista. Tämä kaikkia hyödyntävä kuvaus Neuvostoliiton ja kansandemokratioiden taloudellisesta yhteistyöstä muuttuu Neuvostoliiton hajottua. Vuoden 1993 oppikirjassa SEV:n kuvaillaan olleen ”lähinnä Neuvostoliiton poliittinen vastaveto lännen Marshall-avulle.”⁴⁷⁶

⁴⁷³ Kronikka 8 2000, 151. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁷⁴ Historia ja me 8 1977, 77.

⁴⁷⁵ Historia ja me 8 1977, 98. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁷⁶ Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään 1993, 325.

Sosialistiseen leiriin kuului kansandemokratioiden lisäksi myös Itä-Saksa eli DDR, perustamisensa jälkeen. Itä-Saksa saa oman oppikirjakappaleensa vuoden 1995 oppikirjassa Kohti nykyaikaa. Ennen vuotta 1995 kirjoitetuissa oppikirjoissa Itä-Saksasta on huomattavasti vähemmän materiaalia. Sen syntymisestä kerrotaan oppikirjoissa melko lyhyesti: "Saksahan oli jaettu miehitysvyöhykkeisiin, joissa itäisessä *alettiin rakentaa* sosialistista yhteiskuntajärjestelmää ja läntisessä kapitalistista järjestelmää."⁴⁷⁷ Tosin 1970- ja 1980-luvulla oppikirjat esittävät Itä-Saksan syntymisen olleen vastaveto Länsi-Saksalle, jolloin Neuvostoliitto representoituu länttä passiivisemmaksi Saksan jaossa: länsiliittoutuneet aloittavat sen luomalla Länsi-Saksan valtion. "Vastavetona itäiselle vyöhykkeelle *perustettiin* saman vuoden lokakuussa Saksan demokraattinen tasavalta [...]"⁴⁷⁸ Molemmissa lainauksissa Itä-Saksan perustamisessa ei myöskään mainita Neuvostoliittoa, vaan verbit ovat passiivissa. Neuvostoliiton rooli jää siis epäselväksi, vaikka oppikirjoissa on kyllä kerrottu Itä-Saksan syntyvän Neuvostoliiton miehitysvyöhykkeelle.

1980-luvulla Saksan jaon kerrotaan alkaneen jo Berliinin saarrosta. "Berliinin saarto kypsytti Saksan lopullista jakoa. Vuonna 1949, kun saarto päättyi, *syntyi* länsivaltojen miehitysvyöhykkeelle Saksan liittotasavalta (BRD) ja Neuvostoliiton vyöhykkeestä Saksan demokraattinen tasavalta (DDR)."⁴⁷⁹ Neuvostoliiton rooli Itä-Saksan perustamisessa on kuitenkin edelleen epämääräinen ja DDR vain "syntyi". Neuvostoliiton rooli kuitenkin muuttuu 1990-luvulla.

Neuvostoliitto halusi tehdä Saksasta sosialistisen valtion, länsi puolestaan vaati demokraattista järjestelmää ja vapaita vaaleja. Kun sopua koko Saksan tulevaisuudesta ei syntynyt, *Neuvostoliitto ryhtyi rakentamaan omalle miehitysvyöhykkeelleen sosialistista järjestelmää*. Se alkoi pystyttää länsivaltojen vastaiselle rajalle piikkilanka-aitoja ja muita raja-esteitä.⁴⁸⁰

Nyt Neuvostoliiton rooli on aktiivinen ja sen kerrotaan ryhtyneen rakentamaan sosialistista järjestelmää. Tämä tulkinta Neuvostoliiton aktiivisesta roolista Itä-Saksan perustamisessa on havaittavissa niin 1990- kuin 2000-luvunkin oppikirjateksteissä. "*Neuvostoliitto muodosti* omasta miehitysalueestaan kommunistien hallitseman Saksan demokraattisen tasavallan (DDR) eli Itä-Saksan."⁴⁸¹

Itä-Saksa esiintyy oppikirjoissa myös Berliinin saarron yhteydessä. Berliinin saarron kuvaukset ovat oppikirjoissa melko lyhyitä, ja niiden tulkinnat pysyvät melko samanlaisina. Saarron kerrotaan olleen Neuvostoliiton reaktio länsivaltojen otettua omalla vyöhykkeellään käyttöön D-markan. "*Neuvostoliitto katsoi, että rahayksikön yksipuolinen vaihtaminen oli ristiriidassa tehtyjen*

⁴⁷⁷ Peruskoulun historia 4 1974, 66. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁷⁸ Peruskoulun historia 4 1974, 66. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁷⁹ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 134. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁸⁰ Horisontti – Napoleonista nykypäivään 1993, 298. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁸¹ Aikalainen 8 2009, 99. Kursiivit kirjoittajan omia.

sopimusten kanssa. Se esitti jyrkkiä vastalauseita, ja kun ne osoittautuivat tehottomiksi, se julisti Länsi-Berliinin saartoon.⁴⁸² ”Neuvostoliitto teki vastaavanlaisen toimen itävyöhykkeellä ja halusi ulottaa sen koskemaan koko Berliiniä. Lännen kanta oli kielteinen.”⁴⁸³ Oppikirjoissa esitetään aina ensin länsivyöhykkeen siirtyminen D-markkaan ja vasta tämän jälkeen Neuvostoliiton reaktio tapahtumiin. 1970-luvulla korostuu tulkinta lännen sopimusrikkomuksesta, kuten on havaittavissa yllä olevasta lainauksesta. Poikkeuksen tekee *Historia ja me* 8-oppikirja vuodelta 1977. Siinä esiintyy myös muista 1970-luvun oppikirjoista poikkeavaa pohdintaa Berliinin saarron merkityksestä:

Kun länsivallat yhdistivät vyöhykkeensä vuonna 1948, Neuvostoliitto katsoi niiden rikkoneen miehityssopimusta ja katkaisi Berliinin tieyhteydet länteen. [...] Saattaa olla, että Stalin tarkoituksellisesti kiinnitti maailman huomion Berliiniin, sillä samaan aikaan Tšekkoslovakia muuttui kansandemokratiaksi.⁴⁸⁴

Myös tässä oppikirjassa esitetään ensin tulkinta, jonka mukaan Neuvostoliitto reagoi lännen sopimusrikkoon. Kuitenkin tulkinta, jonka mukaan kyse olisikin Stalinin luomasta hämäyksestä kontekstoi Berliinin saarron osaksi Stalinin ulkopoliittisia pyrkimyksiä ja kyseenalaistaa saarron tulkinnan vain Neuvostoliiton reaktioksi. Tämä yhden oppikirjan esittämä erilainen tulkinta tapahtumista vaikuttaa olevan yksittäinen anomalia.

1990-luvun oppikirjoissa länsivallat on edelleen esitetty aktiivisena toimijana. ”Saksan tulevaisuudesta ei kuitenkaan päästy yksimielisyyteen. *Länsiliittoutuneet alkoivat ajaa* erillisen Länsi-Saksan valtion perustamista. Sitä enteili vuonna 1948 toimeenpantu rahauudistus. *Vastavetona* Neuvostoliitto katkaisi kulkuyhteydet länsivyöhykkeeltä Berliiniin [...]”⁴⁸⁵ Neuvostoliiton toimeenpanema saarto on edelleen tulkittu vastavedoksi lännen aloittamille uudistuksille Länsi-Saksan yhdistämiseksi yhdeksi uudeksi valtioksi. 2000-luvulla Berliinin saarto kuvaillaan uudella tavalla. Berliinin saarto esitetään Stalinin päätöksenä ja saarto esitetään ennen Länsi-Saksan rahauudistusta.

Länsiliittoutuneet halusivat auttaa Saksan talouden jaloilleen. Stalinin mielestä Yhdysvallat vain pyrki ottamaan koko Saksan haltuunsa. [...] 1948 Neuvostoliitto katkaisi kaikki oman alueensa halki kulkeneet maaliikenneyhteydet kaupunkiin. Stalin käski katkaista länsivaltojen hallitsemilta alueilta myös sähkönjakelun. [...] Stalin lopetti saarron tuloksettomana keväällä 1949.⁴⁸⁶

Tämä tulkinta löytyy myös muista 2000-luvun oppikirjoista. Toimijaksi esitetään Stalin, jolloin Berliinin saarto voidaan tulkita Stalinin ulkopoliittikan osaksi. Stalin-representaatio on 2000-luvun oppikirjoissa todella negatiivinen ja Stalinin kausi on esitetty diktatuuri-diskurssin kautta.⁴⁸⁷ Neuvostoliiton representaatio muuttuu Berliinin saarron tulkintojen kautta ensin hieman 1980-

⁴⁸² Peruskoulun historia 4 1974, 66. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁸³ *Historian tiet* 8 1985, 170.

⁴⁸⁴ *Historia ja me* 8 1977, 61.

⁴⁸⁵ *Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku* 1995, 264. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁸⁶ *Kaleidoskooppi* 8 2005, 88.

⁴⁸⁷ Katso tarkemmin luku 4.2 Stalin – talouden uudistaja ja diktaattori.

luvulla, kun länsivaltojen sopimusrikkomus ei nouse enää tulkinnan keskiöön. 1970-luvulla saarto on esitetty Neuvostoliiton reaktiona sopimusrikkoon, jolloin sen voi tulkita olevan oikeutetumpi. 1980- ja 1990-luvuilla Neuvostoliitto edelleen reagoi länsiliittoutuneiden toimiin, mutta 2000-luvulla Berliinin saarto representoituu Stalinin hahmoon ja Neuvostoliiton toiminta ei enää ole reagoimista rahauudistukseen tai sopimusrikkoon. Stalin nousee kerran Berliinin saarron tulkinnassa keskiöön myös 1970-luvulla, mutta tuossa oppikirjassa ovat esillä niin sopimusrikon tulkinta kuin Stalinin ulkopolitiikan kautta selittäminen. Berliinin saarron kuvaukset ovat kuitenkin kaiken kaikkiaan melko lyhyitä, eivätkä ne vaikuta suuresti Neuvostoliiton representaatioon. Kuvallinen representaatio tosin korostaa länsimaiden avustavaa roolia. Usein saarron yhteydessä esitetään tämä valokuva:

Kuva 58. Lapsia saarretussa Berliinissä. (Kaleidoskooppi 8 2005, 88.)

Siten Yhdysvallat ja muut länsiliittoutuneet kuvataan ruokaa ja muuta apua saarrettuun kaupunkiin kuljettavina tahoina, jolloin niiden representaatio on huomattavan positiivinen. Samoin lasten kautta saarron uhrien kuvaaminen herättää lisäsympatioita saarroksissa olevien kaupunkilaisten puolesta. Siten kuvamateriaalin kautta rakentuu lännestä auttajan ja siten idästä saartajan negatiivinen representaatio.

Samankaltainen muutos tapahtuu myös Berliinin muurin rakentamisen kuvauksissa. Tosin 1970-luvun oppikirjoissa ei kerrota Berliinin muurin rakentamisesta tai olemassaolosta mitään. Onko aihe ollut tulenarka, vai muurin ajateltu olevan väliaikaratkaisu? 1980-luvuilla Berliinin muurin

rakentamisen yhteydessä ei kerrota Neuvostoliiton osallisuudesta tähän projektiin. ”Länsi-Berliinistä muodostui tulenarka paikka. Itäsaksalaisia siirtyi sen kautta länteen. DDR:ssä ei pidetty siitä, että koulutettu ammattitaitoinen väestö siirtyi pois maasta. Niinpä vyöhykerajalle rakennettiin yllättäen Berliinin muuri (1961) estämään pakolaisvirtaa.”⁴⁸⁸ Oppikirjoissa annetaan ymmärtää DDR:n rakentaneen muurin. Neuvostoliiton hajottua kirjoitetuissa oppikirjoissa Neuvostoliitto esitetään osallisena muurin rakentamiseen: ”Kun länsivallat kieltäytyivät jättämästä Länsi-Berliiniä, Hruštšov suostui lopulta DDR:n vaatimukseen muurin rakentamisesta.”⁴⁸⁹ Myös kuvatekstissä samaisessa oppikirjassa kerrotaan, että ”DDR ryhtyi rakentamaan Neuvostoliiton luvalla muuria Länsi-Berliinin ympärille”⁴⁹⁰. Neuvostoliitto antaa siis DDR:lle luvan: maiden väliset suhteet näyttäytyvät nyt hierarkkisessa suhteessa. DDR tarvitsee Neuvostoliiton luvan. Neuvostoliiton rooli muurin rakentamisessa muuttuu vielä kerran 1990-luvun lopulla. ”Neuvostoliitto pystytti Länsi- ja Itä-Berliinin rajalle vartioidun piikkilanka-aidan estämään itäsaksalaisten siirtyminen länteen. [...] Lopulta vuonna 1961 Neuvostoliitto pystytti aivan yllättäen piikkilangat ja myöhemmin muurin jakamaan Berliinin kahtia.”⁴⁹¹

Neuvostoliiton ja Itä-Saksan suhteita on kuvattu oppikirjoissa vaihtelevasti myös muuten kuin valtion syntymisen ja Berliinin muurin pystyttämisen kuvauksissa. 1970-luvulla Itä-Saksan kautta luodaan menestyksekkästä kuvaa neuvostotaloudesta: ”Neuvostoliitto muutti myös suhtautumistaan miehitysvyöhykkeisiinsä. Se alkoi avustaa Saksan demokraattisen tasavallan taloutta.[...] Tehokkaan suunnitelmatalouden ansiosta DDR:n kansantulo on ripeästi noussut ja oli 1970-luvun puolimaissa lähes sama kuin Suomen henkeä kohti laskettuna.”⁴⁹² Itä-Saksan taloudellinen menestys rakentaa osaltaan neuvostotalouden menestyksen diskurssia, mikä jatkuu oppikirjoissa aina Neuvostoliiton hajoamiseen saakka.⁴⁹³ 1990-luvulla DDR:n taloudesta annetaan huonompi kuva: ”Saksan demokraattinen tasavalta oli kommunistien hallinnassa, ja malli sen yhteiskuntajärjestelmään otettiin Neuvostoliitosta. Taloudellinen kehitys ei ollut DDR:ssä yhtä nopeaa kuin läntisessä Saksassa, ja lisäksi DDR joutui toimittamaan Neuvostoliittoon runsaasti sotakorvaustavaraa.”⁴⁹⁴ Lisäksi oppikirjoista löytyy 1990- ja 2000-luvuilla valvonnan diskurssi, mikä löytyy myös muiden kansandemokratioiden ja Neuvostoliiton välisten suhteiden kuvauksista.

⁴⁸⁸ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 134.

⁴⁸⁹ Horisontti – Napoleonista nykypäivään 1993, 314,

⁴⁹⁰ Horisontti – Napoleonista nykypäivään 1993, 314.

⁴⁹¹ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 342.

⁴⁹² Historia ja me 8 1977, 60.

⁴⁹³ Katso tarkemmin luku 3.2 Kommunistinen valtio.

⁴⁹⁴ Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku 1995, 266.

”[...] Neuvostoliitto ryhtyi luomaan Itä-Saksasta Moskovan tiukassa valvonnassa olevaa sosialistista valtiota[...]⁴⁹⁵”

Kiina on myös osa kommunististen valtioiden leiriä, kunnes Neuvostoliiton ja Kiinan välit katkeavat. Tuo välien katkeaminen on esitetty kaikissa tutkituissa oppikirjoissa suhteellisen lyhyesti, vaikkakin 1970-luvun oppikirjoissa aihetta käsitellään laajemmin kuin myöhemmissä oppikirjoissa. Oppikirjoissa ei ole havaittavissa suuria muutoksia valtioiden suhteiden katkeamisen representaatioissa. Mao-Tse-tung tosin esitetään 1970-luvulla aktiivisempänä osapuolena välirikossa ja lisäksi ylpeänä johtajana:

Kiina solmi Neuvostoliiton kanssa ystävyys- ja sotilasliittosopimuksen vuonna 1950, kuten muutkin kansandemokraattiset valtiot. *Mutta Mao Tse-tung ei hyväksynyt Neuvostoliiton johtoasemaa kommunistisessa maailmassa ilman muuta. Hruštševin aikana välit kiristyivät katkeamispisteeseen, Neuvostoliitto veti asiantuntijansa Kiinasta ja lopetti teknillisen apunsa. Mao katsoi ylpeästi, että Kiina selviää yksinkin kehitystyöstään.*⁴⁹⁶

Neuvostoliiton rooli valtioiden välisessä suhteessa näyttäisi olleen teknillisen ja asiantuntija-avun antaminen kehittyvälle Kiinalle. Neuvostoliiton rooli Kiinan avustajana löytyy myös muista oppikirjoista. Sen sijaan 1980-luvun oppikirjojen tulkinnassa välirikossa aktiivisempi näyttäisi olevan Neuvostoliitto.

Neuvostoliitto ei hyväksynyt Maon ajatuksia kommunismin toteuttamisesta. Suurten kommunistimaiden ystävyys päättyi ja Neuvostoliitto keskeytti avustushjelmansa. Aloitettujen tehdasrakennukset jäivät puolivalmiiksi neuvostoliittolaisten neuvonantajien poistuessa maasta. Kiinan oli jatkettava yksin.⁴⁹⁷

Oppikirjoissa vaikuttaisi vaihtelevan ilman sen kummempaa merkitystä se, kumpi valtio kiistassa oli aktiivisempi. 1990-luvulla välirikon selitetään johtuvan siitä, ettei Kiina hyväksynyt Neuvostoliiton rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikkaa: ”Suhteiden katkeaminen johtui rajariidoista ja siitä erimielisyydestä, miten kommunismia piti toteuttaa. Kiinalaiset eivät hyväksyneet Neuvostoliiton »rauhanomaisen rinnakkaiselon» aatetta, jota Neuvostoliitossa ryhdyttiin Hruštševin aikana soveltamaan suhteissa länsimaihin.”⁴⁹⁸ 2000-luvulta löytyy jälleen näkökulma, jonka mukaan välirikko johtuu siitä, ettei Kiina suostunut Neuvostoliiton talutusnuoraan: ”Vaikka Kiina oli kommunistinen maa, Mao ei suostunut itäblokin maiden tapaan Neuvostoliiton talutusnuoraan. Neuvostoliitto ja Kiina ajautuivat riitoihin, kun molemmat halusivat johtaa kommunistista maailmaa.”⁴⁹⁹

Neuvostoliiton ja Kiinan välisten suhteiden kuvauksissa näyttäisi toistuvan myös muussa oppimateriaalissa havaittuja diskursseja. 1970- ja 1980-luvuilla korostetaan Neuvostoliiton

⁴⁹⁵ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 342.

⁴⁹⁶ Historia ja me 8 1977, 91. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁴⁹⁷ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 178.

⁴⁹⁸ Historiankirja 8 1990, 136.

⁴⁹⁹ Kaleidoskooppi 8 2005, 122.

asiantuntijuus sekä tekninen apu, joita korostetaan muutenkin oppikirjoissa. Neuvostoliitto esitetään tuolloin kylmän sodan aikana edistyksellisenä tieteen ja teknologian maana, mikä näkyy myös Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen välisen avaruuskilvan representaatioissa. Myös rauhanomaisen rinnakkaiselon tuominen osaksi maiden välisten suhteiden katkeamista kertoo tuon politiikan saamasta suuresta roolista ennen Neuvostoliiton hajoamista kirjoitetuissa oppikirjoissa. Tosin maiden välisten suhteiden kuvaus jää suurimmassa osassa oppikirjoja niin vähäiseksi, että tällaisia johtopäätöksiä on vaikea tehdä täysin perustellusti.

Kuuba on myös osa kommunistista itäblokkia Castron valtaannousun jälkeen. Neuvostoliiton ja Kuuban välisiä suhteita kuvataan oppikirjoissa Kuuban kriisin yhteydessä, jolloin vastakkain ovat jälleen Neuvostoliitto ja Yhdysvallat. Kuuban kriisin esityksissä on havaittavissa mielenkiintoisia muutoksia niin Neuvostoliiton kuin Yhdysvaltojenkin representaatioissa, erityisesti maiden silloisten presidenttien, Nikita Hruštševin ja John F. Kennedyn kautta. Kyseessä ovat vuoden 1962 tapahtumat Kuubassa, jonne Neuvostoliitto aikoi rakentaa ohjustukikohtia. Yhdysvallat asetti Kuuban merisaartoon ja Neuvostoliiton alukset lähestyivät Kuubaa, kunnes viime hetkellä kääntyivät takaisin. 1970-luvun oppikirjoissa asetetaan kyseenalaiseksi näiden ohjusten olemassaolo.

Castron hallitus lähestyi tällöin Neuvostoliittoa, johon solmittiin läheiset suhteet. Lokakuussa 1962 *Yhdysvaltain presidentti John F. Kennedy sitten odottamatta syytti Neuvostoliittoa hyökkäysohjusten sijoittamisesta Kuubaan. Todisteena esitettiin ilmavalokuvia. Välittömästi Yhdysvallat saartoi laivastollaan Kuuban, sinne tulevat alukset sanottiin tulenavauksen uhalla tarkastettavan ja Neuvostoliittoa vaadittiin vetämään ohjukset välittömästi pois. Maailma oli tällöin jättiläisselkkauksen partaalla. Muutaman päivän kuluessa Neuvostoliitto ilmoitti kuitenkin vetävänsä ohjukset pois Kuubasta, jos Yhdysvallat vetää omansa pois Turkista, kuten aikaisemmin oli sovittu. Yhdysvallat myöntyi ja selkkaus laukesi.*⁵⁰⁰

Presidentti Kennedy lähetti sotalaivoja saartamaan Kuuban (1962). Samaan aikaan oli neuvostoliittolaisia rahtialuksia tulossa Kuuban vesille. *Oliko niissä lastina ydinohjuksia? [...] Neuvostoliitto antoi periksi.* Hruštšev kutsui laivat takaisin ja lupasi poistaa ohjukset Kuubasta.⁵⁰¹

Molemmissa lainauksissa on havaittavissa ohjusten olemassaolon kyseenalaistamista. Ensimmäisessä kerrotaan Yhdysvaltojen syyttävän Neuvostoliittoa ja antaneen todisteeksi ilmavalokuvan, mutta tekstissä ei suoraan sanota ohjusten olleen siellä. Toisessa lainauksessa taas kyseenalaistetaan laivoissa olevien ydinaseiden olemassaolo. Lisäksi vuoden 1974 oppikirjassa Yhdysvallat on se osapuoli, joka myöntyy. Oppikirja on kuitenkin poikkeus: muissa oppikirjoissa 1970-luvulta 2000-luvulle Neuvostoliitto on se osapuoli, joka antaa neuvotteluissa periksi. Vuoden 1974 oppikirjassa on myös mainittu Turkissa olevan ohjustukikohdat: siten Kuuban ohjustukikohdat peilautuvat Turkin ohjustukikohtiin. Lisäksi myös Yhdysvallat joutuu luopumaan omista tukikohdistaan. Neuvostoliitto ei käänne laivojaan kotiin ilman tätä myönnytystä.

⁵⁰⁰ Peruskoulun historia 4 1974, 72. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵⁰¹ Historia ja me 8 1977, 119. Kursiivit kirjoittajan omia.

1980-luvulla Kuuban kriisin kuvaukset muuttuvat. Nyt ohjusten olemassaoloa ei enää kyseenalaisteta, ja Hruštšev kutsuu ohjukset pois.

[...] kaksi neuvostoalusta, joiden suojana oli sukellusvene, lähestyi saartorengasta ja oli vain muutaman meripeninkulman päässä siitä. Jännitys valkoisessa talossa kasvoi. Olivathan suurvallat nyt mittelemässä voimiaan toistensa kanssa avoimella merellä. Tilanne laukesi, kun saatiin ilmoitus niiden ja parinkymmenen muun kauempana olleen aluksen kääntymisestä takaisin. Hruštšev ilmoitti Neuvostoliiton olevan valmis purkamaan Kuubaan rakentamansa laitteet.”⁵⁰²

Neuvostoliiton kerrotaan vetäytyvän Kuubasta ja laukaisevan siten jännittyneen tilanteen. Turkin ohjustukikohdista ei oppikirjoissa ole mainintaa. Neuvostoliiton perääntyminen on kuitenkin asetettu ydinsodan pelon kontekstiin. Siten Neuvostoliiton vetäytyminen ei vaikuta arvovaltatappiolta, vaan tilanteen vakavuuden ymmärtämiseltä. 1980-luvulla Hrustsev representoituu Kuuban kriisissä rauhan pelastajaksi. Tämä tulkinta löytyy 1980-luvun oppikirjojen lisäksi vielä joistakin 1990- ja 2000-luvun oppikirjoistakin: ”[...]Castro pyysi apua Neuvostoliitolta. Se lupasikin taloudellista tukea Yhdysvaltojen katkaistua kauppasuhteensa Kuubaan. Vastineeksi Kuuba sitoutui antamaan Neuvostoliitolle tukikohtia. [...] Maailma oli ydinsodan partaalla, kunnes Neuvostoliitto lupasi olla rakentamatta tukikohtia Kuubaan.”⁵⁰³

1990-luvulla Hrustsevin representaatio Kuuban kriisin kuvauksissa muuttuu. 1980-luvulla hänet on esitetty maailmanrauhan pelastajana ja taipuvaisuus on ollut positiivinen määre. 1990-luvulla hänet esitetäänkin itsepäiseksi:

Neuvostoliitto huomasi tilaisuutensa tulleen. Se oli jo pitkään kaivannut ydinohjuksilleen samanlaista sotilastukikohtaa, kuin Yhdysvalloilla oli monissa Euroopan ja Aasian maissa. Yhdysvaltojen presidentti Kennedy ja Neuvostoliiton johtaja Hrustsev kävivät tiukkaa kirjeenvaihtoa ja Hrustsev kieltäytyi itsepintaisesti käännyttämästä laivoja takaisin. JATKUU!”⁵⁰⁴

Tästä muutoksesta huolimatta Neuvostoliitto on yhä se osapuoli, joka kiistassa taipuu. Vuoden 2005 oppikirjassa Historian tuulet 8 tilanteen laukeaminen esitetään kuitenkin kompromissin kautta: ”Neuvostoliiton johtaja Nikita Hrustsov (1984–1971) ilmoitti pitävänsä Yhdysvaltojen laivoihinsa kohdistamia toimia sodanjulistuksena. [...] Neuvostoliitto suostui purkamaan ohjusasemansa, ja Yhdysvallat lupasi olla hyökkäämättä Kuubaan ja purkaa Turkissa olleet ohjusasemat.”⁵⁰⁵ Myös tässä oppikirjassa Neuvostoliitto on kaikkea muuta kuin rauhantahtoinen. Neuvostoliitto esitetään ulkopoliittisesti tiukkana. Muutos 1980-lukuun on selkeä.

Vuosien 2009 ja 1990 oppikirjojen Kuuban kriisin laukeamisen tulkintojen vertaaminen tuo mielestäni hyvin esille, millainen muutos oppikirjojen Neuvostoliitto-representaatioissa tapahtuu

⁵⁰² Historian tiet 8 1985, 182.

⁵⁰³ Kronikka 8 2000, 156.

⁵⁰⁴ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 355.

⁵⁰⁵ Historian tuulet 8 2005, 126.

Neuvostoliiton hajoamisen myötä: ”Hrustsev ymmärsi tilanteen vakavuuden ja määräsi alukset kääntymään takaisin. [...] Tämä oli epäilemättä voitto paitsi Kennedylle, myös Hrustseville.”⁵⁰⁶ Hrustsev esitetään viisaana johtajana, joka ”ymmärtää tilanteen vakavuuden”. Siksi hän määrää alukset kääntymään takaisin. Tässä tulkinnassa näkyy 1980-luvun diskurssi, jossa Neuvostoliitto estää maailman ajautumisen ydinsotaan. Lisäksi tilanteen tulkitaan olleen molempien suurvaltojen voitto. Vuoden 2009 oppikirjassa sama tilanne on esitetty näin:

Hrustsev ilmoitti pitävänsä neuvostoliittolaisten alusten pysäyttämistä sodanjulistuksena. Hermoja raastavien neuvottelujen jälkeen Hrustsev perääntyi ja veti ohjukset pois Kuubasta, kun Yhdysvallat poisti vastapalveluksena Neuvostoliittoon suunnatut ydinohjuksensa liittolaismaastaan Turkista. Hrustsevin asema

Neuvostoliiton johtajana joutui arvovaltatappion myötä vaakalaudalle, ja hänet syrjäytettiin vuonna 1964.⁵⁰⁷

Nyt Neuvostoliiton perääntyminen tilanteesta tulkitaan arvovaltatappioksi erityisesti Nikita Hrustseville ja tämä tappio vaikuttaa hänen uskottavuuteensa niin paljon, että hänet lopulta syrjäytetään kokonaan.

6.3 Suomen hyvä ja luotettava naapuri

Neuvostoliiton representaatio rakentuu Suomen ja Neuvostoliiton sodan jälkeisten suhteiden kuvauksissa erilaiseksi, kuin muussa kylmästä sodasta kertovassa materiaalista. Maailman politiikan ja Euroopan kuvauksissa Neuvostoliitto kuvataan itäblokin johtajana ja oppimateriaali peilaa Neuvostoliittoa nimenomaan Yhdysvaltoihin ja lännen leiriin. Suomen suhteissa tämä peilauspinta on erilainen: pieni valtio, jonka kanssa on vasta sodittu kaksi sotaa. Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita käsittelevä materiaali on erityisessä asemassa tutkimusasetelmani kannalta lisäksi kahdesta syystä: Käsitelen tässä luvussa Suomen ja Neuvostoliiton suhteita toisesta maailmansodasta aina Neuvostoliiton hajoamiseen asti vuonna 1991. Lähdeaineistostani noin puolet on kuitenkin kirjoitettu ennen vuotta 1991, joten tutkittavaa materiaalia tulee tuon ajan oppikirjoihin koko ajan lisää. Sama ongelma tosin koski myös muuta Kylmän sodan analyysia. Toinen seikka on se, että oppikirjat on kirjoitettu Suomessa, valtiossa jonka ulkopoliittisten suhteiden kuvauksia tuolta ajalta tutkin. Vuosien 1974–1990 välillä julkaistut oppikirjat on kirjoitettu Neuvostoliiton olemassaolon aikana, jolloin tämä ulkopoliittinen tilanne ei voi olla vaikuttamatta oppikirjojen sisältöön. Luonnollisesti Neuvostoliiton olemassaolo ja Suomen suhde Neuvostoliittoon vaikuttaa kaikkeen Neuvostoliitosta kirjoitettuun materiaaliin, mutta erityisesti näiden ulkosuhteiden kuvauksiin.

⁵⁰⁶ Historiankirja 8 1990, 140.

⁵⁰⁷ Aikalainen 8 2009, 104.

1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa Neuvostoliiton ja Suomen välisten suhteiden kuvaamisessa on vallalla *hyvän naapurisuuden diskurssi*. Tämän diskurssin kautta Neuvostoliitto representoituu Suomen yhteistyökumppaniksi ja maiden välisiä suhteita sävyttää ystävyys, luottamus ja naapuruus. ”Sodan jälkeen oli ensiarvoisen tärkeää, että välttämätön sisäinen rakennustyö saattoi alkaa ulkoisesti turvattuna. Ulkopoliitiikan johtajat katsoivat, että tavoitteeseen päästiin vain luomalla ystävälliset ja luottamukselliset suhteet Neuvostoliittoon. Ystävyys Neuvostoliiton kanssa on kulmakivi, kansallisen olemassaolon perusedellytys.”⁵⁰⁸ Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita tulkitaan myös otsikkojen tasolla tämän diskurssin kautta, mikä näkyy esimerkiksi näissä otsikoissa: ”Paasikivi – luottamuksen luominen”⁵⁰⁹, ”Naapureista ystäviä”⁵¹⁰, ”Ystävyys ja yhteistyön perussopimus”⁵¹¹, ”Suomi suurvallan naapurina”⁵¹², ”Yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa”⁵¹³. Diskurssi näkyy paitsi esiin nostetuissa aihepiireissä (taloudellinen ja kulttuurillinen yhteistyö, ystävyyskoulut, Suomi-Neuvostoliitto seura) myös tulkintoissa, joita tehdään Paasikiven ja Kekkonen ulkopoliittisista linjoista, YYA-sopimuksen merkityksestä tai Porkkalan palautuksesta. Diskurssi näkyy erityisesti sanavalintoina: Esimerkiksi vuoden 1985 oppikirjassa Vuosisadat vaihtuvat viiden sivun mittaisessa kappaleessa Suomi sodan jälkeen ilmaukset ”naapuri”, ”ystävyyttä”, ”luottamus” ja ”hyvä suhde” olivat käytössä seuraavasti:

naapuri	6
ystävyyttä	6
luottamus	6
hyvä suhde	4

Taulukko 2: Hyvän naapurisuuden diskurssi sanavalintoina. (Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 126–130.)

Tämä hyvän naapurisuuden diskurssi on uskoakseni verrattavissa suoraan siihen poliittiseen diskurssiin, jota Rytövuori-Apunen kuvailee teoksessaan Unionin ajan idänpolitiikka.⁵¹⁴ 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa Suomen ja Neuvostoliiton väliset suhteet on kuvailtu juuri ystävyys ja luottamuksen kautta.

⁵⁰⁸ Historian perustiedot 8 1975, 131.

⁵⁰⁹ Historian perustiedot 8 1975, 115.

⁵¹⁰ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 126.

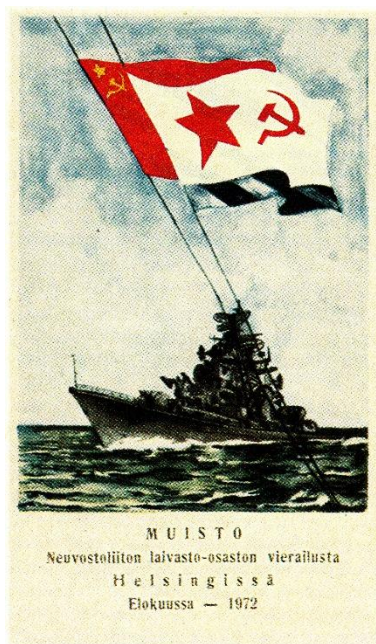
⁵¹¹ Peruskoulun historia 4 1974, 108.

⁵¹² Koulun historia 8 1987, 164.

⁵¹³ Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 144.

⁵¹⁴ Rytövuori-Apunen 2007, 168–174.

Tämä esimerkki tuo mielestäni esille sen, miten selvästi diskurssi läpäisee oppikirjojen sanavalinnat. Diskurssi on havaittavissa myös kuvamateriaalissa ja erityisesti kuvateksteissä, joissa

Suomen ja Neuvostoliiton hyvien suhteiden eräänä näkyvänä puolena ovat lukuiset ja monipuoliset vierailut puolin ja toisin; hyvät naapurithan käyvät ahkerasti kyläilemässä toistensa luona. Muutos on ollut valtava verrattuna tilanteeseen, joka vallitsi ennen toista maailmansotaa. Ennen sotia esim. poliitikkojen vierailuja Neuvostoliitossa voitiin julkisesti paheksua lehdistössä hyvinkin jyrkkään sävyyn.

monenlaista materiaalia tulkitaan ystävyyden ja naapurisuuden kautta.

Esimerkiksi tässä postimerkissä, joka kuvaa vuoden 1972 Neuvostoliiton laivasto-osaston vierailua Helsingissä oppikirjan kuvateksti tulkitsee tapahtuman hyvien suhteiden kautta: ”hyvät naapurithan käyvät ahkerasti vierailemassa toistensa luona.”⁵¹⁵

Kuva 59. Suomen ja Neuvostoliiton hyvä naapurisuus. (Peruskoulun historia 4 1974, 108.)

YYA-sopimus saa ennen Neuvostoliiton hajoamista kirjoitetuissa oppikirjoissa huomattavasti enemmän huomiota, kuin 1990- ja 2000-luvun oppikirjoissa. 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa on kaikissa myös pitkiä, suoria lainauksia sopimustekstistä tai vaihtoehtoisesti valokuvia alkuperäisestä sopimuksesta. Sopimusta tulkittaessa korostuu Suomen tekemän sopimuksen eroavaisuus Neuvostoliiton ja kansandemokratioiden välisistä sopimuksista: ” YYA-sopimus tulkitaan usein ystävyyden ja naapurisuuden diskurssissa: ”Hyvät ja luottamukselliset suhteet Neuvostoliittoon rakentuivat Paasikiven linjan pohjalle, ja ne varmisti vuonna 1948 solmittu YYA-sopimus.”⁵¹⁶ Toisaalta oppikirjoissa on myös havaittavissa Suomen puolueettomuutta korostavaa tulkintaa: ”Neuvostoliitto hyväksyi Suomen puolueettomuuden jo vuoden 1948 YYA-sopimuksessa.”⁵¹⁷ Tämä näkökulma on esillä erityisesti 1970-luvun oppikirjoissa. Voisiko olla kyse Suomen pyrkimyksestä vahvistaa Suomen ulkopolitiikan puolueettomuuden tulkintaa, joka Kallenaution mukaan oli 1970-luvulla Neuvostoliiton taholta kyseenalaistettu?⁵¹⁸

⁵¹⁵ Peruskoulun historia 4 1974, 108.

⁵¹⁶ Koulun historia 8 1987, 163.

⁵¹⁷ Historia ja me 8 1977, 158.

⁵¹⁸ Kallenaution 2005, 292–298.

Porkkalan palautus vuonna 1955 tulkitaan 1970- ja 1980-luvulla osoituksena Neuvostoliiton luottamuksesta Suomea kohtaan. Myös Paasikiven politiikan onnistuminen nousee tekstissä esille. ”Tunnustukseksi Paasikiven aloittamasta hyvien naapuruussuhteiden hoitamisesta Neuvostoliitto palautti Porkkalan 1955. Porkkalan palautus oli osoituksena siitä, miten suuri ja pieni – vieläpä sosialistinen ja kapitalistinen – maa saattoivan elää rauhanomaisesti rinnakkain.”⁵¹⁹ ”Jymyuutinen Suomen kannalta oli kuitenkin Neuvostoliiton ilmoitus Porkkalan palauttamisesta. [...]osoitus siitä, että luottamukselliset suhteet olivat kehittyneet suotuisasti Suomen ja Neuvostoliiton välillä.”⁵²⁰ Porkkalan palautus esitetään oppikirjoissa myös osana ystävyuden ja naapuruuden diskurssia.

Ennen Neuvostoliiton hajoamista kirjoitetuissa oppikirjoissa korostuu Suomen ja Neuvostoliiton monipuolinen yhteistyö monilla eri osa-alueilla. ”Suomi ja Neuvostoliitto harjoittavat YYA-sopimuksen mukaisesti taloudellista yhteistyötä, joka onkin sujunut erityisen hyvin. Neuvostoliitto kuuluu Suomen tärkeimpiin kauppakumppaneihin ja on metallituotteiden suuri ostaja, ja maiden välillä tehdään talouselämän, tieteiden ja tekniikan aloilla yhteistyötä.”⁵²¹ Taloudellisessa yhteistyössä korostuu Neuvostoliiton merkitys Suomen kauppakumppanina sekä idänkaupan edullisuus Suomelle. ”Neuvostoliitto kuuluu Suomen suurimpiin kauppakumppaneihin.”⁵²² Neuvostoliiton hajottua idän kauppa kuvataan paljon merkityksettömämmäksi. Se näkyy esimerkiksi Lännen kauppasuhteiden kuvailun kasvamisena oppikirjoissa. Oppikirjoissa myös kerrotaan Suomen ja lännen välisestä kaupasta usein ennen idän kappaa, ja läntisten kauppasopimusten, kuten EFTA:n ulkojäsenyyden merkitys korostuu. Suomen EU-jäsenyyden myötä historia saatetaan toisaalta nähdä Euroopan integraation kehityslinjoja korostaen.

Taloudellisen yhteistyön lisäksi oppikirjat korostavat kulttuurivaihtoa sekä erilaisia nuorison ystävyyshankkeita.

Hyvin monella suomalaisella kaupungilla on *ystävyyshaupunki* Neuvostoliitossa. Ystävyys kaupunkien välisiä vierailuja tekevät sekä viralliset valtuuskunnat että taiteilijat ja koululaiset. Teatteriryhmät, baletit ja orkesterit vierailevat puolin ja toisin. Moskovan suuren sirkuksen akrobaatit, opetetut karhut ja koirat ovat herättäneet ihastusta Suomen kiertueilla. Huipputason Neuvostoliittolaisia taiteilijoita vierailee Suomessa erityisesti monissa kesäisissä musiikkitapahtumissa, kuten Kuhmon kamarimusiikkijuhlilla.

Tieteellisestä, teknisestä ja taloudellisesta yhteistyöstä on sovittu pitkäaikaisilla sopimuksilla. Niiden puitteissa ovat muun muassa monet suomalaiset tiedemiehet olleet tutkimassa suomalaisten kielisukulaisia Neuvostoliitossa. *Suomi-Neuvostoliitto-Seura*, jolla on paikallisia yhdistyksiä monilla Suomen paikkakunnilla, hoitaa käytännössä yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa.⁵²³

Monipuolista yhteistyötä tuodaan esiin myös oppikirjojen kuvituksessa.

⁵¹⁹ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵²⁰ Historian tiet 8 1985, 195. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵²¹ Vuosisadat vaihtuvat 8 1985, 152.

⁵²² Peruskoulun historia 4 1974, 111.

⁵²³ Koulun historia 8 1987, 168.

Sadannen sähköveturin luovutus Suomelle neuvostoliittolaisella tehtaalla.

Azerbaidžhanin valtion tanssiyhtye Suomen vierailulla lokakuussa 1986 NL:n kulttuuriviikon aikana.

Kuva 60. Monipuolista yhteistyötä. (Elävää historiaa peruskoululaiselle 8 1986, 145)

Hyvän naapuruuden diskurssin heijastuspinnaksi luodaan oppikirjoissa kuvaa valtioiden välisistä suhteista 1930-luvulla ja sotien aikana *pelon ja epäluulon diskurssin* kautta. Siten valtioiden välisten suhteiden muutos nousee terävämmin esille. ”[...]olisivat uudet hyvät suhteet myös Suomelle edulliset; pääsisihän se nyt irti aiemmasta ”idänuhan” pelostaan, joka oli alituisesti synkentänyt sen tulevaisuutta. [...]Vuosikymmenien aikana *iskostunutta vihamielisyyttä* ei voitu nopeasti poistaa, vaan se vaati valtavan määrän *informaatiota*.”⁵²⁴ Samankaltainen tulkinta suomalaisten pelokkuudesta ja sen irrationaalisuudesta on löydettävissä myös talvisodan syiden käsittelyn yhteydestä.⁵²⁵ Lisäksi pelon ja epäluulon diskurssissa annetaan selitys Neuvostoliiton ja Suomen suhteiden ”säröille”, siis yöpakkasille ja noottikriisille.

Kansainvälinen tilanne kiristyi uudelleen erityisesti Saksan kysymyksen vuoksi 1950-luvun lopulla. Sen ja Suomen sisäpolitiikassa tapahtuneiden käännteiden vuoksi koettiin 1958 *yöpakkaset* Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa. K.A. Fagerholm muodosti vuoden 1958 vaalien jälkeen hallituksen, jonka kokoonpanoon Neuvostoliitto suhtautui epäluuloisesti. Se ilmaisi epäluottamuksensa hallitukseen siten, että maan suurlähettiläs poistui Suomesta ja käynnissä olevat kauppaneuvottelut katkesivat. Fagerhomin hallituksen hajoaminen ja Kekkonen matka Leningradissa, jossa hän tapasi Hruštševin, laukaisivat tilanteen.⁵²⁶

Tässä yöpakkasten kuvauksessa nousee esiin Neuvostoliiton epäluuloisuus ja epäluottamus, kuten myös tässä vuoden 1987 oppikirjan tekstissä: ”Neuvostoliitto seurasi tarkasti maamme tapahtumia ja epäili Suomen ulkopoliittikan oikeistolaistumista ensimmäisen kerran vuonna 1958 niin sanottujen *yöpakkasten* aikana.”⁵²⁷ Oppikirjoissa selitetään Neuvostoliiton toimintaa myös pelon kautta: ”Neuvostoliitto pelkäsi hallituksen kokoonpanon merkitsevän Suomen ulkopoliittikan suunnan muuttamista ja kutsui kotiin Helsingin suurlähettiläänsä sekä keskeytti Suomelle tärkeät

⁵²⁴ Peruskoulun historia 4 1974, 104, 106. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵²⁵ Katso tarkemmin luku 5.2 Suomen vihollinen.

⁵²⁶ Historian tiet 8 1985, 198.

⁵²⁷ Koulun historia 8 1987, 163.

kauppaneuvottelut.”⁵²⁸ Noottikriisin selitykseksi annetaan ennen Neuvostoliiton hajoamista kirjoitetuissa oppikirjoissa jälleen kiristynyt maailmanpoliittinen tilanne.

Neuvostoliitto lähetti kiristyneessä maailmanpoliittisessa tilanteessa Suomelle nootin 30.10.1961. Siinä esitettiin huolestuminen Länsi-Saksan varustautumisesta ja vaikutusvallan kasvusta Pohjois-Euroopassa. Lopuksi esitettiin YYA-sopimuksen mukaisia konsultaatioita molempien maiden rajojen turvaamiseksi.[...]Suomen ja Neuvostoliiton ulkoministerien tapaaminen osoitti, että Neuvostoliitto piti todella konsultaatioita tarpeellisina Euroopan jännittyneen tilanteen vuoksi.⁵²⁹

Suomen presidentin vaaleja ei tässä liitetä noottikriisiin, vaan selityksenä on nimenomaan maailmanpoliittisen tilanteen kiristyminen. 1980-luvun lopulla oppikirjoissa mainitaan noottikriisin yhteydessä myös presidentinvaalit.

Vuonna 1961 Neuvostoliitto yllättäen lähetti Suomelle nootin, jossa katsottiin YYA-sopimuksen mukaisten sotilaallisten neuvottelujen olevan tarpeellisia. Nootin taustalla oli jälleen kiristynyt Berliinin tilanne, ja Neuvostoliitto katsoi Nato-maiden uhkan kasvaneen Itämeren piirissä. Samaan aikaan Suomessa oli edessä presidentinvaalit, ja Neuvostoliitto pelkäsi mahdollisen presidentinvaihdoksen merkitsevän Suomen ulkopoliittikan suunnan vaihdosta.⁵³⁰

1990-luvun alussa oppikirjoissa tapahtuu muutoksia Neuvostoliiton ja Suomen suhteiden esittämisessä. Hyvän naapuruuden diskurssi väistyy ja tilalle tulee ensin *realismin diskurssi*: Neuvostoliitto representoituu ennen kaikkea suurvallaksi, Suomi sen naapurissa pieneksi valtioksi. Paasikiven linjaa ei enää kuvata ystävyuden ja luottamuksen perustamisen kautta, vaan ennen kaikkea Suomen itsenäisyyden säilyttämisen ja tosiasioiden tunnustamisen kautta.

Hänen mukaansa Suomen poliittisen johdon oli opittava ottamaan paremmin huomioon, että *Neuvostoliitto oli suurvalta ja että sen kiinnostus Suomea kohtaan oli sotilaallista*. Oli pyrittävä toimimaan yhteisymmärryksessä Neuvostoliiton kanssa. Oli yritettävä saada tämä *naapurivaltio luottamaan siihen, ettei sitä uhkasi mikään vaara Suomen kautta*.⁵³¹

Tässä vuonna 1990 julkaistussa oppikirjassa on havaittavissa yhä jonkin verran hyvän naapuruuden diskurssia, mutta enimmäkseen Paasikiven linja kuvataan nyt reaalipoliittikkana: kyse on suurvallan sotilaallisen vallan pitämisestä poissa Suomen alueelta. Tämä diskurssi on eräänlainen välivaihe, ennen kuin oppikirjoissa siirrytään kuvaamaan Neuvostoliittoa *uhan diskurssissa*. Vuoden 1993 oppikirjassa Paasikiven linja kuvataan yhä vahvemmin tosiasioiden huomioonottamisen poliittikkana. ”Uutta ulkopoliittikkaa Paasikivi johti rautaisella kädellä. Hän vaati kansalaisia ottamaan huomioon tosiasiat ja teki kaikkensa tullakseen toimeen venäläisten kanssa, kuitenkin menemättä myönnötyksissä liian pitkälle.”⁵³² Horisontti-oppikirjassa Neuvostoliiton ja Suomen suhteet toisen maailmansodan jälkeen kuvataan uhkaavassa sävyssä. Esimerkiksi YYA-sopimus kuvataan näin:

Paasikivi oli osannut odottaa tällaista kirjettä Itä-Euroopan tapahtumien jälkeen. Kirjeen sisältö oli yksiselitteinen. Neuvostoliitto halusi solmia Suomen kanssa ystävyys-, yhteistoiminta- ja keskinäisen

⁵²⁸ Historia ja me 8 1977, 152.

⁵²⁹ Historian tiet 8 1985, 198–199.

⁵³⁰ Koulun historia 8 1987, 163.

⁵³¹ Historiankirja 8 1990, 125. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵³² Horisontti – Napoleonista nykypäivään 1993, 329.

avunantosopimuksen. Sen tuli olla yhdenmukainen Unkarin ja Romanian kanssa tehtyjen sopimusten kanssa. Sanalla sanoen Neuvostoliitto halusi Suomen kanssa sotilasliittoa. [...]Suomelle oli elintärkeää saada sopimuksen teksti muutetuksi. Sotilasliitto olisi merkinnyt Suomen alistamista Neuvostoliiton satelliitiksi.⁵³³ Oppikirja esittää YYA-sopimuksen tekstin muuttamisen Suomelle ”elintärkeäksi”. Kyse on itsenäisyyden säilyttämisestä ja Neuvostoliiton halu solmia sopimus esitetään sille uhkana. Yleisesti YYA-sopimus saa Neuvostoliiton hajottua oppikirjoissa huomattavasti vähemmän tilaa: sopimustekstiä ei enää esitetä kokonaisuudessaan, vaan ainoastaan sen merkitys tuodaan esille. Uhan diskurssi näkyy myös otsikkojen tasolla. ”Vaaran vuodet”⁵³⁴ sekä ”Elämää karhun naapurissa”⁵³⁵ kertovat osaltaan Neuvostoliiton aiheuttamasta uhkasta Suomelle. Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa Neuvostoliitto representoituu uhaksi Suomen itsenäisyydelle. Diskurssi on havaittavissa kaikissa Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa, erityisesti Paasikiven ajan kuvauksissa. Myös realistinen diskurssi, jossa Suomen ja Neuvostoliiton koko ero todetaan syyksi uuteen politiikkaan, säilyy. ”Paasikivi päätti, että mikäli pieni Suomi aikoi selvittää itsenäisenä valtiona, sen täytyi rakentaa luottamukselliset suhteet suureen naapuriinsa.”⁵³⁶ ”Paasikiven mielestä kaikki rauhanehdot tuli toteuttaa, eikä venäläisiä saanut turhaan ärsyttää. Hän vaati, että ryssä-sanaa ei enää käytettäisi lehdistössä tai radiossa. Suomi kieltäytyi myös Marshall-avusta 1947. Suomalaisten oli päätöksissään otettava Neuvostoliitto huomioon.”⁵³⁷

Toinen Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen oppikirjoihin ilmestynyt diskurssi on *valvonnan ja sekaantumisen diskurssi*. Tämä diskurssi liittyy erityisesti yöpakkasten ja noottikriisin tulkinnan muutokseen. Nyt oppikirjat tulkitsevat molemmat kriisit Neuvostoliiton puuttumisena Suomen sisäisiin asioihin.

Suomen idänsuhteet eivät olleet ongelmattomat, sillä *Neuvostoliitto vahti ”ison veljen” tavoin naapurinsa toimia*. [...]Neuvostoliitto aloitti kovan kampanjan uutta hallitusta vastaan, jonka se katsoi edustavan neuvostovastaisia voimia.[...] *Neuvostoliittolaiset ilmoittivat luottavansa nimenomaan Kekkosen johtamaan ulkopoliittikkaan*. [...]Suomi oli elävä esimerkki siitä, miten Neuvostoliitto sotkeutui toisen valtion sisäisiin asioihin.⁵³⁸

Tässä lainauksessa Neuvostoliitto esitetään Suomen sisäisiin asioihin puuttuvana ja Suomea ”ison veljen” tavoin valvovana valtiona. Sama valvonnan diskurssi on havaittavissa myös Neuvostoliiton ja kansandemokratioiden suhteiden kuvauksissa aina 1990-luvulta lähtien.⁵³⁹

Kaikissa oppikirjoissa Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa korostuvat niin Paasikiven kuin Kekkosenkin roolit ulkopoliittikan määrittäjinä. Presidenttejä ja heidän ulkopoliittikkaansa ei 1970-

⁵³³ Horisontti – Napoleonista nykypäivään 1993, 333–334. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵³⁴ Horisontti – Napoleonista nykypäivään 1993, 327.

⁵³⁵ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 415.

⁵³⁶ Historia NYT 8 2003, 122.

⁵³⁷ Kaleidoskooppi 8 2005, 106.

⁵³⁸ Ihmisen aika – kaksi vuosisataa 1998, 417. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵³⁹ Katso tarkemmin luku 6.3 Kommunistinen itäblokki Neuvostoliiton talutusnuorassa.

ja 1980-luvuilla kritisoida, eikä myöskään analysoida sen tarkemmin. Paasikiven linjan kuvaukset muuttuvat 1990-luvun alkupuolella ja hänen kauttaan ei enää kuvailta hyvän naapuruuden diskurssissa, vaan realismin ja uhan diskursseissa. Myös Kekkonen saa kritiikkiä osakseen aina vuoden 1998 oppikirjasta lähtien. Tuolloin oppikirjassa esitetään ensimmäistä kertaa sana ”suomettuminen”. Otsikon ”Oliko kansakunta rähmällään” alla pohditaan kriittisesti sitä, olivatko kaikki Suomen toimet, kuten Yleisradion sensurointi, varmasti tarpeellisia. Toisaalta esitetään myös vasta-argumenttina Neuvostoliiton uhka: oli kuitenkin kyse Suomen itsenäisyydestä. Suomettumis-keskustelu on mielestäni osa valvonnan ja sekaantumisen diskurssia. Toisaalta kyse on myös itsereflektiosta, jota oppikirjoihin ilmestyy 1990-luvun lopulla kylmän sodan ajasta, toisaalta tuo itsereflektio rakentaa osaltaan Neuvostoliitosta kuvaa Suomen sisäisiin asioihin puuttuvana ja Suomea valvovana valtiona. Suomen toimet neuvostomyönteisemmän ilmapiirin aikaansaamisemmin on kuvattu mielenkiintoisesti vuoden 2005 oppikirjassa: ”Asenteita lähdettiin muokkaamaan esimerkiksi kouluopetusta muuttamalla. Maantiedon ja historian kirjoista poistettiin neuvostovastaiset kohdat, ja opettajia pyrittiin opastamaan, miten Neuvostoliittoa tulisi käsitellä.”⁵⁴⁰ Tämä historian analyysi on sinänsä mielenkiintoista, että se on osa tutkittavaa aineistoani, mutta viittaa muuhun tutkittavaan aineistöni.

Kekkonen representaatio muuttuu huomattavasti tutkittuna aikana. 1970-luvun oppikirjoissa ei keskitytä vain hänen poliittiseen uraansa, vaan hänen elämäntarinansa käydään melko yksityiskohtaisesti läpi.

Urho Kaleva Kekkonen syntyi 3. syyskuuta 1900 Pielavedellä Lepikon torpassa. Vanhempiansa mukana hän siirtyi 10-vuotiaana Kajaaniin, missä pääsi Kajaanin yhteiskoulun oppilaaksi. Hän tuli ylioppilaaksi v. 1919.

Vuonna 1926 hän suoritti ylemmän oikeustutkinnon ja otti seuraavana vuonna vastaan ensimmäisen lakimiesvirransa Maalaiskuntien Liiton palveluksessa.⁵⁴¹

2000-luvun oppikirjoissa tällaisia kuvauksia esiintyy jälleen, mutta tällä kertaa kyse on Kekkonen henkilön kriittisestä tarkastelusta. Esimerkiksi vuoden 2005 oppikirjassa Kaleidoskooppi 8 Kekkoselle on varattu kokonainen aukeama otsikolla ”Urho Kekkonen – kiistelty valtiomies”⁵⁴².

Myös tässä oppikirjassa kerrotaan Kekkonen elämästä ennen poliittista uraa:

Urho Kekkonen (1900–1986) syntyi Pielavedellä Lepikon torpassa. Lukiopoikana hän osallistui sisällissotaan valkoisten puolella. Ylioppilaaksi päästyään Kekkonen aloitti oikeustieteen opinnot Helsingissä ja valmistui oikeustieteen tohtoriksi 1936. Kekkonen oli nuoruudessaan innokas urheilumies. 1924 Hän saavutti Suomen mestaruuden korkeushypyssä, jossa hänen ennätyksensä oli 1,85 metriä.⁵⁴³

1970- ja 1980-luvulla Kekkonen politiikkaa ei kuitenkaan kritisoida, vaan hänet esitetään idänsuhteiden kannalta monesti korvaamattomana. Erityisesti korostuu hänen hyvät

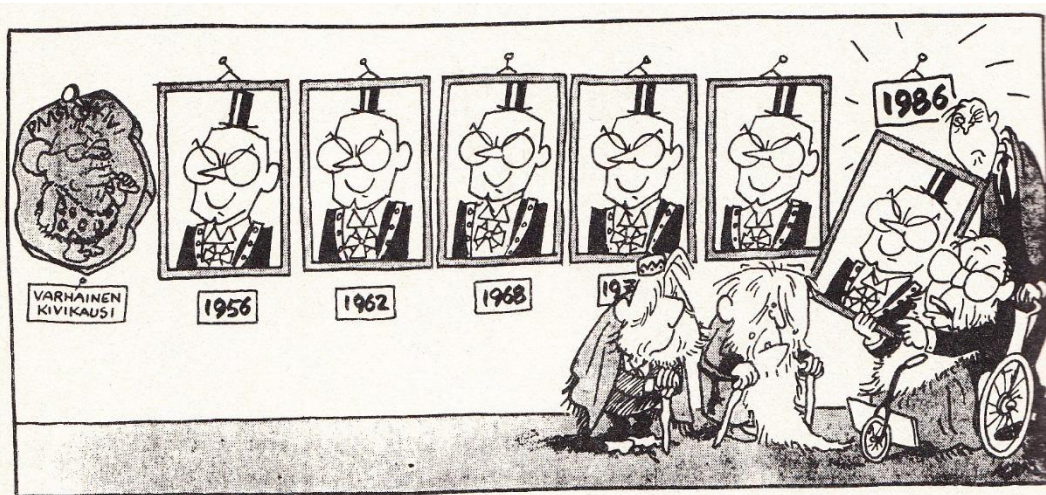
⁵⁴⁰ Historian tuulet 8 2005, 147. Kursiivit kirjoittajan omia.

⁵⁴¹ Historian perustiedot 8 1975, 128.

⁵⁴² Kaleidoskooppi 8 2005, 110–111.

⁵⁴³ Kaleidoskooppi 8 2005, 110.

henkilösuhteensa Neuvostoliiton johtajaan Nikita Hruštševiin. Kekkosesta on oppikirjoissa pilakuvia aina 1970-luvulta lähtien, mutta ne kuvaavat hänen monia presidentinkausiaan, eivät idänpolitiikkaansa.

Pilapiirtäjä Karin näkemys suomalaisista presidentinvaaleista.

Kuva 61. Pilakuva Kekkosesta. (*Historian perustiedot* 8 1975, 130.)

1990-luvun lopulta lähtien, samalla kun tekstissä aletaan ottaa kriittisesti kantaa suomettumisen kautta Kekkosen ajan idänpolitiikkaan, myös pilakuvien aiheet vapautuvat. Nyt myös idänsuhteista voi julkaista kriittistä kuvamateriaalia.

Lähde 6

"Tjoveri Kekkonen! Kuka muka voi väittää, että olet suomettunut?"

Kuva 62. Suomettunut Kekkonen. (*Kaleidoskooppi* 8 2005, 108.)

Kuvamateriaalin lisäksi 2000-luvun puolivälistä eteenpäin Kekkosen kausi saa uudenlaisen representaation. Vuoden 2005 oppikirjassa *Historian tuulet* 8 esitetään ensimmäistä kertaa historian tulkinta, jonka mukaan Kekkonen saattoi tilata noottikriisin. ”Kriisi lujitti Kekkosen asemaa

Suomessa, ja hänet valittiin selvällä ääntenemmistöllä uudestaan presidentiksi. Koska Kekkonen hyötyi kriisistä selvästi, monet historiantutkijat ovat myöhemmin pohtineet, tilasiko hän nootin Neuvostoliitolta. Varmaa vastausta tähän kysymykseen ei kuitenkaan ole saatu.” Presidentin vaalien merkitys nootikriisiin on esitetty jo 1990-luvun lopun oppikirjoissa, mutta tuolloin selityksenä on tarjottu Neuvostoliiton erityistä luottamusta Kekkoseen, eikä Kekkosta itseään syytetä tapahtumista. Tämä uusi tulkinta muuttaa myös Neuvostoliiton representaatiota, sillä nyt Neuvostoliitto ei puutukaan Suomen sisäisiin asioihin omasta aloitteestaan, vaan Kekkosen pyynnöstä. Suurimmassa osassa 2000-luvun oppikirjatekstiä Kekkosen kausi esitetään ratkaisemattomana arvoituksena, jota historian tutkimus tulevaisuudessa voi valottaa lisää.

Presidentti Kekkonen oli ristiriitainen hahmo. Hänen persoonansa ja toimensa presidenttinä herättivät jo aikalaisissa suuria tunteita. Historian tutkijat ovat yhä edelleen erimielisiä siitä, minkälainen mies ja poliitikko Kekkonen lopulta oli. *On tutkijoita, joiden mielestä Kekkonen oli vallanhimoinen peluri,* joka kamppaili harvat poliittiset vastustajansa Neuvostoliiton arvovallan avulla. **Ja on tutkijoita, joiden mukaan Kekkonen oli taitava poliitikko ja suuri isänmaan ystävä,** joka kykeni puolustamaan Suomen etuja Neuvostoliittoa vastaan.⁵⁴⁴

RISTIRIITAINEN KEKKONEN

Kekkonen oli räiskyvä persoonallisuus ja värikäs poliitikko. Hänellä oli vahva käsitys elämäntehtävästään: pitää Suomi sotien ulkopuolella ja säilyttää maassa länsimainen demokratia. Kansan silmissä hän oli yllättäviä kannanottoja viljelevä, saunova, hölkkäävä ja hiihtävä ”Urkki”. Vahvan presidentin suosiota tavoittelevia poliitikkoja kutsuttiin ivallisesti ”perässähiihtäjiksi”. Sisä- ja ulkopolitiikkaa hoidettiin usein vapaamuotoisesti Helsingin Tamminiemen yksityisasunnon saunassa. Vastustajilleen Kekkonen oli armoton ja paimensi heitä kirjoittamallaan ”myllykirjeillä”. Niissä vastustajat saivat kuulla kunniansa.

Suomi kehittyi Kekkosen kaudella vauraaksi hyvinvointivaltioksi. Pitkä valtakausi sisälsi merkittäviä saavutuksia. Maailmalla Kekkonen kohosi arvostetuksi rauhanpoliitikoksi, vaikka lännessä hänen läheisiin neuvostosuhteisiinsa suhtauduttiin välillä epäillen. Kekkosen vallankäyttö herätti ristiriitaisia näkemyksiä: arvostelijat syytivät häntä oman valta-asemansa vahvistamisesta Neuvostoliiton suhteita hyväksi käyttäen.

↑ Pilapiirtäjä Kari Suomalainen käsitteli usein piirroksissaan Kekkosen presidenttikautta. Kuvassa Kekkonen pohtii, kenestä seuraava vastaehdokas.

Kuva 63. Ristiriitainen Kekkonen. (Aikalainen 8 2009, 115.)

⁵⁴⁴ Forum 8 2013, 142.

Suomen ja Neuvostoliiton kylmän sodan aikaisten suhteiden kuvauksissa Suomen presidenttien lisäksi keskiöön nousevat myös Neuvostoliiton johtajat ja heidän representaationsa, erityisesti Nikita Hruštševin ja Leonid Brežnevin hahmot. Hruštševin kausi representoituu maiden johtajien kautta ystävällisemmäksi ja helpommaksi ulkopolitiikan ajaksi, kuin Brežnevin kausi. Kummankin johtajan representaatioon vaikuttaa erityisesti suhde Kekkoseen sekä edellä kuvatut poliittiset kriisit. Kekkosen kauden esittämisen muutosten kautta myös Suomen ja Neuvostoliiton välisten suhteiden representaatio muuttuu: Oliko kyse ystävällisestä naapuruus-suhteesta vai vallan käytöstä?

7. Muutosten kokoaminen ja pohdinta

Neuvostoliitto-kuvassa on havaittavissa monia muutoksia vuosien 1973 ja 2013 välisenä aikana. Muutos näkyy niin oppikirjojen sivu- ja kuvamäärissä, käsitellyssä sisällössä kuin kielellisissä valinnoissa. Muutokset ovat osin selitettävissä perusopetuksen opetussuunnitelmien perusteissa tapahtuvien muutosten kautta, mutta suurin osa muutoksista kaipaisi lisätutkimusta saadakseen täydellisemmän selityksen.

Neuvostoliittoa käsittelevän oppimateriaalin määrä vähenee suhteessa muuhun materiaaliin, mutta absoluuttiset sivumäärät pysyvät suunnilleen yhtä suurina läpi koko tutkitun ajanjakson. Mielestäni tämä kertoo toisaalta erityisesti peruskoulun kahdeksannella luokalla käsiteltävän materiaalin kasvusta: kahdeksannella luokalla on tarkoitus käsitellä koko 1900-luvun historia ja päästä aina nykypäivään saakka. Toisaalta tulkitsemisen ilmiön johtuvan Neuvostoliiton vähentyneestä merkityksestä peruskoulun historian opetuksessa. Tätä tulkintaa vahvistaa myös Neuvostoliiton syntyvaihteiden käsittelyn tiivistyminen yli kymmenestä sivusta vain muutamiin sivuihin. Ainoastaan Neuvostoliiton hajoamista käsitellään oppikirjoissa jatkuvasti yhä suurempia sivumääriä. Tapahtuma on toisaalta lähempänä nykypäivää, toisaalta tärkeä nykymaailman tilanteen selittämisen kannalta. Neuvostoliittoa käsittelevän oppimateriaalin tilastointi on hyvä apuväline Neuvostoliitto-kuvaa analysoitaessa, mutta sitä tulkittaessa on myös pohdittava, mistä sivumäärien muutos kertoo.

Neuvostoliiton syntyä ja alkuvaiheita käsittelevissä oppikirjateksteissä muutos näkyy selvimmän materiaalin vähenemisenä. Lisäksi oppikirjoista välittyy erityisesti 1970-luvulla, mutta myös 1980-luvulla Neuvostomyönteinen ote. 1990-luvulla oppikirjojen tyyli muuttuu neutraalimmaksi ja 2000-luvulla Neuvostoliiton synty sekä Lenin menettävät edelleen merkitystään oppikirjojen tekstissä. Toisaalta keisarikauden ajan kuvaaminen pysyy lähes muuttumattomana koko tutkitun ajan. Leninin rooli muuttuu vähitellen merkityksettömämmäksi. Neuvostoliitto-kuva muodostuu 1970- ja 1980-luvulla monipuolisemmaksi, kuin myöhemmissä historian oppikirjoissa. Oppikirjoissa kuvaillaan tarkemmin niin valtion hallintoa kuin taloutta. Toisaalta 2000-luvulla Neuvostoliittoa kuvaillaan myös tavallisen ihmisen ja arjen näkökulmasta.

Stalinin aika on mielestäni yksi kiinnostavimpia Neuvostoliiton historian ajanjaksoja oppikirjoissa, sillä tuon ajan representaatio on muuttunut 40 vuoden aikana kaikkein eniten. Staliniä käsittelevä materiaali kasvaa merkittävästi vuodesta 1985 eteenpäin verrattuna aikaisempaan. Sisällöllisesti

muutos on hitaampaa: 2000-luvun taitteessa on toinen muutoskohta, kun Stalinin aikaa ryhdytään käsittelemään omana lukunaan ja diktatuuri-diskurssi voittaa talouden diskurssin. Muutos näkyy erityisen selvästi oppimateriaalin määrän kasvuna, mutta myös oppikirjojen kielen muutoksissa. Stalinin diktatuurihahmon representaation myötä myös Neuvostoliitto alkaa representoitua yhdeksi diktatuureista. 1970- ja 1980-luvun oppikirjoissa vain Hitlerin Saksa ja Mussolinin Italia ovat diktatuureja, mutta vähitellen tuo tulkinta muuttuu.

Neuvostoliitto sotivana valtiona saa erilaisia representaatioita sen mukaan, kuva on vihollinen. Toisen maailmansodan taisteluissa neuvostojoukot kuvataan ennen Neuvostoliiton hajoamista menestyksekkäiksi ja esimerkiksi Stalingradin taistelut saavat sodassa ratkaisevan tärkeän roolin. Talvi- ja jatkosodassa taas Neuvostoliitto taistelee Suomea vastaan. Kyse on suomalaisten oppikirjojen rakentamasta historiakuvauksesta, joten Neuvostoliitto-kuva ei ole yhtä positiivinen. Tämä havainto osoittaa, että oppikirjoissa luotuun Neuvostoliiton representaatioon vaikuttaa myös muiden valtioiden representaatio, sekä se, mille yleisölle ne on suunnattu. On kuitenkin mielenkiintoista, että myös Suomen representaatio muuttui oppikirjoissa: 1970-luvulla esiintyi paljon Suomen sodanaikaisen johdon arvostelua, 1990-luvulla taas arvostelua saa osakseen ainoastaan Neuvostojohdo. Tässä hetkellisessä ylilyönnissä näkyy uskoakseni ajan tulkintailmapiiiri: Neuvostoliitto on juuri hajonnut ja suomalaisten harjoittama itsesensuuri hajoaa.

Neuvostoliittoa supervaltana, eli kylmän sodan Neuvostoliittoa käsittelevät oppikirjan kappaleet ovat myös käyneet läpi selkeän muutoksen. 1970-luvulla Neuvostoliitto representoituu kaikilla suurvaltojen välisen kilpailun kentillä menestyksekkäänä, kun taas Yhdysvallat esitetään taloudellisten ongelmien kautta huonompana osapuolena. Mustavalkoinen käsittely vähenee 1980-luvulla ja 1990-luvun aikana tämä roolijako kääntyy pääläelleen. Yhdysvallat esitetään ennen kaikkea menestyksekkäänä ja Neuvostoliiton vaikeudet nousevat esiin. Tämä diskurssien muutos kertoo paitsi kylmän sodan päättymisestä ja Neuvostoliiton olemassaolon loppumisesta, myös historian tulkintojen aika- ja tilanneriippuvuudesta. Neuvostoliitto oli hävinnyt, joten monia asioita sen historiassa tulkittiin nyt tuosta näkökulmasta. Talouden diskurssi on selvin esimerkki tulkinnan muutoksesta. Historiaa tulkitaan aina nykypäivästä käsin, joten vaikei historia itse muuttuisikaan, tulkinnat muuttuvat.

Neuvostoliiton ja Suomen suhteet ovat siitä mielenkiintoinen tutkimuskohde, että oma oletukseni oli tutkimuksen alussa, että juuri nämä poliittiset suhteet ja erityisesti suomettuminen ovat vaikuttaneet tuona aikana kirjoitettujen oppikirjojen sisältöön: Neuvostoliitosta ei voinut eikä

haluttu kirjoittaa mitä tahansa. Idänsuhteiden merkitys näkyy oppikirjoissa niin 1970- kuin 1980-luvunkin oppikirjoissa paitsi materiaalin määränä, myös vallitsevissa diskursseissa. Rytövuori-Apusen kuvailema Kekkonen ajan poliittinen ”ystävyyden” ja ”luottamuksen” diskurssi näkyy mielestäni selvästi myös tuon ajan oppikirjojen käyttämässä kielessä. 1990-luvulla taas Suomen ja Neuvostoliiton erityissuhteet eivät saa yhtä paljon tilaa ja ajan tulkinnat muuttuvat. Erityisesti muuttuvat Kekkonen ajan ja roolin tulkinnat ja niiden kautta myös Neuvostoliiton suhteiden tulkinta.

Muutos ei tutkittuna ajanjaksona ole jatkuvaa, vaan materiaalin sisältä nousee monia taitekohtia. Muutoksen taitekohdiksi näyttävät oppikirjoja tutkimalla nousevan peruskoulun opetussuunnitelmien perusteiden julkaisuajankohdat. Vuoden 1985 kohdalla on nähtävissä selvä taitekohta sekä Neuvostoliiton synnyn, Stalinin ajan että kylmän sodan ajan Neuvostoliiton käsittelyssä. Toisaalta vuosien 1994 ja 2004 opetussuunnitelmien perusteet eivät näyttäisi aiheuttavan yhtä suurta muutosta. Arvelisin tämän johtuvan koulutuspoliittisista muutoksista Suomessa. Opetussuunnitelmilla on saattanut olla enemmän valtaa ja merkitystä opetusmateriaalien suunnittelun vaiheessa kuin nykyään. Lisäksi on otettava huomioon, että opetussuunnitelmat ovat muuttuneet. Vuosien 1970 ja 1985 opetussuunnitelmien perusteissa puututtiin huomattavasti seuraajiaan enemmän opetuksen sisältöihin sekä asioihin, jotka nykyään nähdään opettajan omina valintoina. Opetussuunnitelmien perusteiden lisäksi 1970- ja 1980-luvuilla julkaistiin opettajien oppaita, joissa määriteltiin lisää opetettavan materiaalin käsittelyä. Tuollaisia valtakunnallisia oppaita ei enää julkaista. Valtakunnallisen kontrollin voisi sanoa vähentyneen, niin opetussuunnitelmissa kuin oppikirjojen sisällöissäkin.

Yksi selkeä taitekohta niin Neuvostoliiton synnyn, Stalinin ajan kuin toisen maailmansodan jälkeisen Neuvostoliiton käsittelyssä näyttäisi olevan Neuvostoliiton hajoaminen vuonna 1991. Vuosien 1990 ja 1993 oppikirjojen väliset erot ovat huomattavia niin sisällöllisellä kuin diskurssinkin tasolla. Tämä muutos ei selity opetussuunnitelmien perusteisiin vetoamalla. Kyseessä on mielestäni historiallisiin tapahtumiin perustuva muutos: maailmanpoliittinen tilanne muuttuu, jolloin myös historian tulkinnat muuttuvat. Toisaalta Neuvostoliiton hajotessa Suomen tilanne muuttuu monin tavoin. Neuvostoliittoa ei enää ole, eikä siis myöskään poliittista painetta toimia kuten itänaapurissa toivotaan. Tuo paine poistuu myös oppikirjojen sisältöjä ajatellen: Suomessa voidaan nyt kirjoittaa vapaammin Neuvostoliitosta. Neuvostoliiton hajoaminen muodostuu tutkimuksessani suurimmaksi taitekohdaksi. Neuvostoliitto-kuva muuttuu kaikkein eniten kaikkien aihepiirien käsittelyssä juuri 1990-luvun alussa.

Miksi Neuvostoliiton historian kuvaukset ja tulkinnat muuttuvat, kun jotkin asiat pysyvät muuttumattomina? Toisaalta kyse on aiheen poliittisuudesta ja oppikirjojen julkaisuajan poliittisesta ilmapiiristä, joka ei voi olla vaikuttamatta paitsi siihen, miten asioita halutaan esittää, myös siihen, miten todellisuus ylipäättään nähdään. On vaikea osoittaa, mistä muutos johtuu. Kuten jo luvussa 2 totesin, oppikirjojen sisältöön vaikuttavat muun muassa julkaisuajankohdan kulttuuriset konventiot, oppikirja- genren konventiot, voimassa olevat poliittisesti määritetyt opetussuunnitelmien perusteet, Suomen kulloinkin ulkopolitiikka sekä totta kai uusin historiallinen tutkimus. Tulee myös muistaa, etteivät oppikirjat vielä kerro, miten Neuvostoliiton historiaa opetetaan, sillä opettajan merkitys on suuri. Oppikirja on vain yksi osa käytettyä oppimateriaalia.

Tutkimuskysymyksiäni osalta uskon vastanneeni asettamiini tavoitteisiin. Tutkin työssäni peruskouluajan historian oppikirjoissa rakennettua Neuvostoliitto-kuvaa sekä millaisia muutoksia tuossa representaatioissa tutkittuna ajanjaksona esiintyy. Halusin myös pohtia mahdollisia syitä oppikirjoissa esiintyvälle muutoksille. Muutoksen selittäminen on kuitenkin vaikeaa. Kuinka tutkija voi sanoa varmasti, mikä aiheutti tietyn muutoksen? Oppikirjojen sisältöön vaikuttavat paitsi koulutuspoliittinen ohjaus, niin myös kirjoitus ajankohta ja kirjoittajan historia- ja maailmankuva. Samoin vaikuttavat maailmanpoliittinen tilanne sekä erityisesti uusin historian tutkimus. Jotta Neuvostoliitto-kuvassa tapahtuneita muutoksia voitaisiin selittää kattavasti, tulisi tutustua tarkemmin oppikirjojen kustannustoimintaan: Kuinka oppikirjan kirjoittaja valikoituu? Kuka päättää, mitä kuvia oppikirjoihin valitaan ja millä perusteella? Lisäksi olisi tutkittava kunakin vuosikymmenenä julkaistua historian tutkimusta sekä historian tutkimuksen kenttää kustakin Neuvostoliittoa käsittelevästä oppikirja-aiheesta. Kuinka hyvin oppikirjojen ja tutkimustiedon rakentamat representaatiot sopivat yhteen?

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Lähteet:

Tutkitut historian oppikirjat:

Peruskoulun historia 3, 1973, WSOY

Peruskoulun historia 4, 1974, WSOY

Historian perustiedot 7, 1974, Kirjayhtymä

Historian perustiedot 8, 1975, Kirjayhtymä

Historian maailma 7b, 1976, Otava

Historian maailma 8, 1976, Otava

Historian ja me 7, 1976, Weilin Göös

Historia ja me 8, 1977, Weilin Göös

Vuosisadat vaihtuvat 7, 1984, WSOY

Vuosisadat vaihtuvat 8, 1985, WSOY

Historian tiet 8, 1985, Otava

Elävää historiaa peruskoululaiselle 8, 1986, Kustannuskiila

Koulun historia 8, 1987, Otava

Historiankirja 8, 1990, WSOY

Horisontti: historiaa Napoleonista nykypäivään, 1993, Otava

Kohti nykyaikaa, 1995, Weilin Göös

Ihmisen aika: kaksi vuosisataa, 1998, WSOY

Kronikka 8, 2000, Edita

Historia NYT 7, 2002, WSOY

Historia NYT 8, 2003, WSOY

Historian tuulet 7, 2003, Otava

Historian tuulet 8, 2005, Otava

Kaleidoskooppi 7, 2004, Tammi

Kaleidoskooppi 8, 2005, Tammi

Aikalainen 7, 2009, WSOY

Aikalainen 8, 2009, WSOY

Forum 7, 2011, Otava

Forum 8, 2013, Otava

Opetussuunnitelmien perusteet:

Komiteanmietintö 1970: A4. *Peruskoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö I – opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki 1970.

Pops – 70, Opas 4. *Historia, yhteiskuntaoppi ja taloustieto*. Kouluhallitus. Kokeilu- ja tutkimustoimisto. Valtion painatuskeskus. Helsinki 1971.

Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1985. Kouluhallitus. Valtion painatuskeskus. Helsinki 1985.

Peruskoulun opetuksen opas: Historia ja yhteiskuntaoppi. Kouluhallitus. Valtion painatuskeskus. Helsinki 1987.

Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1994. Opetushallitus. Painatuskeskus. Helsinki 1995.

Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 2004. Opetushallituksen internet-sivut:
[http://opetushallitus.fi/download/139848_pops_web.pdf] luettu 14.4.2013.

Tutkimuskirjallisuus:

Aittola, Tapio: Peter Berger ja Thomas Luckmann – Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen, legitimaatio ja sosialisaatio. Teoksessa Aittola, Tapio (toim.), *Kasvatustieteiden tutkimus*. Gaudeamus, Helsinki, 2012, 57–74.

Alasuutari, Pertti: *Laadullinen tutkimus 2.0*, Vastapaino, Tampere 2011.

Arola, Pauli: Muuttuva yhteiskunta tarvitsee uuden koulun – Peruskoulun opetussuunnitelmakomitea 1970 ja yhteiskunnan muuttuminen. Teoksessa Suomen Kouluhistoriallisen Seuran vuosikirja 2008: *Koulutuksen aatteita, rakenteita ja toimijoita*, Koulu ja Menneisyys XLVI, 2008, 29–53.

Atjonen, Päivi: Opetussuunnitelmien tie tylsästä komiteanmietinnöstä värikkääksi nettisivustoksi. Teoksessa Hämäläinen, Lindström & Puhakka (toim.), *Yhtenäisen peruskoulun menestystarina*. Yliopistopaino, Helsinki, 2006.

Brax, Klaus: Imitaatiosta kommunikaatioon – laji kirjallisuuden tutkimuksessa. Teoksessa Alanko, Outi & Käkelä-Puumala, Tiina (toim.), *Kirjallisuuden tutkimuksen peruskäsitteitä*. SKS, Helsinki, 2003, 117–140.

Eskola, Jari & Suoranta, Juha: *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. Vastapaino, Tampere, 2008.

Falck, Heidi: *Oppikirjojen Neuvostoliitto-kuva ajanmukaiseksi! : historian oppikirjojen tarkastaminen osana suomalais-neuvostoliittolaista naapuruutta*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma, Turun Yliopisto, 2002.

Heino, Pirkkoliisa: *Punaista ja harmaata : Neuvostoliiton kuva suomenkielisissä yleisen historian oppikirjoissa 1918–1993*, Yleisen historian pro gradu-tutkielma, Turun yliopisto, 1996.

Holmén, Janne: *Den politiska läroboken – Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget*. Väitöskirja, Uppsala Universitet, 2006.

Hujakka, Titta: *Historian opetus politiikan ristiaallokossa. Talvi- ja jatkosodan kuva lukion historian oppikirjoissa toisen maailmansodan jälkeen*, Suomen historian pro gradu-tutkielma Jyväskylän yliopisto, 1997.

Hurme, Niko Ossian & Malinen, Satu Susanna: *Neuvostoliitto – Venäjä-kuva Suomen historian oppikirjojen teksteissä 1920-luvulta 1990-luvulle*, Kasvatustieteen syventävien opintojen tutkielma, Joensuun yliopisto, Savonlinnan opettajankoulutuslaitos, 1995.

Jokinen, Juhila & Suoninen: *Diskurssianalyysin aakkoset*. Vastapaino, Tampere, 1993.

Kaarto, Tomi: Romanttinen tekijäkäsitys, tekijän kuolema ja kirjailijafunktio. Teoksessa Alanko, Outi & Käkelä-Puumala, Tiina (toim.), *Kirjallisuuden tutkimuksen peruskäsitteitä*. SKS, Helsinki, 2003, 163–183.

Kallenautio, Jorma: *Suomi kylmän rauhan maailmassa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1042, SKS, Helsinki, 2005.

Karvonen, Pirjo: *Oppikirjateksti toimintana*. Väitöskirja, SKS, Helsinki, 1995.

Kaunistmaa, Kari: *Punatähdestä kaksoiskotkaan – Neuvostoliiton romahtamisen vaikutus venäläisen keskikoulun historian oppikirjoihin*. Yleisen historian pro gradu – tutkielma, Turun yliopisto, 2009.

Komppanian taisteluohje (KOTO) 2008. Ohjesääntönumero 456, Maavoimien esikunta, Edita Prima oy, Helsinki, 2008.

<http://www.puolustusvoimat.fi/wcm/7950af0048ff09988d58cd39f241e429/Komppanian%2Btaistel%2Buohje.pdf?MOD=AJPERES>. luettu 1.4.2014.

Lehtonen, Eero: *Ydinaseet Venäjän turvallisuusstrategiassa*. Pro gradu-tutkielma, MPKK, Maasotalinja, 2011.

Leisti, Simo & Vähä, Eliisa: Tutkija ja maailmankuva: neuvostoideologian jäljillä. Teoksessa Autio, Outi, Kataja-Peltomaa, Sari & Vuolanto, Ville (toim.), *Historioitsijan arki & tutkimuksen prosessi*. Vastapaino. Tampere 2001, 113–130.

Länsiluoto, Liina: *Toiseuden tarinat, uhan kuvat : Venäjä-kuva ja suomalaiskansallisen identiteetin rakentaminen 1970- ja 1990-luvun peruskoulun historian oppikirjoissa*, Poliittisen historian pro gradu-tutkielma, Helsingin yliopisto, 2008.

Peim, Nick: Introduction: The Life of Signs in Visual History. Teoksessa Mietzner, Myers & Peim (toim.), *Visual History – Images of Education*, Peter Lang AG, Bern 2005, 7–34.

Rose, Gillian: *Visual Methodologies: An introduction to the Interpretation of Visual Materials*, Sage Publications, Lontoo 2007.

Rytövuori-Apunen, Helena: *Unionin ajan idänpolitiikka*, Edita, Helsinki 2007.

Takala, Tuomas: Johdanto. Teoksessa Takala, Tuomas (toim.) *Kasvatustieteellisiä julkaisuja*, WSOY, Helsinki 1995.

Vasilev, Stanislav: *Cartographical symbols*, julkaistu 25. – 28.1.2006 pidetyssä konferenssissa International Conference of Cartography and GIS. 2006.

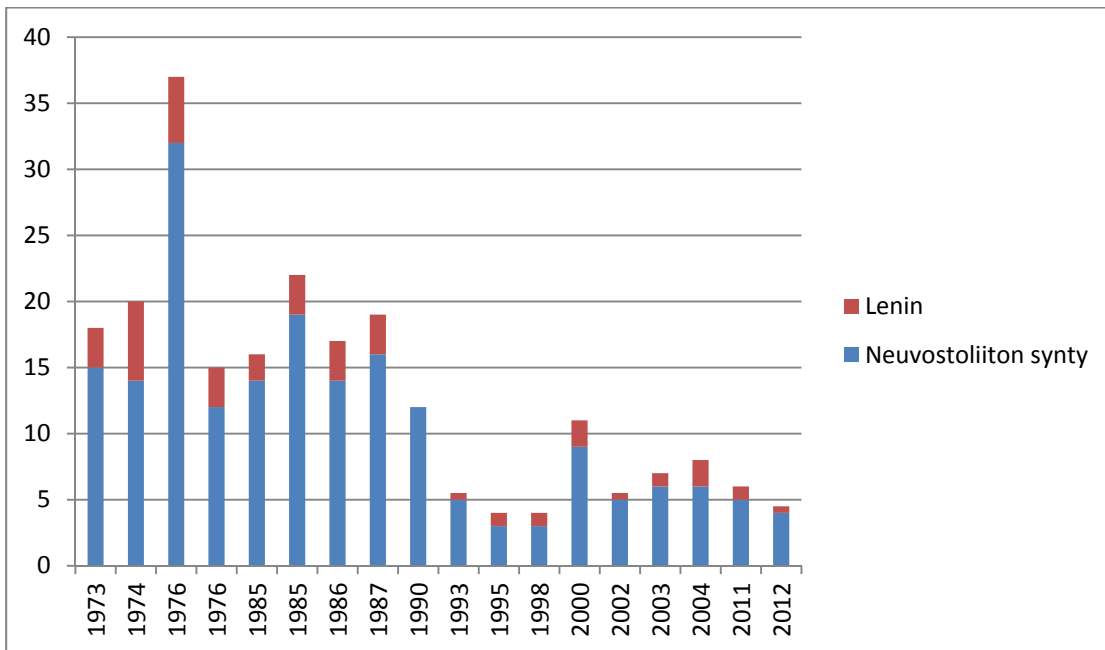
Väisänen, Jaakko: *Murros oppikirjojen teksteissä vai niiden taustalla? 1960- ja 1990-luvun historian oppikirjat kriittisen diskurssianalyysin silmin*, Kasvatustieteellisiä julkaisuja n:o 107, Joensuun yliopistopaino, Joensuu 2005.

Liitteet

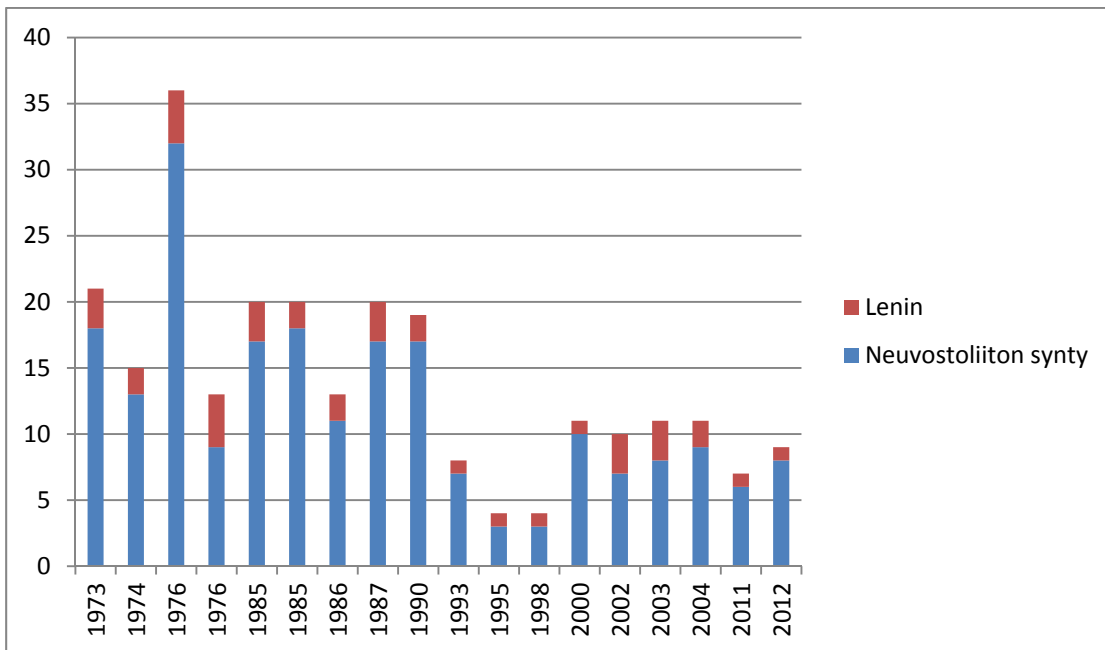
Liite 1: Lenin historian oppikirjoissa:

Oppikirja	vuosiluku	Neuvostoliiton synty - sivut	Lenin - sivut	Neuvostoliiton synty - kuvat	Lenin-kuvat
Peruskoulun historia 3	1973	15	3	18	3
Historian perustiedot 7	1974	14	6	13	2
Historian maailma 7b	1976	32	5	32	4
Historia ja me 7	1976	12	3	9	4
Vuosisadat vaihtuvat	1985	14	2	17	3
Historian tiet 8	1985	19	3	18	2
Elävää historiaa peruskoululaiselle8	1986	14	3	11	2
Koulun historia 8	1987	16	3	17	3
Historiankirja 8	1990	12	0	17	2
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	5	0,5	7	1
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	3	1	3	1
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	3	1	3	1
Kronikka 8	2000	9	2	10	1
Historia NYT 7	2002	5	0,5	7	3
Historian tuulet 7	2003	6	1	8	3
Kaleidoskooppi 7	2004	6	2	9	2
Aikalainen 7	2009	4	0,5	8	1
Forum 7	2011	5	1	6	1

Liite 2: Lenin-sivut Neuvostoliiton synty-kappaleissa

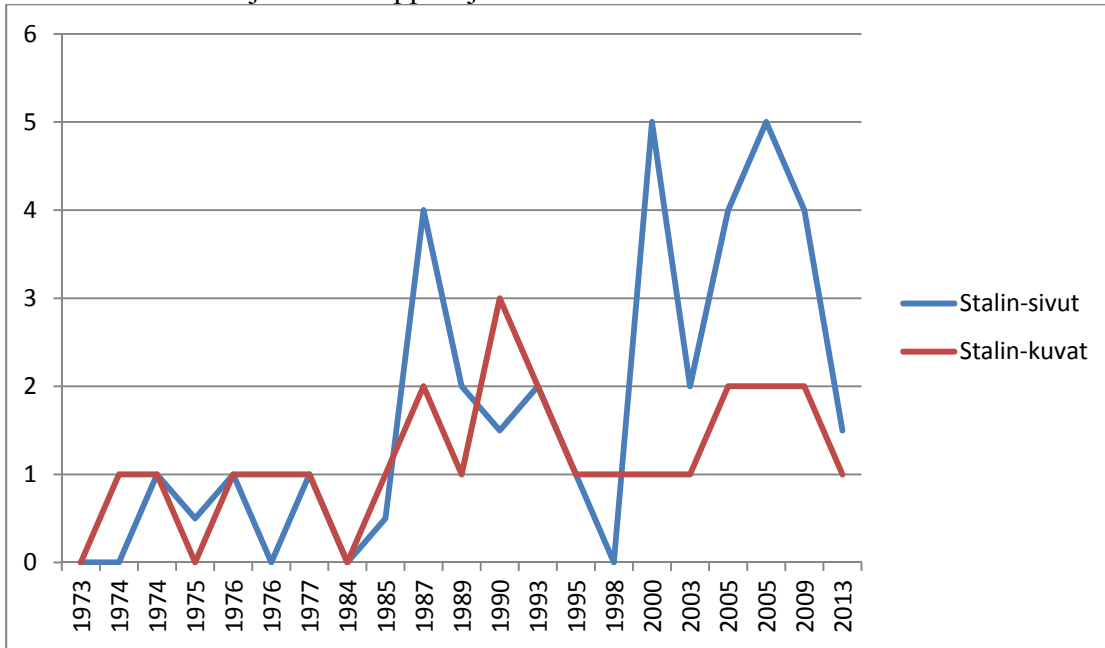
Liite 3: Lenin-kuvat Neuvostoliiton synty-kappaleen kuviin verrattuna

Liite 4: Stalin historian oppikirjoissa:

oppikirja	vuosiluku	Stalin sivut	Stalin kuvat	oma osio	lisätietoja
Peruskoulun historia 3	1973	0	0	ei	maininta
Peruskoulun historia 4	1974	0	1	ei	kuvateksti
Historian perustiedot 7	1974	1	1	ei	maininta ja kuvateksti
Historian perustiedot 8	1975	0,5	0	ei	
Historian maailma 7b	1976	1	1	ei	”lisätietoja”-osiossa
Historian maailma 8a	1976	0	1	ei	maininta
Historia ja me 8	1977	1	1	ei	
Historian tiet 8	1984	0	0	ei	3 lausetta
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	0,5	1	ei	
Koulun historia 8	1987	4	2	ei	muutos: totuudellisempi kuva
Elävää historiaa peruskoululaiselle	1989	2	1	kyllä, alaotsikko	
Historian kirja	1990	1,5	3	ei	
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	2	2	ei	diktaattori
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	1	1	ei	
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	0	1	ei	vain kuvateksti
Kronikka 8	2000	5	1	kyllä	
Historia NYT 8	2003	2	1	kyllä, alaotsikko	
Kaleidoskooppi 8	2005	4	2	kyllä	
Historian tuulet 8	2005	5	2	kyllä	
Aikalainen 8	2009	4	2	kyllä	
Forum	2013	1,5	1	kyllä	

Liite5: Stalin-sivut ja -kuvat oppikirjoissa

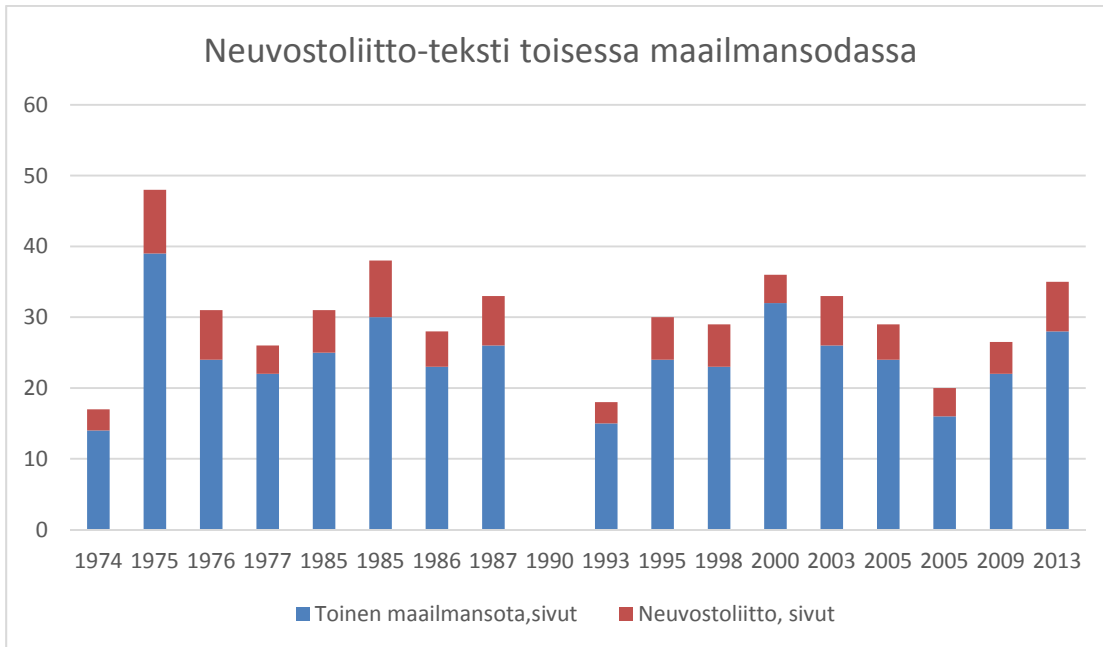

Liite 6: Neuvostoliiton hajoaminen

Oppikirja	julkaisuvuosi	sivumäärä	kuvat
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	3	4
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	2	2
Ihmisen aika – kaksi vuosisataa	1998	5	9
Kronikka 8	2000	3	3
Historia NYT 8	2003	3	3
Historian tuulet 8	2005	5	8
Kaleidoskooppi 8	2005	11	13
Aikalainen 8	2009	8	13
Forum 8	2013	8	10

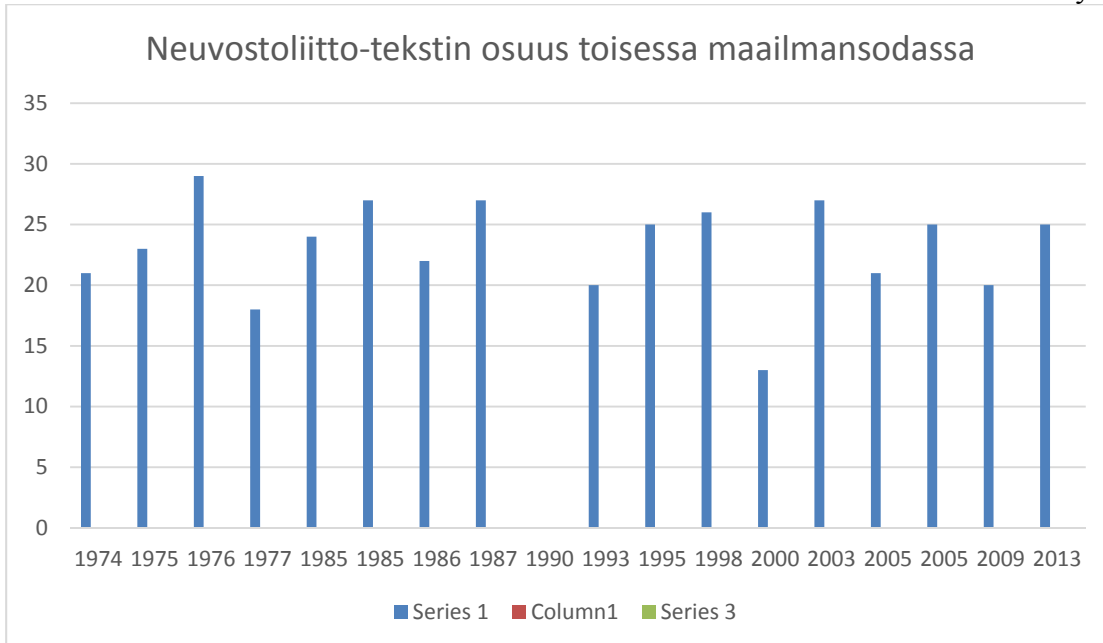
Liite 7: Neuvostoliitto toisessa maailmansodassa:

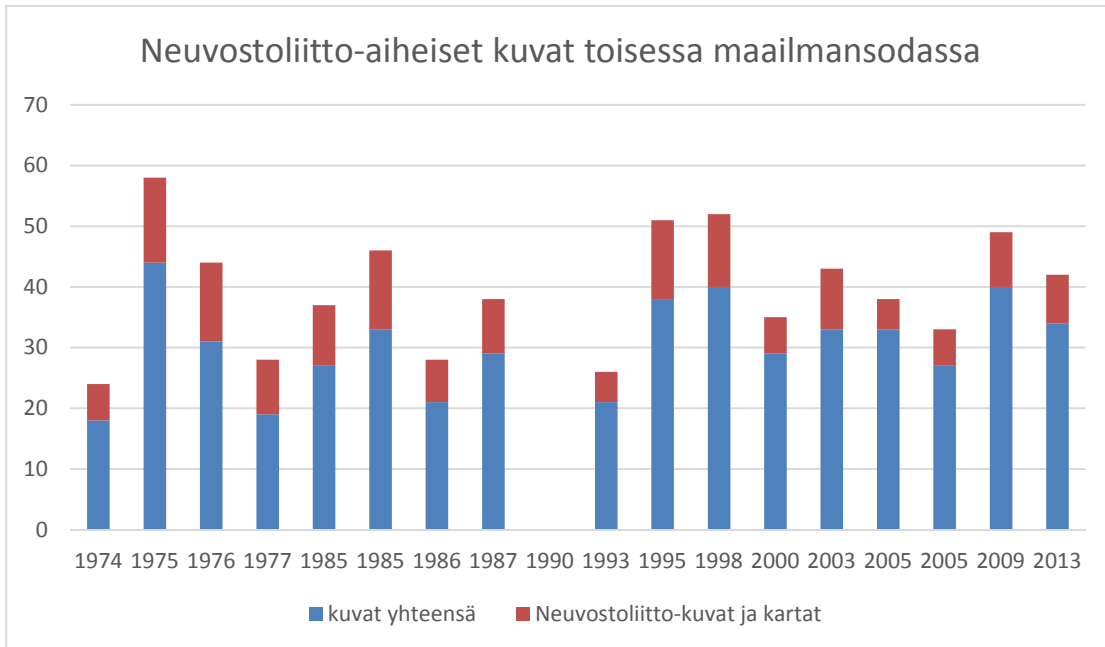
oppikirja	vuosilu ku	IIMS, sivut	NL, sivut	IIMS, kuvat	NL, kuvat	NL kartat	NL muut kuvat	Lisätietoja
Peruskoulun historia 4	1974	14	3	18	6	3	3	
Historian perustiedot 8	1975	39	9	44	14	7	7	IIMS 3 osiossa
Historian maailma 8	1976	24	7	31	13	5	8	kuvien epäsuhta
Historia ja me 8	1977	22	4	19	9	4	5	IIMS osiossa myös Suomi
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	25	6	27	10	2	8	kuvien epäsuhta
Historian tiet 8	1985	30	8	33	13	6 (3)	7 (10)	kartat: 1 Leningrad, 2 Stalingrad
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	23	5	21	7	1	6	
Koulun historia 8	1987	26	7	29	9	4 (2)	5 (7)	2 karttaa: Stalingrad
Historiankirja 8	1990	19	8	28	9	1	8	
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	15	3	21	5	2 (1)	3 (4)	1 kartta: Stalingrad
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	24	6	38	13	4	9	asiasisältö eri järj., 2 osaa
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	23	6	40	12	4	8	enemmän tilastoja
Kronikka 8	2000	32	4	29	6	2	4	
Historia NYT 8	2003	26	7	33	10	4	6	II MS ja Suomi vuorotellen
Historian tuulet 8	2005	24	5	33	5	1	4	
Kaleidoskooppi 8	2005	16	4	27	6	2	4	kuvien lisäksi muita lähteitä
Aikalainen 8	2009	22	4,5	40	9	2	7	
Forum 8	2013	28	7	34	8	3	5	

Liite 8: Neuvostoliitto-teksti toisessa maailmansodassa.

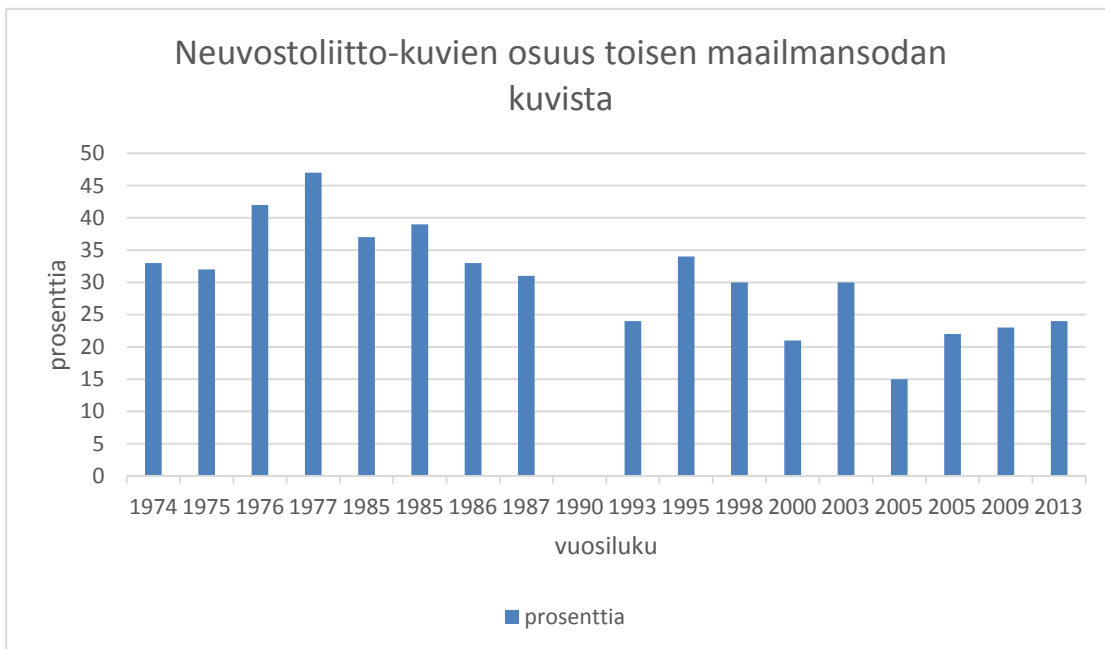
Liite 9: Neuvostoliitto-tekstin osuus muusta tekstistä toisen maailmansodan käsittelyssä.

Liite 10: Neuvostoliitto-kuvat toisessa maailmansodassa.

Liite 11: Neuvostoliitto-kuvien osuus toisen maailmansodan kuvista.

Liite 12: Neuvostoliitto-kuva toisen maailmansodan diskursseissa

oppikirja	vuosiluku	kustantaja	erittäin myönteiset	lievästi myönteiset	neutraalit	erittäin kielteiset
Peruskoulun historia 4	1974	WSOY	X			
Historian perustiedot 8	1975	Kirjayhtymä	X			
Historian maailma 8	1976	Otava		X		
Historia ja me 8	1977	Weilin+Göös		X		
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	WSOY		X		
Historian tiet 8	1985	Otava	X			
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	Kustannuskiila		X		
Koulun historia 8	1987	Otava		X		
Historiankirja 8	1990	WSOY		X		
Horisontti – Historia Napoloenista nykypäivään	1993	Otava				X
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	Weilin+Göös			X	
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	WSOY			X	
Kronikka 8	2000	Edita				X
Historia NYT 8	2003	WSOY				X
Historian tuulet 8	2005	Otava				X
Kaleidoskooppi 8	2005	Tammi				X
Aikalainen 8	2009	WSOY				X
Forum 8	2013	Otava				X

Liite 13: Neuvostoliitto talvi- ja jatkosodassa

oppikirja	vuosilu ku	Suomi IIMS, sivut	NL, sivut	Suomi IIMS, kuvat	NL, kuvat	NL kartat	NL muut kuvat	Lisätiedot
Peruskoulun historia 4	1974	14	7	20	7	4	3	esillä NL:n näkökulma
Historian perustiedot 8	1975	18	4	26	5	3	2	sodan taustat erikseen
Historian maailma 8	1976	24	6	37	7	4	3	NL kuvissa häviäjä
Historia ja me 8	1977	13	3	19	6	2	4	Suomi IIMS luvussa
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	18,5	5	23	6	5	1	NL lähinnä kartoissa
Historian tiet 8	1985	32	9	40	12	8	4	muut kuvat lehtijuttuja
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	17,5	6	17	5	4	1	
Koulun historia 8	1987	17	4,5	22	6	6	0	
Historiankirja 8	1990	16	8	25	3	2	1	
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	11	4	17	8	6	2	
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	12	2	22	2	1	1	
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	14	5	18	3	3	0	
Kronikka 8	2000	17	5	17	6	2	4	
Historia NYT 8	2003	14	4,5	20	6	4	2	IIMS ja Suomi vuorotellen
Historian tuulet 8	2005	21	5	38	12	8	4	
Kaleidoskooppi 8	2005	18	3,5	30	6	4	2	
Aikalainen 8	2009	16	3	30	10	7	3	
Forum 8	2013	24	5,5	33	9	5	4	

Liite 14: Neuvostoliitto-diskurssit talvisodassa

oppikirja	vuosiluku	kustantaja	diskurssi 1	diskurssi 2	diskurssi 3	diskurssi 4
Peruskoulun historia 4	1974	WSOY	X	X	X	X
Historian perustiedot 8	1975	Kirjayhtymä	X		X	
Historian maailma 8	1976	Otava			X	
Historia ja me 8	1977	Weilin Göös	X	X	X	
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	WSOY	X	X	X	
Historian tiet 8	1985	Otava	X	X	X	
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	Kustannus-kiila		X	X	
Koulun historia 8	1987	Otava			X	
Historiankirja 8	1990	WSOY	X	X	X	X
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	Otava	X	X	X	
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	Weilin Göös	X	X	X	
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	WSOY		X	X	
Kronikka 8	2000	Edita			X	X
Historia NYT 8	2003	WSOY			X	X
Historian tuulet 8	2005	Otava			X	X
Kaleidoskooppi 8	2005	Tammi	X	X	X	X
Aikalainen 8	2009	WSOY		X	X	X
Forum 8	2013	Otava	X	X	X	X

Taulukon selitykset:

Diskurssi 1: Neuvostoliitto-myönteinen diskurssi

Diskurssi 2: Neuvostoliitto pelokkaana ja epäluuloisena

Diskurssi 3: Neuvostoliitto vahvana hyökkääjänä

Diskurssi 4: Neuvostoliitto epäluotettavana diktatuurina

X: Diskurssi löytyy oppikirjasta

X: Diskurssi on oppikirjan pääasiallinen diskurssi

Liite 15: Syyllisyys- ja hyökkääjä-representaatiot jatkosodassa

oppikirja	vuosiluku	Suur-Suomi-aate	Suomi syyllinen	Suomi hyökkääjä	NL syyllinen	NL hyökkääjä
Peruskoulun historia 4	1974	X	X	X	X	
Historian perustiedot 8	1975			X	X	
Historian maailma 8	1976			X		X
Historia ja me 8	1977		X	X	X	X
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985		X		X	X
Historian tiet 8	1985		X	X	X	X
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986				X	X
Koulun historia 8	1987			X	X	X
Historiankirja 8	1990	X		X	X	X
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993				X	X
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995				X	X
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998				X	X
Kronikka 8	2000			X	X	X
Historia NYT 8	2003				X	X
Historian tuulet 8	2005	X			X	X
Kaleidoskooppi 8	2005	X		X		X
Aikalainen 8	2009		X		X	X
Forum 8	2013		X	X		X

Liite 16: Neuvostoliiton armeijan nimitykset ja nimityksen yhteys armeijan etenemiseen ja perääntymiseen sodan kuvauksissa.

oppikirja	vuosi- luku	puna- armeija +	puna- armeija -	venäläise t +	venäläise t -	Neuvosto liitto +	Neuvosto liitto -
Peruskoulun historia 4	1974	X			X		
Historian perustiedot 8	1975	X		X			
Historian maailma 8	1976	X		X			
Historia ja me 8	1977	X		X			
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	X			X		
Historian tiet 8	1985	X			X		
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	X		X	X		
Koulun historia 8	1987	X		X	X		
Historiankirja 8	1990					X	X
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	X					
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	X	X			X	
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998					X	X
Kronikka 8	2000					X	X
Historia NYT 8	2003	X	X	X	X		
Historian tuulet 8	2005	X	X	X	X		
Kaleidoskooppi 8	2005	X	X				
Aikalainen 8	2009	X					
Forum 8	2013	X	X				

Taulukon selitykset:

+: voitokkuus-diskurssi: ”hyökkää”, ”etenee”, ”menestyy”

-: häviön diskurssi: ”perääntyy”, ”häviää”, ”on tappiolla”

Liite 17: Kuolleet neuvostosotilaat sotavalokuvissa

oppikirja	vuosi- luku	Toinen maailmansota		Talvisota		Jatkosota	
		valokuvat neuvostoar- meijasta	kuvassa kuolleita sotilaita	valokuvat neuvostoar- meijasta	kuvassa kuolleita sotilaita	valokuvat neuvostoar- meijasta	kuvassa kuolleita sotilaita
Peruskoulun historia 4	1974	1	-	-	-	-	-
Historian perustiedot 8	1975	1	-	-	-	1	-
Historian maailma 8	1976	3	-	-	-	-	-
Historia ja me 8	1977	2	-	-	-	1	-
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	2	-	-	-	-	-
Historian tiet 8	1985	2	-	-	-	-	-
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	2	-	1	-	-	-
Koulun historia 8	1987	3	-	-	-	-	-
Historiankirja 8	1990	1	-	-	-	-	-
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	-	-	1	1	1	-
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	1	-	-	-	-	-
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	1	-	-	-	-	-
Kronikka 8	2000	-	-	-	-	-	-
Historia NYT 8	2003	2	-	-	-	-	-
Historian tuulet 8	2005	-	-	-	-	-	-
Kaleidoskooppi 8	2005	1	-	-	-	-	-
Aikalainen 8	2009	1	-	1	1	1	-
Forum 8	2013	-	-	1	1	-	-

Liite 18: Itäblokin kansannousut ja levottomuudet, sivu- ja kuvamäärät.

oppikirja	vuosi-luku	DDR 1953		Puola 1956		Unkari 1956		Tšekkoslovakia 1968	
		sivut	kuvat	sivut	kuvat	sivut	kuvat	sivut	kuvat
Peruskoulun historia 4	1974	-	-	0,5	-	0,5	-	0,5	2
Historian perustiedot 8	1975	0,5 (pieni prääntti)	-	0,5 (pieni prääntti)	-	0,5 (pieni prääntti)	-	0,5 (pieni prääntti)	-
Historian maailma 8	1976	-	-	0 (kuvate ksti)	1	0 (kuvate ksti)	1	-	-
Historia ja me 8	1977	-	-	0 (1lause)	-	0,5	2	1	1
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	-	-	-	-	-	-	0 (1 lause)	1
Historian tiet 8	1985	-	-	0 (1lause)	-	0 (1 lause)	1	0,5	-
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	-	-	0,5	-	0,5	-	0 (kuvate ksti)	1
Koulun historia 8	1987	-	-	0 (1 lause)	-	0(kuvat eksti)	1	0 (1 lause)	-
Historiankirja 8	1990	0 (1lause)	-	0 (1 lause)	-	0,5	2	0,5	2
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	0,5	1	0,5	-	0,5	-	1	2
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	-	-	-	-	0 (1 lause)	-	1	1
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	-	-	0 (1 lause)	-	0,5	-	0,5	2
Kronikka 8	2000	0,5	-	-	-	0,5	1	0,5	1
Historia NYT 8	2003	-	-	-	-	0,5	1	-	-
Historian tuulet 8	2005	-	-	-	-	-	-	-	-
Kaleidoskooppi 8	2005	-	-	-	-	0,5	-	1	-
Aikalainen 8	2009	-	-	-	-	0,5	-	1	-
Forum 8	2013	-	-	-	-	-	-	-	-

Liite 19: Kansandemokratioiden syntyminen ja levottomuudet, sivu- ja kuvamäärät.

oppikirja	vuosi- luku	Kansand emokrat iat, sivut	Kansand emokrat iat, kuvat
Peruskoulun historia 4	1974	2	2
Historian perustiedot 8	1975	3	1
Historian maailma 8	1976	2	2
Historia ja me 8	1977	4	4
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	1	2
Historian tiet 8	1985	2	2
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	0,5	2
Koulun historia 8	1987	1,5	3
Historiankirja 8	1990	2,5	4
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	6	7
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	3	3
Ihmisen aika – Kaksi vuosisataa	1998	5	3
Kronikka 8	2000	5	4
Historia NYT 8	2003	3,5	3
Historian tuulet 8	2005	1,5	2
Kaleidoskooppi 8	2005	3	3
Aikalainen 8	2009	2,5	4
Forum 8	2013	2,5	2

Liite20: Kokonaistaulukko

Oppikirja	vuosi	kustantaja	kokonais- sivumäärä	analysoidut sivut	Neuvostoliittoa käsittelevät sivut
Peruskoulun historia 3	1973	WSOY	177	15	15
Peruskoulun historia 4	1974	WSOY	123	83	32
Historian perustiedot 7	1974	Kirjayhtymä	220	14	14
Historian perustiedot 8	1975	Kirjayhtymä	186	94	50
Historian maailma 7b	1976	Otava	227	34	34
Historian maailma 8	1976	Otava	291	242	19
Historia ja me 7	1976	Weilin+Göös	213	12	12
Historia ja me 8	1977	Weilin+Göös	215	96	47
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	WSOY	214	86	52
Ihmisen tiet 8	1985	Otava	271	124	74
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	Kustannuskiila	208	92	54
Koulun historia 8	1987	Otava	242	103	53
Historiankirja 8	1990	WSOY	206	84	49
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	Otava	439	108	56
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	Weilin+Göös	410	98	57
Ihmisen aika – kaksi vuosisataa	1998	WSOY	442	110	48
Kronikka 8	2000	Edita	230	107	49
Historia NYT 7	2002	WSOY	191	10	8
Historia NYT 8	2003	WSOY	190	80	39
Historian tuulet 7	2003	Otava	195	6	6
Historian tuulet 8	2005	Otava	219	129	57
Kaleidoskooppi 7	2005	Tammi	165	6	6
Kaleidoskooppi 8	2005	Tammi	191	96	46
Aikalainen 7	2009	WSOY	194	4	4
Aikalainen 8	2009	WSOY	205	99	46
Forum 7	2011	Otava	191	5	5
Forum 8	2013	Otava	198	131	46

Liite 21: Neuvostoliittoa käsittelevät sivut yläkoulun oppikirjoissa*

Oppikirja	vuosi	kokonais- sivumäärä	tutkitut sivut	%	Neuvostoliittoa käsittelevät sivut	%, kaikista sivuista	%, tutkituista sivuista
Peruskoulun historia 3 ja 4	1973, 1974	300	98	33	47	16	48
Historian perustiedot 7 ja 8	1974, 1975	406	108	27	64	16	60
Historian maailma 7b ja 8	1976	518	276	53	53	10	20
Historia ja me 7 ja 8	1976, 1977	428	108	25	59	14	55
Vuosisadat vaihtuvat 8	1985	214	86	-	52	-	60
Historian tiet 8	1985	271	124	-	74	-	60
Elävää historiaa peruskoululaiselle 8	1986	208	92	-	54	-	59
Koulun historia 8	1987	242	103	-	53	-	51
Historiankirja 8	1990	206	84	-	49	-	58
Horisontti – Historia Napoleonista nykypäivään	1993	439	108	25	56	13	52
Kohti nykyaikaa – 1800- ja 1900-luku	1995	410	98	24	57	14	58
Ihmisen aika – kaksi vuosisataa	1998	442	110	25	48	11	44
Kronikka 8	2000	230	107	-	49	-	46
Historia NYT 7 ja 8	2002, 2003	381	90	24	47	12	52
Historian tuulet 7 ja 8	2003, 2005	414	135	33	63	15	47
Kaleidoskooppi 7 ja 8	2005	356	102	28	52	15	51
Aikalainen 7 ja 8	2009	399	103	26	50	13	49
Forum 7 ja 8	2011, 2013	389	136	35	51	13	38

*Taulukosta puuttuvat vertailukelvottomat tiedot, eli prosenttiosuudet, jotka vertautuvat kokonaissivumäärään, niistä oppikirjoista, joista tutkimuksessani on käytetty vain 8. luokan oppikirjaa. Näissä oppikirjasarjoissa Neuvostoliittoa käsitellään vain 8. luokalla, muissa kirjasarjoissa Neuvostoliiton syntyvaiheet on käsitelty jo 7. luokalla.